

HANS WALTER

Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ
3000-1000 π.Χ.

ΑΘΗΝΑΙ 2004

HANS WALTER

**Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ**

3000-1000 π.Χ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΑΡΙΛΕΝΑΣ Ζ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2004

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήνα 106 72
FAX 210 3644996, τηλ. 210 3625531
archetai@otenet.gr - www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-37-6

Εικόνα ἐξωφύλλου:

Πήλινη μακέτα τοῦ πέμπτου χωριοῦ μὲ τὸ ὄχυρωματικὸ τεῖχος
τοῦ χωριοῦ καὶ σπίτια. Ἀπὸ ἀνατολικά (βλ. καὶ εἰκ. 49α).

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Περιεχόμενα

- Ἡ Αἴγινα, τὸ νηοὶ στὸν Σαρωνικό – ἡ ἱστορία της ἀρχίζει πάνω
σ' ἓνα βράχο ποῦ τὸν λένε «Κολόνα» γιατί στέκει ἀκόμα ὄρθια
μὰ κολόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος – κάτω βρίσκονται τὰ
ἔντεκα χωριά τῆς ἀρχαίας Αἴγινας, χυσμένα τὸ ἓνα πάνω
στο ἄλλο 11
- Στὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γύρω στὸ 3000 π.Χ., ἐγκαθί-
στανται ἄνθρωποι καὶ χτίζουν ἓνα χωριό – ἡ θέση τοῦ λόφου
ἦταν εὐνοϊκὴ: ἀπότομες πλαγιές, εὐφορο ἐσωτερικό, νερό, ἡ
θάλασσα – τὰ τεῖχη τοῦ χωριοῦ, τὰ σπίτια, τὰ ἀγγεῖα, τὰ ἐργα-
λεῖα, ὅλα ἀφηγοῦνται τὴν ἱστορία του 16
- Οἱ Αἰγινῆτες χτίζουν μὲ πέτρες ποῦ βρίσκουν στὰ χωράφια,
πηλό, ξύλο, βότσαλα καὶ θαλασσινὰ χορτάρια – τὸ κατώφλι
εἶναι ἓνα σύνορο – τὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὶς καθημερινὲς δουλειές
καὶ τὸ νοικοκυριό – τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ εἶναι μὴ
προστασία – ἓνα σημάδι ἀνθρώπινης ἐγκατάστασης 23
- Τὸ ἀρχαιότερο χωριὸ θεμελιωμένο πάνω στὸν βράχο: τὰ σπίτια
καὶ τὰ νοικοκυριά – χρῆση καὶ στυλ τῶν ἀγγείων – ὁ διάκοσμος
καὶ οἱ δυνάμεις ποῦ ἐπιδροῦν – τὰ χέρια ποῦ πλάθουν –
ὁ διάκοσμος πάνω στὰ ἀγγεῖα – ἡ πρώτη ἀνθρώπινη γλώσσα 32
- Τὸ δεύτερο χωριό: ἡ ὀρθὴ γωνία στὸ χτίσιμο τοῦ οπιποῦ – ἡ
οἰκοσκευὴ – ἀρχίζει ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ μαζί της ἡ ἐποχὴ
τῶν μετάλλων 40
- Τὸ τρίτο χωριό: τὸ «Ἄσπρο Σπίτι», ἓνα διώροφο σπίτι μὲ
σαμαρωτὴ στέγη καὶ περίβολο σὰν βεράντα – χυσμένο μὲ
μέτρο τὸ ἀνθρώπινο πόδι – βοηθᾶ γιὰ καλὴ ὑγεία – τὸ «Σπίτι
τοῦ Ἀνθρώπου» 44
- Τὸ τέταρτο χωριό: ἓνα χυτήριο χαλκοῦ, ἡ πρώτη ὑψικάμινος –
οἱ διαδοχικὲς φάσεις μέσα στὸ χυτήριο – ἡ φωτιά, τὸ δῶρο
τοῦ τιτάνα Προμηθεᾶ στοὺς ἀνθρώπους 56

- Τὸ πέμπτο χωριό: τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ μὲ στρογγυλοὺς πύργους – ἡ δόμησις εἶναι συνεχῆς – τὰ σπιτία σχηματίζουν δρόμους – ἡ διάρθρωσις τῆς κοινότητος στὸ χωριό – οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους – ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας – ἕνας χῶρος ἐργαστηρίων κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ – ἡ πυρκαγιὰ στὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετίας 60
- Τὸ ἕκτο χωριό: ὁ κόσμος κατοικεῖ πάνω στὸν λόφο – χιτίζεται τὸ νέο χωριό – τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ ὀρθώνεται πάνω στὰ παλιὰ θεμέλια σπιτιῶν – πολυγωνικοὶ πύργοι 79
- Τὸ ἕβδομο χωριό: λαβυρινθοειδῆ δρομάκια οἶον πύργοι στὸ ὄχυρό – μεγαλύτερη ἀσφάλεια – ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ 86
- Τὸ ὄγδοο χωριό: ἐνισχύεται ἡ ὀχύρωσις – ἔντονη ἐμπορικὴ δραστηριότητα μὲ τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη – πυκνὸς διάκοσμος στὰ ἀγγεῖα 91
- Τὸ ἕνατο χωριό: ξαναχιτίζεται καὶ ἐπεκτείνεται τὸ τεῖχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ – ὄχυρά, αὐλές, διάδρομοι, τὸ «φυλάκιο», ἡ κρυφὴ ἔξοδος – τὸ προάστιο μὲ ξεχωριστὸ τεῖχος ποὺ εἰσχωρεῖ καὶ μέσα στὸ παλιό – φοῦρνος γιὰ τὰ πῆλινα σκευῆ – ἕνας βασιλιάς χιτίζει τὸ χωριὸ ποὺ θυμίζει κάστρο – αὐτὸς ὁ ἴδιος φτιάχνει ἕνα φράγμα ἀπὸ ὀγκόλιθους μέσα στὴ θάλασσα – ἐξασφάλισις τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴ μεριά τῆς θάλασσας – τὸ σπιτί τοῦ βασιλιᾶ στὰ δυτικὰ τοῦ λόφου – ἡ ἀνθρώπινη μορφή πάνω στὰ ἀγγεῖα – ἐνισχύεται τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη 112
- Ἐνας διάδοχος τοῦ βασιλιᾶ σκοτώνεται στὴ μάχη πρὸ τῶν πυλῶν – θάβεται κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ, πλῆν στὸν νότιο πύργο – τὰ πολύτιμα ὄπλα του θάβονται μαζί του 145
- Τὸ δέκατο χωριό: Συμπληρώσεις καὶ τροποποιήσεις 151
- Τὸ ἑνδέκατο χωριὸ στὰ μέσα τῆς δευτέρης χιλιετίας: ἕνα ὄχυρωματικὸ τεῖχος περιβάλλει τὸ χωριὸ καὶ τὸν λόφο – εἶναι χιτισμένον μὲ μεγάλες πέτρες – ἕνα πυκνοκατοικημένον κάστρο – μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων – ἡ κρητικὴ τεχνοτροπία στὰ ἀγγεῖα 152
- Τὸ τέλος τῆς χιλιετίας – οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταλείπουν τὸν λόφο – ἐγκαθίστανται σὶς γύρω περιοχές – ὁ παλαιὸς τόπος λατρείας

μένει μόνος του με τὰ ἔθιμα – ἀναδρομὴ στὰ δύο χιλιάδες χρόνια τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Αἴγινας	159
Τὸ χωριὸ μετὰ τὰ ἀμυντικὰ του τείχη μοιάζει με ταῦρο με μεγαλόπρεπο κεφάλι – ἡ προϊστορία δὲν εἶναι ἕνας ξένος, ξεπερασμένος κόσμος – ὁ πρῶτος ἄνθρωπος καὶ ἐμεῖς	160
Πῶς ἔγιναν οἱ ἀνασκαφὲς τῶν χωριῶν; Πῶς ἀναστηλώνονται καὶ συντηροῦνται τὰ εῤεῖπια;	162

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Χωριὸ I	-2500 π.Χ.	Ἵστερη Νεολιθικὴ ἐποχὴ
Χωριὸ II	2500-2400 π.Χ.	Πρῶτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ
Χωριὸ III	2400-2300 π.Χ.	
Χωριὸ IV	2300-2200 π.Χ.	
Χωριὸ V	2200-2050 π.Χ.	
Χωριὸ VI	2050-2000 π.Χ.	
Χωριὸ VII	2000-1900 π.Χ.	Μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ
Χωριὸ VIII	1900-1800 π.Χ.	
Χωριὸ IX	1800-1650 π.Χ.	
Χωριὸ X	1650-1600 π.Χ.	
Χωριὸ XI	1600-1050 π.Χ.	Ἵστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ

Εικ. 1. Χάρτης της Αίγινας, 84 μ².

Δὲν μποροῦμε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν
προϊστορικὸ ἄνθρωπο, ἂν δὲν ἔχουμε
στὸν νοῦ μας τὸν σημερινὸ ἀλλὰ καὶ τὸν αὐριανό.

Teilhard de Chardin

Ἡ Αἴγινα βρίσκεται στὸν Σαρωνικό. Ἐνα τρίγωνο ποὺ πλέει
στὴ θάλασσα (εἰκ. 1). Οἱ βόρειες καὶ νοτιοανατολικές της
ἀκτὲς πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα εἶναι βραχώδεις καὶ ἀφιλόξε-
νες. Ὁ προπάππος Αἰακὸς λένε ὅτι ἔριξε θεόρατα βράχια στὲς
παραλίες, γιὰ νὰ προστατέψει τὸ νησί ἀπὸ τοὺς πειρατές. Στὰ
βόρεια, οἱ κρύοι βοριάδες δυσκολεύουν τὴ ζωὴ. Στὰ δυτικά,
ὅπου γῆ καὶ θάλασσα ἐνώνονται ἀρμονικά, βρίσκεται ἡ σημε-
ρινὴ πόλη Αἴγινα, χυσμένη πάνω στὴν ἀρχαία. Ἡ πόλη βλέπει
πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὰ κοντινὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου.
Τὰ στενά της δρομάκια κατεβαίνουν ὅλα στὴν παραλία, ὅπου
στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι βρίσκεται καὶ τὸ κέντρο τῆς
ζωῆς. Ἡ ἱστορία τῆς Αἴγινας δὲν ἀρχίζει ἐδῶ, ἀλλὰ σὲ ἕναν κον-
τινό, κάπου 6.400 τετραγωνικὰ μέτρα μεγάλο καὶ ἰσόπεδο
βράχο, ποὺ βουτᾶ μὲ τὴν ἄκρη του στὴ θάλασσα καὶ κόβει τὴν
παραλιακὴ ζώνη μὲ ἕναν ὄρμο στὰ βόρεια (εἰκ. 2). Στὰ νότια
ἐκτείνεται ἐλεύθερα ὡς τὴ θάλασσα μιὰ πεδιάδα ὡς τὸ νότιο
ἄκρο τοῦ νησιοῦ. Στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου τὸ πρᾶνές σχημα-
τίζει ἕνα κοίλωμα, ὅπου ἀργότερα θὰ βρεῖ τὴ θέση του τὸ θέα-
τρο. Πιὸ πίσω ὁμως τὸ τοπίο γίνεται ἀνηφορικὸ γιὰ νὰ κορυ-
φθεῖ στὸ Ὅρος, τὸ ἱερὸ βουνὸ τοῦ Διός.

Εικ. 2. Τὸ ἀκρωτήρι «Κολόνα» καὶ ἡ θάλασσα μὲ τὸ νησι Μονὴ καὶ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ βόρειος ὄρμος ἀπὸ τὰ βόρεια.

Σήμερα ὁ λόφος ὀνομάζεται «Κολόνα», γιατί ἔχει ἀπομείνει μόνο μία μοναδικὴ ὄρθια κολόνα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ὁ Ἀπόλλων εἶχε ἐδῶ τὸ ἱερό του, καὶ ὁ λόφος ἦταν ἡ ἀκρόπολη τῆς πόλης. Στὸ τέλος τῆς δευτέρης χιλιετίας, γύρω στὸ 1050 π.Χ., ὑπῆρχε ἕνας τόπος λατρείας μὲ ἕνα μικρὸ κτίσμα, ἕνα πηγάδι, ἕναν βωμὸ ἴσως, ὅπου θὰ μαζευόταν ἡ μικρὴ κοινότητα γιὰ νὰ θυσιάσει καὶ νὰ προσευχηθεῖ. Στὴ διάρκεια τῶν αἰῶνων, ὁ μικρὸς τόπος λατρείας ἔγινε ἕνα μεγάλο ἱερό. Τὸν ἕκτο αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ πέμπτου, ὅταν ἡ Αἴγινα πλούτισε καὶ ἔγινε ἰσχυρὴ ἀνταγωνίστρια τῆς Ἀθήνας στὸν Σαρωνικό, οἱ Αἰγινῆτες ἔχτισαν στὸν Ἀπόλλωνα –γύρω στὸ 520 π.Χ.– ἕναν δωρικὸ ναὸ πάνω σὲ ἕνα ψηλὸ κρηπίδωμα ποῦ φαινόταν ἀπὸ μακριὰ μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Καὶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα ἔχτισαν στὶς δασωμένες πλαγιὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ ἕναν ναὸ γιὰ τὴν θεὰ Ἀφαία. Οἱ ντόπιοι χαλκουργοὶ Σμίλης, Κάλων, Ὀνά-

Εικ. 3. Ὁ λόφος μετὴν κολόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ παραλία καὶ ἡ θάλασσα ἀπὸ τὰ νότια.

τας, Γλαυκίας, Ἀναξαγόρας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, συνέβαλαν μετὰ ἔργα τους ὥστε ἡ Αἴγινα νὰ γίνει ξακουστὴ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Ἀκόμα βρίσκεται ὄρθια ὡς τις μέρες μας –σὰν ὄνειρική εἰκόνα– μιὰ κολόνα, μάρτυρας κι αὐτὴ τοῦ λαμπροῦ ἱεροῦ καὶ σύμβολο τῆς παρακμῆς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ διάφορες περιπέτειες τοῦ νησιοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ ἔσβησε ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἤλθαν ἄνθρωποι καὶ ἔχτισαν μετὰ σύμβολο τὸν σταυρὸ σπίτια καὶ μία ἐκκλησία πάνω στὴν «Κολόνα». Γύρω στὰ 900 μ.Χ. τὸ ἀκρωτήρι ἐρημώθηκε τελείως. Τὰ ἐρείπια σκεπάστηκαν ἀπὸ χοιτάρια, ὁ ἀέρας κουβαλᾷ χρώματα πάνω στὸν λόφο.

Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίο δὲν παρουσιάζει τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος μετὰ τὰ κτίσματα καὶ τὴ λατρεία του. Ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν χωριῶν τους ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ ἱερό, καὶ ποῦ τὸ πρῶτο τους χωριὸ χτίστηκε πρὶν ἀπὸ πέντε

Εικ. 4. 'Ο λόφος με τὰ ἐρείπια τῶν χωριῶν. 'Ο ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος.
'Αεροφωτογραφία 1974, ἀπὸ δυτικά.

χιλιάδες χρόνια πάνω στήν «Κολόνα». Συνομιλεῖ με τὰ σταμνιά, τὰ νοικοκυριά, τὰ ἐργαλεῖα, τὸν φούρνο τοῦ ψωμοῦ, τὸν φούρνο τῆς κεραμικῆς καὶ τὴν «ὕψικάμινο», τὸν τρόπο ποὺ εἶναι χτισμένα τὰ σπίτια, τὴν πορεία τῶν στενῶν δρόμων, τὸ

Εικ. 5. Ὁ λόφος με τὰ ερείπια τῶν χωριῶν καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.
Ἀεροφωτογραφία 1974. Ἀπὸ βορειοδυτικά.

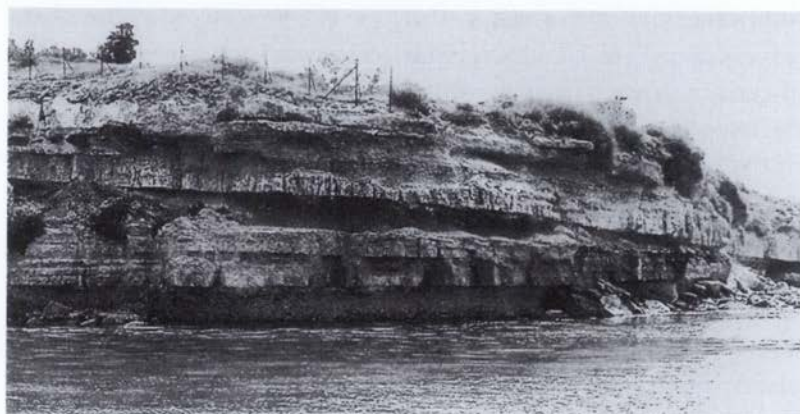
ἔξωτερικὸ τεῖχος, ὡς ἀπὲς μαρτυρίες τῆς ζωῆς ποὺ ὑπῆρξε κάποτε ἐδῶ. Προσπαθεῖ νὰ διαβάσει τὰ μεγάλα τεῖχη ποὺ ἀγκάλιαζαν προστατευτικὰ τὸ χωριό, ὅπου ἀνοιγόκλειναν δύο πύλες, ὅπου ὀριζόταν ἡ ζωὴ τοῦ χωριοῦ καὶ ἀναχαιτίζονταν οἱ ἐχθρικές ἐπιδρομές ἀπ' ἔξω. Τὰ τεῖχη δὲν εἶναι βουβὰ καὶ δὲν ἀποτρέπουν, καταγράφουν τὶς μαρτυρίες σὰν γράμματα. Οἱ καιροὶ καὶ τὸ πεπρωμένο ἔθαψαν τὰ ἴχνη τους στὰ τεῖχη αὐτά: εἶναι οἱ πέτρες μετὰ τοὺς χρωματισμοὺς τους, οἱ ρωγμές, τὰ μπαλώματα στοὺς χτυπημένους τοίχους ἀπ' ὅπου ἔπεσαν οἱ πέτρες ὅταν ἔφυγε τὸ ἐπίχρισμα τῆς λάσπης, ἢ ὅταν ἔπρεπε νὰ ὑποχωρήσουν στὴν ὀργὴ τοῦ πολιορκητικοῦ κριοῦ, οἱ συμπληρώσεις μετὰ νέα τεῖχη, ὅταν τὰ παλιὰ δὲν ἦταν πᾶ ἀρκετὰ ἰσχυρά.

Ἡ Κολόνα εἶναι ἓνα βραχῶδες ὕψωμα, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὴ θάλασσα ἀπόκρημνες πλαγιές (εἰκ. 4). Ἀπὸ τὰ βόρεια τὸ ἀνέβασμα εἶναι πῶ ἀπότομο. Καὶ ἐπάνω, ἓνα χάος ἀπὸ χωμάτινα, πέτρινα καὶ ἀσβεστολιθικὰ τεῖχη (εἰκ. 5). Τοῖχοι

ὄρθιοι ἢ πεσμένοι, ἴσοι καὶ καμπύλοι, ἀδύναμοι καὶ ἰσχυρότεροι, χτισμένοι μὲ μικρὰ λιθάρια: εἶναι ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ προϊστορικὰ ἐρείπια διαφορετικῆς ὑφῆς καὶ ἐποχῆς καὶ ἀνάμεσα τοὺς στενὰ σοκάκια. Μαρτυροῦν ἔντεκα χωριὰ τῆς τρίτης καὶ δεύτερης χιλιετίας π.Χ.

Πότε ἔφτασαν οἱ πρῶτοι Αἰγινῆτες στὸ νηοὶ καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν «Κολόνα»; Στὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γύρω στὸ 3000 π.Χ., μᾶς ἀπαντοῦν τὰ σπασμένα σταμνιά. Οἱ ἔποικοι πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμα νομάδες, χωρὶς σταθερὸ τόπο κατοικίας, ποὺ πορευόταν πρὸς ἓνα εὐφορο καὶ ἀσφαλὲς κομμάτι γῆς, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν καὶ νὰ χτίσουν.

Δὲν ἦταν ἡ ὁμορφιὰ τοῦ τοπίου, ἡ θέα πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὴν κοντινὴ Πελοπόννησο, τὸ κίνητρο γιὰ νὰ μείνουν στὸν βραχύτοπο αὐτόν. Γιατί εἰδικὰ ἐδῶ; Ὑπῆρχαν λόγοι συνυφασμένοι μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ. Τὸ μέρος φαινόταν εὐνοϊκό: οἱ ἀπόκριμνες πλαγιές του ἦταν φυσικὲς ὄχυρώσεις. Στὰ βόρεια, στὸ ἐπικίνδυνο σημεῖο, πέφτει ἀπότομα στὴν ἀκροθαλασσιὰ, ἀπότομα καὶ στὰ νότια. Ἀπὸ τὴ θάλασσα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν κατακτήσει (εἰκ. 2, 3). Ὁ βράχος ἦταν ἓνα γερὸ θεμέλιο γιὰ νὰ ὑποδεχτῆ τείχη. Ἡ ἐνδοχώρα ἦταν εὐφορη. Ἀκόμα καὶ νερὸ πρόσφερε πλουσιοπάροχα ὁ λόφος: τὰ φωτεινὰ καστανόχρωμα στρώματα τῆς γῆς ἀνάμεσα σὲς ὀριζόντιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες καὶ σὲ ἄλλα ποικίλα πετρώματα, λειτουργοῦν σὰν ἀρτηρίες ποὺ συγκεντρώνουν καὶ καθαρίζουν τὸ βρόχινο νερό (εἰκ. 6). Ἡ κλίση τοῦ βράχου ὀδηγεῖ τὸ νερὸ πέρα, ὡς τὶς ἄκρες, πρὸς Νότο, ὅπου μπορούσε νὰ συγκεντρωθεῖ μέσα σὲ κοιλώματα τοῦ βράχου ἢ σὲ πέτρινες λεκάνες. Σὲ ἓναν ὄρμο κοντὰ στὸν λόφο, ἀπάνεμο ἀπὸ βοριάδες (εἰκ. 3), μπορούσαν εὐκόλα καὶ μὲ ἀσφάλεια νὰ τραβήξουν τὰ πλοῖα τοὺς στὴν ἀμμουδιά. Ὅλα αὐτὰ μπορούσε νὰ τοὺς προσφέρει ὁ βράχος τῆς «Κολόνας». Καὶ κάτι ἀκόμα. Ἀπὸ τὸν λόφο εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νηιοῦ, καὶ τοὺς θαλάσσιους χώρους. Ἦταν στὴ διάθεσή τους ὁ πλοῦτος τῆς θάλασσας, ἡ ναυοπλοῖα καὶ τὸ ἐμπόριο. Καὶ ἡ θάλασσα, φυσικά, τοὺς ἔμαθε νὰ εἶναι ἄξιοι ναυτικοὶ καὶ τοὺς ἔνωσε μὲ τὸν κόσμο.

Εικ. 6. Τὸ ἀκρωτήριο ἀπὸ τὰ δυτικά. Ἀεροφωτογραφία 1974.

Ἐπάρχουν καὶ ἄλλοι λόφοι στὶς παραλίες τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ κανένας μὲ τὰ πλεονεκτήματα τῆς «Κολόνας». Νὰ τοὺς ὀδήγησαν ἄραγε μόνο πρακτικὰ πλεονεκτήματα σὴν ἐπιλογή τοῦ τόπου; Μπορεῖ νὰ εἶχε ἔλθει νὰ μείνει στὸ ἀκρωτήριο κάποιο ζῶο, μία ἀγελάδα, καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶδαν ἓνα μαγικὸ σημάδι γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν κι αὐτοὶ ἐκεῖ. Καὶ ἔτσι ἔμειναν, ἐγκαταστάθηκαν κι ἔχτισαν σπίτια – ἡ πρώτη πράξη ποὺ ἐγκαινιάζει τὸν κόσμο τους. Δημιουργήθηκε ἓνα χωριό. Ἦταν μιὰ ἀπόφαση ποὺ διήρκεσε δύο χιλιάδες χρόνια.

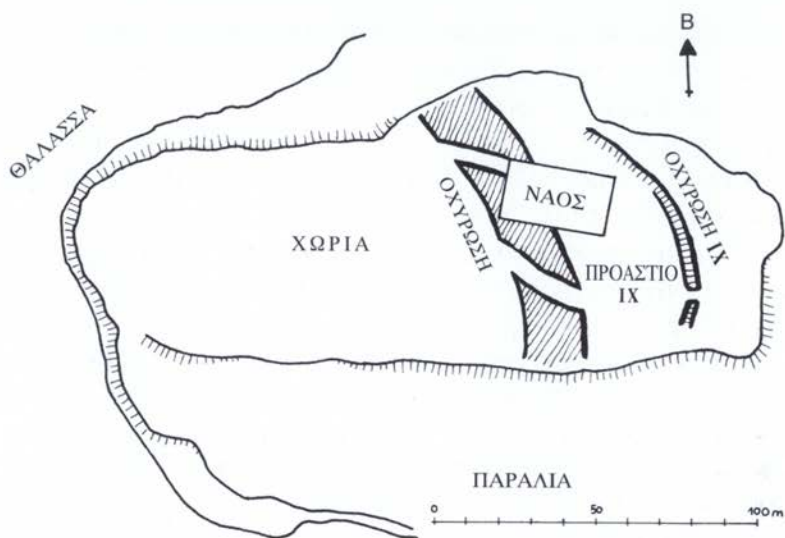
Ὁ λόφος τῆς «Κολόνας» μοιάζει μὲ φυσικὸ ὄχυρό (εἰκ. 2, 4). Δέκα μὲ δώδεκα μέτρα πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, δὲν εἶναι οὔτε πολὺ ψηλός, οὔτε πολὺ χαμηλός καὶ ἔχει τὸ σωστὸ ὕψος γιὰ ὅλες τὶς ἀνάγκες. Καὶ δὲν βρίσκεται ἀπροσιτάτευτο τὸ ἀκρωτήριο στὸ παραλιακὸ τοπίο: Ἡ βορειοδυτικὴ ἄκρη τοῦ νησιοῦ μπαίνει ἀρκετὰ βαθιὰ μέσα στὴ θάλασσα καὶ καλύπτει τὸν λόφο ἀπὸ τὴν ἐπιβουλή ἐκείνων ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὰ βόρεια. Ὅταν ὅμως φανεῖ ξαφνικὰ ὁ λόφος, λειτουργεῖ ἀπειλητικὰ γι' αὐτοὺς ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο φαίνεται χαμηλός καὶ ἀσήμαντος ἐπειδὴ τὸ περίγραμμά του μαλακώνει καὶ χάνεται στὸ βάθος τοῦ λοφώδους τοπίου. Ὅποιος πλησιάζει ὅμως

κοντὰ στὸ ἀκρωτήρι, πέφτει ἀπροετοίμαστα πάνω στὸ αἰχμηρό του ἄκρο καὶ εἶναι οὖν νὰ δέχεται ἓνα πληγμα ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα. Ἀρχικὰ τὸ ἀκρωτήρι ἔμπαινε βαθύτερα στὴ θάλασσα ἀπὸ σήμερα. Τὰ κύματα ποὺ ξεσοποῦν συνέχεια πάνω στοὺς βράχους, ἔσκαψαν τὸ ἄκρο καὶ προκάλεσαν τὸν καταποντισμὸ ὀγκολίθων (εἰκ. 6).

Οἱ οἰκισμοὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βρίσκονται πάνω σὲ ὑψώματα, σὲ ἀκροποταμιές, ἀλλὰ καὶ σὲ πεδιάδες, στὰ μεσόγεια. Τὸ Λευκαντὶ στὴν Εὐβοία εἶναι χτισμένο πάνω σὲ ἓναν λόφο ποὺ ξεπροβάλλει ἀπότομα μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἡ ἀρχαία Σάμος πάνω σ' ἓναν βράχο δεκατρία μέτρα πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἡραίου, μιὰ ὥρα μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὴν πόλη, ἀπλώθηκε στὸ κάτω μέρος τοῦ ποταμοῦ Ἰμβρασου. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἁγίας Εἰρήνης στὴν Κέα ἐγκαταστάθηκαν πάνω σὲ μιὰ χαμηλὴ χερσόνησο, μέσα σ' ἓναν κόλπο ποὺ γύρω γύρω τὴν περιέβαλλαν ὑψώματα, ἔτσι ποὺ νὰ μοιάζει περισσότερο οὖν λίμνη μὲ διέξοδο στὴ θάλασσα. Στὴν Πελοπόννησο ἡ Λέρνα βρίσκεται σὲ μιὰ πεδιάδα κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἀμυμώνη, τὸ Μπερμπάτι, στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς περιοχῆς, σὲ μιὰ πλαγιά.

Ὅσο διαφορετικὲς καὶ νὰ ἦταν οἱ τοποθεσίες, τρεῖς ἦταν οἱ προϋποθέσεις κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι θὰ αἰσθάνονταν ἀσφαλεῖς: καρποφόρες γύρω περιοχὲς καὶ καλὰ καὶ ἄφθονα νερά. Ὅλα τὰ χωριὰ μοιάζουν μεταξύ τους, ἀλλὰ κάθε χωριὸ ἔχει καὶ τὴν ἰδιομορφία του, καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τίς χαρὲς καὶ τοὺς καημοὺς τους: ἔτσι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Αἰγίνας.

Ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τὸ ἀκρωτήριο ἀπειλεῖται περισσότερο ἀπὸ παντοῦ, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἀπότομη πλαγιά καὶ ὁ λόφος μπαίνει μαλακὰ στὴν ἐνδοχώρα. Ἐκεῖ χτίστηκε τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ μὲ τίς δύο κεντρικὲς πύλες (εἰκ. 7). Μόνο ἰσχυρὰ τεῖχη θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ χωριό. Ἡ τεράστια μάζα τοῦ τεῖχους αὐτοῦ, ποὺ στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων γινόταν ὄλο καὶ ἰσχυρότερο, εἰσβάλλει οὖν τὸ κεφάλι τοῦ χωριοῦ πρὸς τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὴ στεριά: Εἶναι οἱ μεγάλες σειρὲς ἀπὸ τεῖχη κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 148), ποὺ διασχί-

Είκ. 7. 'Ο λόφος με σχηματική παράσταση τών χωριών.

ζουν τόν λόφο καί κλείνουν σχηματίζοντας μιὰ ένότητα, στήν πραγματικότητα ὅμως εἶναι τείχη ἀπό διαφορετικές περιόδους. Σέ καμιά φωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς δέν ἐμφανίζεται ἕνα χωριό, ἕνα τείχος, ἕνα σπίτι μόνο του, αὐτόνομα· σέ κάθε λήψη ἀνακατεύονται ἀμυντικά τείχη, πύργοι, εἴσοδοι, δρομάκια πού ὀδηγοῦν ἀπό τήν πύλη σις ἐσωτερικό, σπίτια διαφορετικῶν οἰκιστικῶν φάσεων καί αἰώνων. Μὲ τῆ βοήθεια σχεδίων, ἀξονομετρικῶν ἀναπαραστάσεων καί ἀρχιτεκτονικῶν μοντέλων, μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὰ ἐρεῖπια εὐκολότερα.

Ἡ ἀρχαία Αἴγινα δέν εἶναι οἰκισμός, οἱ κάτοικοί τῆς δέν εἶναι οἰκιστές, καί βέβαια δέν ἔχει κατὰ κανένα τρόπο ἀσπικὸ χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ ἕνα χωριὸ καί οἱ κάτοικοι ἦταν χωρικοί. Μὲ τὴν ἔννοια «χωριὸ» συνδέεται μιὰ κοινότητα ἀνθρώπων δεμένων μεταξύ τους, καί τὸ χωριὸ εἶναι ἕνας ζωντανὸς ὄργανισμὸς, πού προσδιορίζουν οἱ ἄνθρωποι. Πρῶτα ἦταν οἱ ἄνθρωποι καί τὰ σπίτια καί μετὰ τὰ στενὰ δρομάκια. Ἡ θέση τῶν σπιτιῶν προσδιόριζε τὸ πλάτος καί τὴν κατεύθυνση αὐτῶν

των δρόμων, και όχι αντίστροφα. Τα δρομάκια ήταν στενά, ούτε έναμιτρο μέτρο πλάτος. Ζωα δεν υπήρχαν στο χωριό, ή θέση τους ήταν έξω από τις πύλες στα ανατολικά, πιθανόν να υπήρχαν εκεί στάνες.

Ένα χωριό μεγαλώνει από μέσα προς τα έξω. Συνήθως, όπως ξέρουμε κι από άλλα μέρη, οι κάτοικοι μετέθεταν τα θεμέλια κάθε καινούργιου τείχους όσο γινόταν πιδ έξω, για να κερδίσουν μ' αυτόν τον τρόπο χώρο για περισσότερα σπίτια. Οι Αιγινήτες θα έπρεπε να θεμελιώνουν κάθε φορά το τείχος τους πιδ ανατολικά, χώρος αρκετός υπήρχε (εικ. 7), αλλά δεν το έκαναν. Η τοποθεσία, εκεί, στο δυτικό μέρος του λόφου, τους φάνηκε προφανώς ευνοϊκή. Έχτιζαν κάθε νέο χωριό πάνω στο παλιό και δεν χρειάστηκε να επεκταθούν για αιώνες. Ανακαίνιζαν βέβαια κάθε τόσο τα άμυντικά τους τείχη, χωρίς όμως να εγκαταλείπουν την παλιά τους θέση, δεν γκρέμιζαν τα παλιά τείχη, παρά έχτιζαν μπρος και πίσω τους καινούργια, και συνέχιζαν να χτίζουν πάνω στα παλιά. Σπάνια άφαιρούσαν ένα τείχος, δεν το έκαναν παρά μόνο αν έμπόδιζε τα νέα τείχη, αλλά και στην περίπτωση αυτή άφαιρούσαν μόνο τόσες πέτρες, όσες ήταν αναγκαίο. Έτσι τα νέα τείχη βρέθηκαν πάντα συνδυσασμένα με τα παλιά. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια συνεχή εξέλιξη και σε ένα περίπλοκο όχρωματικό σύστημα. Αυτό που γνωρίζει καλά τη φυσική βραχώδη διαμόρφωση της περιοχής, και ξεχωρίζει κάθε ύψωμα και χαμήλωμα, κάθε προεξοχή και κοιλότητα του βράχου και της κλίσης του, αυτός καταλαβαίνει γιατί οι άνθρωποι της «Κολόνας» επέμεναν να χτίζουν το τείχος πάντα στο ίδιο μέρος, αλλά πάντα προσαρμοσμένο προς τον βράχο.

Έντεκα χωριά έχτισαν οι άνθρωποι το ένα πάνω στο άλλο στη διάρκεια δύο χιλιάδων χρόνων. Γύρω στο 1800 π.Χ. χτίστηκε μπροστά από το όγδοο χωριό ένα «προάστιο», και έτσι δημιουργήθηκε το ένατο χωριό (εικ. 7, 106).

Την παλαιολιθική εποχή, πριν εγκατασταθεί ο άνθρωπος μόνιμα σε μία περιοχή, ζούσε ως νομάδας, χωρίς μόνιμη κατοικία, και τρεφόταν από τα ζώα και το περίσσειμα της άγριας

βλάστησης. Ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθοῦσε σὲ μικρὲς ὁμάδες τὰ κοπάδια τῶν ζώων ποὺ εἶχαν σίγουρο ἔνστικτο γιὰ τὰ βοσκοτόπια καὶ τὰ μέρη μὲ καλὸ κλίμα. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κατοίκους τῆς «Κολόνας», πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε πίσω, στὸ βαθὺ σκοτάδι τοῦ χρόνου. Ὅταν ἔφτασαν στὴν «Κολόνα» εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἡ ἐποχὴ τῆς γεωργίας (6000-3000 π.Χ.), μίᾳ ἀπὸ τὶς μεγάλες τομὲς στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ὅταν ὁ ἄνθρωπος φύτευε, ἔσπερνε σιτηρὰ καὶ τὰ καλλιεργοῦσε, ἔπαιρνε τὰ ἄγρια ζῶα καὶ τὰ ἐξημέρωνε. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκαθίσταται μόνιμα σὲ μιὰ περιοχὴ καὶ ἀσχολεῖται μὲ γεωργία καὶ κτηνοτροφία, ἀλλάζει γι' αὐτὸν ὁ κόσμος. «Ἡ πραγματικότητα εἶναι τώρα τὸ χωριό, τὸ σπιτί καὶ τὸ καλλιεργημένο χωράφι» (Μιρτσέα Ἐλιάντε). Ὁ ρυθμὸς τῆς φύσης: οἱ ἐποχές, οἱ φάσεις τῆς σελήνης, ἡ σπορὰ καὶ ὁ θερισμὸς καθορίζουν πὰ τῇ ζωῇ τοῦ γεωργοῦ. Πρέπει νὰ προσαρμοστῆι στοὺς χρόνους ποὺ προδιαγράφει ἡ ἴδια ἡ φύση. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ φροντίζει τὰ κατοικίδια, πρέπει νὰ προβλέπει καὶ νὰ φροντίζει γιὰ τὴν παραγωγικότητα τῶν κοπαδιῶν, μιὰ καὶ τὰ ζωντανὰ δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὶς καθημερινὲς δουλειὲς καὶ τὴν τροφὴ τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει καὶ νὰ πολλαπλασιαστοῦν. Ὁ μόνιμα ἐγκατεστημένος ἄνθρωπος καλλιεργεῖ χωράφια καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν κτηνοτροφία, καὶ δὲν ζεῖ πὰ ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητο πλεόνασμα ποὺ χάριζε ἡ ἄγρια φύση τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ. Ἡ γυναίκα, πέρα ἀπὸ τὶς δουλειὲς τοῦ σπιτιοῦ, ἀναλαμβάνει καὶ δουλειὲς τοῦ χωραφιοῦ.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκατέλειψε τὴ νομαδικὴ ζωὴ καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐγκατασταθεῖ κάπου μόνιμα, κατάλαβε πολὺ καλύτερα ἀπὸ παλιά, ὅτι καὶ ὅλες οἱ ζωτικὲς λειτουργίες, ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὸν θάνατο καὶ τὴν ἐπιστροφή εἶναι συνδεδεμένες μὲ τὸν κύκλο τῆς περιοδικῆς ἀναγέννησης τῆς φύσης. Στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, ποὺ οἱ ρίζες τους χάνονται στὰ βάθη τῶν αἰώνων τῆς προϊστορίας, μέσα ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς ἐξαφάνισης καὶ ἐπιστροφῆς τῆς κόρης τῆς Δήμητρας Περσεφόνης, γιορταζόταν καὶ ὁ κύκλος τῶν ἐποχῶν.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται ἡ γῆ δημιουργήθηκε τὸ χωριό. Πιθανὸν νὰ σχηματίστηκε τότε ἡ οἰκογένεια ὡς ἡ

μικρότερη ένότητα στη μεγαλύτερη κοινότητα του χωριού. 'Ανάμεσα στους ανθρώπους υπήρχαν πολλοί δεσμοί: ο τόπος, η γλώσσα, ο τρόπος ζωής, τα καλλιεργημένα χωράφια, ή φροντίδα για τις καθημερινές ανάγκες· ή επίγνωση ότι ή ύπαρξή τους ως πλάσματα της φύσης εξαρτάται από τις πρωταρχικές δυνάμεις: τις καλές, που φέρνουν βλάστηση και γονιμότητα, τις κακές, που δεν αφήνουν τη σπορά να βλαστήσει. 'Ο τόπος που συνενώνει όλους τους ανθρώπους με ισχυρά δεσμά είναι ο τόπος λατρείας: θα ήταν μάλλον ένας απλός χώρος θυσίας με μια λεκάνη για νερό και τα αναγκαία κανάτια και σκεύη για τις λατρευτικές ανάγκες, γιατί δεν μπορεί να νοηθεί χωριό χωρίς το numen (πνεῦμα). Δεν είναι εύκολο να έξηγήσει κανείς τι είναι το numen. Ποιός θα μπορούσε να μιλήσει με λέξεις γι' αυτή τη θεϊκή δύναμη, που μόνο την νιώθει, την αισθάνεται κανείς! Τò numen είναι ο θεϊκός άχός που δεν κινείται, μόνο είναι δεμένος με ένα πράγμα: μια πέτρα, μια πηγή, ένα δέντρο, μία ρωγμή μέσα στη γη. 'Ο προϊστορικός άνθρωπος, εύαίσθητος σεισμογράφος και της παραμικρής κίνησης, αισθανόταν στον χώρο αυτό την ύπαρξη του numen. Στον χώρο αυτό έπαιρναν οι άνθρωποι δύναμη και έντολές. 'Οποιοδήποτε συμβάν, άς ήταν το χύσιμο ενός σπιτιού ή τείχους, ή σπορά ή ή σοδειά, κάθε γεγονός στη ζωή του ανθρώπου, γέννηση ή θάνατος, ξεκινούσε σ' εκείνο το σημείο, και μυριάδες εϋχές συνόδευαν τον συνάνθρωπο στην πορεία του.

Οί άνθρωποι δημιούργησαν ένα χωριό και το περιέβαλαν με ένα άμυντικό τείχος: θα μπορούσε να είναι ένα άνυψωμένο πρόχωμα, μία τάφος, ένας φράχτης από βάτους ή ξύλα, ή μία κανονική μάντρα από πέτρες, πήλινα τουβλα και λάσπη. Έπρεπε να προστατευτούν από ληστρικές έπιδρομές πλανόδιων νομάδων και τη νύχτα να είναι ήσυχοι από άγρια ζώα που άναζητούν την τροφή τους. 'Αμυντικό τείχος μιás ζωής σε διαρκή κίνδυνο! Δεν ήταν όμως μόνο λόγοι προστασίας που τους άνάγκασαν να περτειχίσουν το χωριό. Οί πλατιές εκτάσεις γύρω από το χωριό ήταν για τον πρωτόγονο άνθρωπο χωρίς όρια και του ήταν άγνωστες. Τη στιγμή που περιόρισε ένα κομμάτι γης, κέρδισε

για τὸν ἑαυτό του ἕνα σταθερὸ τόπο. Τὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς γῆς μπορούσε νὰ τὸ ἐποικτεύει· εἶχε γίνει τὸ χωριό του, ὁ κόσμος του, ποὺ τοῦ ἔδινε προσανατολισμό. Ἐξω ἀπὸ τὸ περιβάλλον αὐτὸ βρίσκεται ἡ ξένη χώρα. Τακτοποιημένο εἶναι καὶ τὸ χωράφι του, κι ἄς εἶναι μόνο τὸ ἀυλάκι ἀπὸ τὸ ὑνί του ποὺ χαράζει τὸ χῶμα καὶ τὸ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἄτακτη ἄγρια βλάστηση· εἶται γινόνταν τὸ χωράφι ἕνα κομμάτι τοῦ χωριοῦ.

Πέρα ὅμως ἀπὸ κάθε ἀνάγκη γιὰ ἀσφάλεια, μιὰ περίφραξη εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ γνώρισμα τῆς μόνιμης ἐγκατάστασης τοῦ ἀνθρώπου. Περίφραξη σημαίνει ταυτόχρονα κατοχὴ μιᾶς περιοχῆς. Μιὰ σημαντικὴ τομὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ταυτόχρονα ὅμως εἶναι «τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἀνισότητα ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους» (Ζὰν-Ζὰκ Ρουσό). Ἐδῶ ἐντοπιζεται ἡ ρίζα γιὰ τὸν φθόνου τοῦ ἄκληρου πρὸς τὸν ἰδιοκτήτη, τοῦ νομάδα πρὸς τὸν μόνιμα ἐγκατεστημένο, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ εἶναι ἀφορμὴ γιὰ διενέξεις καὶ μάχες, ποὺ, ὅπως διδάσκει ἡ ἱστορία, γίνονται πράγματι γιὰ τέτοιους λόγους.

Στὰ προϊστορικὰ χρόνια, τὰ ὑλικά δόμησης δὲν ἄλλαξαν. Οἱ ἄνθρωποι ἔχτιζαν τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ καὶ τὰ ἰσόγεια τῶν σπιτιῶν μὲ λιθάρια ποὺ ἔφερναν ἀπὸ τοὺς ἀγρούς, πέτρες ἀπὸ τὴ λάβα ἠφαισειῶν καὶ βότσαλα ποὺ ἔβρισκαν στὴν παραλία, ἀργότερα μὲ ἀκανόνιστες λαξευτὲς πέτρες. Οἱ τοῖχοι ὀρθώνονταν ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους. Ἐνα ἐπίχρισμα ἀπὸ μίγμα λάσπης συνδέει πέτρες καὶ πλίνθους. Στὶς πλίνθους καὶ στὴ λάσπη προσέθειαν καὶ ψιλοκομμένα ξυλαράκια γιὰ νὰ τὶς κάνουν πρὸ ἀνθεκτικέες. Κάθε χτίσμα ἀπὸ πέτρα ἢ πηλὸ ἦταν πρόσθετα περασμένο ἐξωτερικὰ μ' ἕνα στρώμα λάσπης ποὺ θὰ τὸ προστάτευε ἀπὸ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθηκὲς καὶ ποὺ θὰ ἐμπόδιζε τὴ βροχὴ νὰ παρασύρει τὸ σουβὰ ἀπὸ τοὺς τοίχους. Πραγματικὰ ἀδιάβροχο ὅμως γινόνταν τὸ χτίσμα μόνο ἂν ἦταν ἀσπρισμένο μὲ ἐπίχρισμα. Εἶναι ἀδιανόητο ἕνα σπίτι λουσομένο μέσα στὸ φῶς τοῦ Νότου, νὰ μὴν εἶναι ἀσπρισμένο. Καὶ σχέδια θὰ εἶχε ἴσως πάνω στοὺς τοίχους.

Ἀκόμα κι ἂν δὲν στέκει σήμερα πὰ κανένα σπίτι ὄρθιο ὡς τὴ στέγη, ἔχει διασωθεῖ ὅμως ἡ λίθινη κρηπίδα τους καὶ συχνὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους στρωμένες ἀπὸ πάνω καὶ πολλὲς φορές

τὰ συντρίμμια ἐνὸς ἐρεπίου δίνουν ἀπάντηση γιὰ τὴν ἀνωδομὴ καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς στέγης. Ἐνα αἰγινήτικο σπίτι ἦταν κατὰ τὰ τρία τέταρτα χτισμένο μὲ ὠμὲς πλίνθους, μόνο τὸ κάτω μέρος, ἢ βάση-κρηπίδα, ἦταν θεμελιωμένο μὲ πέτρα. Ἄν ἓνα σπίτι εἶχε ἐπίπεδη στέγη, πράγμα ὄχι σπάνιο, τότε ἔστρωναν κλαδιά, φύκια καὶ βοῦρλα καὶ ἔβαζαν πάνω σὲ ὄλ' αὐτὰ ἓνα παχὺ στρώμα λάσπης καὶ πέτρινες πλάκες ποὺ πάνω τους ἔχυναν νερό, ὅταν τὸ στρώμα τῆς λάσπης ξεραίνόταν πολὺ καὶ ἔσκαγε.

Οἱ ἄνθρωποι ἤξεραν ὅτι κάθε ὑλικὸ ἔχει τὶς ἰδιότητές του, ἢ πέτρα καὶ τὸ ξύλο, ἢ λάσπη καὶ τὰ χορτάρια τῆς θάλασσας. Ἔχτιζαν τὸ σπίτι μὲ ὑλικὰ ποὺ προστάτευαν τὴν ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι προτιμοῦσαν τὸν πατημένο πηλὸ γιὰτὶ δὲν ἀφήνει νὰ περάσουν ὑγρασίες. Οἱ ὠμὲς πλίνθοι προσαρμύζονται σὲ ὅλες τὶς καιρικὲς συνθήκες. Τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς ὑπῆρχε στὴ γωνιὰ ἐνὸς δωματίου ἢ ἀνοιχτὴ ἐστία, μιὰ μικρὴ στρογγυλὴ λιθόκτιστὴ ἐπιφάνεια, ὅπου ἀναβαν τὴ φωτιὰ μὲ ξύλα γιὰ νὰ μαγειρέψουν καὶ νὰ ζεσταθοῦν τὸν χειμῶνα. Ὁ καπνὸς τραβοῦσε παράλληλα μὲ τὰ δοκάρια τοῦ ταβανιοῦ καὶ ἔφευγε μὲσ' ἀπὸ τὴ στέγη καὶ τοὺς φεγγίτες τῶν τοίχων.

Ἡ εἴσοδος ἢ τὸ κατώφλι μιᾶς πόρτας εἶναι ἀρχικὰ μιὰ ἐπιμήκης πελεκημένη πέτρα, σφηνωμένη ἀνάμεσα σὲ δύο πέτρινους ἀρμούς ἢ δύο τοίχους σπιτιῶν (εἰκ. 8, 68). Τὸ πέτρινο κατώφλι εἶναι τὸ ὀριακὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὸν ἐσωτερικὸ καὶ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Οἱ πύλες ἦταν χαμηλές, ὁ ἄνθρωπος ὄφειλε νὰ σκύβει. Δὲν ἔχτιζε πύλες μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες νὰ μπορεῖ νὰ

Εἰκ. 8. Τὸ κατώφλι (εἰκ. 68).

περνᾶ ὄρθιος, ἢ ἦταν ψηλότερες ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο. Εἶναι πιθανὸ νὰ διάβαιναν τὸ κατώφλι μὲ κάποιο τελετουργικό. Ἐνα κατώφλι μπορεῖ νὰ λογαριάζεται γιὰ ἓνα σπήλι, ἓνα κατώφλι τῆς πύλης ὁμῶς μετράει γιὰ ὁλόκληρο τὸ χωριό. Λίθινος οὐδός (πέτρινο κατώφλι) ὀνομαζόταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφοὺς. Μέσα στὴν κοιλότητα μιᾶς σκληρῆς πέτρας περιστρεφόταν ὁ ξύλινος πάσσαλος μὲ τὸ πορτόφυλλο. Δὲν εἶναι τυχαῖο οὔτε χωρὶς σημασία τὸ ὅτι τὰ δύο βαθουλώματα σὲ ἓναν τέτοιο πέτρινο ἄξονα εἶναι δύο μάτια (εἰκ. 9). Εἶναι μαγικὰ σημεῖα: θὰ ἀπωθοῦσαν τοὺς ξένους καὶ τοὺς κακοὺς δαίμονες ἀπὸ τὸ χωριό. Πόσο σπουδαῖο γιὰ τὴν ἄμυνα ἦταν τὸ κατώφλι! Ὁ ἐχθρὸς ποὺ θὰ τὸ διαβεῖ, ἔχει τὸ χωριὸ στὸ χέρι του.

Σὲ ἓνα χωριὸ ὅλα εἶναι σημαντικά. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔφτιαξε ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα καὶ οκεύη, βρῆκε στὰ στρώματα τῆς γῆς καὶ στὰ χωράφια, στὸ δάσος καὶ στὴν παραλία τίς πρῶτες ὕλες: χῶμα γιὰ πηλὸ, λάσπη, πέτρες, ξύλο, βότσοαλα, κόκαλα. Ὁ ἀγγειοπλάστης τῆς Αἴγινας χρησιμοποιοῦσε στὴ δουλειά του τὸν ντόπιο, πράσινο πηλὸ ποὺ ἀφήνει νὰ τὸν διαπερνᾶ τὸ νερό, καὶ ποὺ μὲ τὴν ἐξάτμιση πάνω στὰ τοιχώματα τῶν ἀγγείων δροσίζει τὸ ὑγρὸ περιεχόμενό τους ἀκόμα καὶ τὸ καλοκαίρι. Τὸ βαρὺ σφαι-

Εἰκ. 9. Ὁ πέτρινος ἄρμος μὲ δύο μάτια γιὰ τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι.

Εικ. 10. Σφαιρικό σφυρι από σκληρό πέτρωμα.

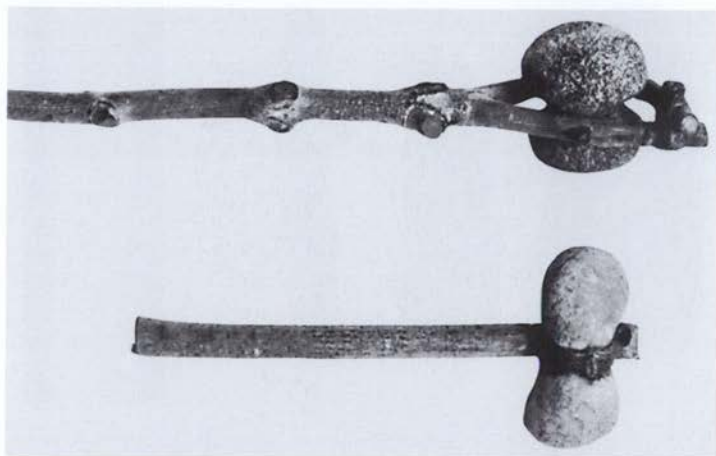

Εικ. 11. Λίθνη σφήνα.

Εικ. 12. Λίθνη σφήνα.

ρικό σφυρι (εικ. 10) με τὰ δύο βαθουλώματα γιὰ λαβή, χρησίμευε γιὰ τὸ σπάσιμο τῆς πέτρας, ἢ γιὰ νὰ χώνουν ξύλα στὸ ἔδαφος. Ἡ πέτρινη σφήνα (εικ. 11) εἶχε πολλαπλὲς χρήσεις. Τὸ τσεκούρι ἀπὸ μαλακὸ ἀσβεστόλιθο ἦταν κατάλληλο γιὰ νὰ κόβουν κρέας καὶ κόκαλα (εικ. 12). Μικρὰ στρογγυλεμένα πέτρινα κεφάλια (εικ. 13), τὰ ἔδεναν σ' ἓνα ξύλινο χερούλι, ἢ τὰ σφήνωναν

Εικ. 13. Δύο λίθινα σφυριά. Ύψος 6.5 και 8.5 εκ.

Εικ. 14. Λίθινο βαρίδι άργαλειού, τρία σφονδύλια, τέσσερα γουδοχέρια από χρωματιστή πέτρα. Ύψος 4 εκ. περ.

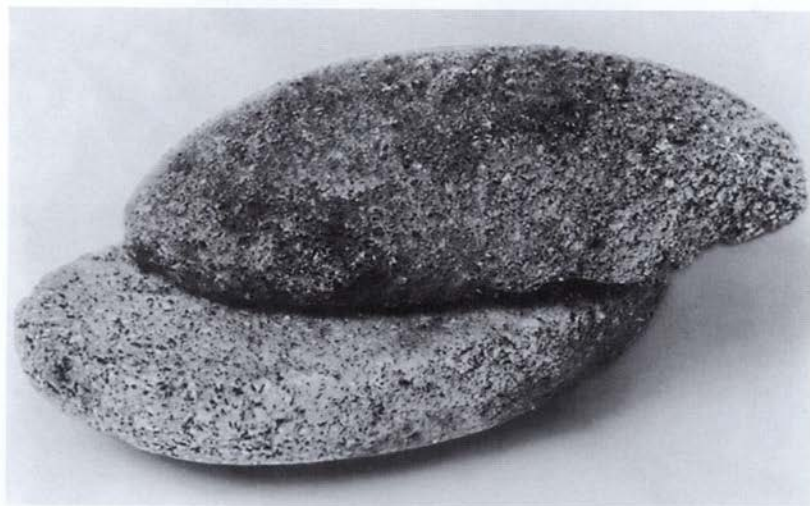
Εικ. 15. Όψιανος και λάμες από όψιανό. Εικ. 16. Κοκάλινες σαΐτες.

σὲ μιὰ ξύλινη διχάλα καὶ ἔδεναν τὶς ἄκρες μεταξύ τους. Τὰ πολύχρωμα «καρούλια» μὲ τὰ λειασμένα ἄκρα (εἰκ. 14), ἦταν μάλλον σφυράκια μὲ ἢ χωρὶς λαβή, ἢ καρούλια γιὰ κλωστή. Οἱ ἄνθρωποι μας παράγγελναν ἀπὸ τὴ Μήλο λαμπερὸ καὶ μαῦρο ὄψιανὸ σὲ ἀκατέργαστη μορφή (εἰκ. 15) καὶ κατασκεύαζαν ἀπὸ αὐτὸν κοφτερὰ μαχαϊράκια ποῦ ἔμπηγαν σὲ κοκάλινες ἢ ξύλινες λαβές.

Ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες ρόκες γιὰ τὸ γνέσιμο, ποῦ δὲν ἔχουν ἀλλάξει ἀπὸ τότε παρὰ ἐλάχιστα: εἶναι τὸ ἀδράχτι μ' ἓνα ξύλινο ραβδάκι κι ἓνα σφονδύλι στὸ κάτω ἄκρο. Τὰ σφονδύλια ἦταν ἀπὸ πηλὸ ἢ πέτρα καὶ εἶχαν ὠραῖο κωνικὸ σχῆμα μὲ χαραγμένη διακόσμηση (εἰκ. 14). Ἀπὸ μιὰ τουλούπα μαλλὶ ποῦ κρατοῦσε ἡ γυναῖκα μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι, τραβοῦσε λεπτὲς ἴνες, τὶς ἔδενε στὸ ἀδράχτι καὶ τὸ ἔστριβε μὲ μιὰ γρήγορη κίνηση. Μόλις ἡ κλωστή ἀποκτοῦσε ἓνα συγκεκριμένο μῆκος, τὴν τύλιγε πάνω στὸ ἀδράχτι. Ἡ ὕφανση εἶναι μιὰ ἄλλη διαδικασία. Οἱ κλωστές –τὰ στημόνια– στερεώνονταν πάνω σ' ἓνα ξύλινο πλαίσιο καὶ σὺς ἄκρες τους δένονταν βαρίδια γιὰ νὰ εἶναι τεντωμένες. Τὰ βαρίδια εἶχαν διάφορα σχήματα, τὸ ἀπλούστερο, ἓνας πῆλινος δίσκος (εἰκ. 14). Μὲ μιὰ κοκάλινη, ξύλινη ἢ μεταλλικὴ σαΐτα (εἰκ. 16)

Εικ. 17. Γουδί. Ύψος 10 εκ.

Εικ. 18. Μυλόπετρες για δημητριακά. Ύψος 25 εκ.

περνούσε ή ύφάντρα τὰ νήματα ανάμεσα στα στημόνια. Δέν είχαν όλα τὰ ύφάσματα τὸ φυσικὸ χρώμα τῶν νημάτων: ἀσφαλῶς θὰ τὰ ἔβαφαν καὶ θὰ ὕφαιναν σχέδια, παρόμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ διακοσμοῦσαν ἀγγεῖα.

Γιὰ τὸ νοικοκυριὸ χρειάζονταν ἐκτὸς ἀπὸ ἀγγεῖα καὶ κάθε εἶδους σκεύη. Μέσα σὲ ἓνα γουδι οἱ γυναῖκες κοπανοῦσαν σπόρους καὶ καρποὺς μὲ ἓνα γουδόχρο (εἰκ. 17). Ἡ πέτρα ἦταν στρογγυλή, τὸ γουδόχρο εἶχε στὸ ἄκρο μιὰ ἐγκοπὴ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ πάνεται καλύτερα. Τὰ σιτηρὰ γιὰ τὸ ψωμὶ τὰ ἔτριβαν ανάμεσα σὲ δύο ἐπιμήκεις πέτρες (εἰκ. 18). Ἡ κάτω πέτρα,

Εἰκ. 19. Πήλινοι γάντζοι γιὰ καπνιστὸ κρέας. Ὑψὸς 8 ἐκ. περ.

Εἰκ. 20. Πήλινα στηρίγματα γιὰ τὸν φούρνο κεραμικῆς. Μήκος 15 ἐκ.

μ' ένα ρηχό βαθούλωμα, προοριζόταν για τούς σπόρους, με την επάνω τούς έτριβαν ώσπου να γίνουν αλεύρι, που έπεφτε μέσα σ' ένα πανί που είχαν απλώσει από κάτω. Για τέτοια σκευή και έργαλεία, κρίθηκε κατάλληλη μιὰ γκριζογάλαζη ή καφεκόκκινη χοντρόκοκκη σκληρή πέτρα, που οί όρυκτολόγοι ονομάζουν άνδεσίτη και που ανήκει στα ήφαιστειογενή πετρώματα. Κάποια πήλινα αντικείμενα (εικ. 19) έχουν ονομασιεί ειδώλια, άγκυρες ή άγκίστρια για τὸ ψάρεμα. Όμως δὲν είναι τέτοια· είναι απλά σκευή τῆς κουζίνας –γάντζοι– για να κρεμοῦν τὸ κρέας ἀπ' τὸ δοκάρι τῆς στέγης για να καπνιστεῖ πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά.

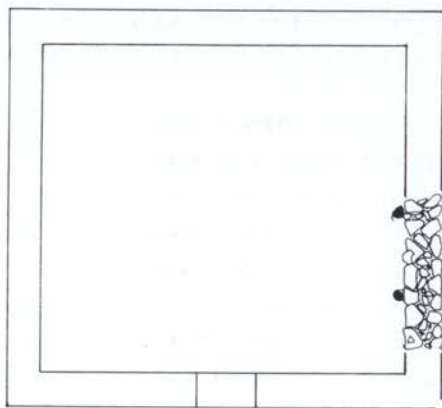
Στὸν φοῦρνο κεραμικῆς ανήκουν τὰ πήλινα στηρίγματα με χερουλί στη ράχη (εικ. 20). Είναι κατάμαυρα ἀπὸ τὸν φοῦρνο, ἐνῶ ὁ καπνὸς διέφευγε μέσα ἀπὸ τὶς κοιλότητες. Τὰ στηρίγματα αὐτὰ ἐξυπηρετοῦσαν στὸ ψήσιμο τῶν κεραμικῶν μέσα στὸν φοῦρνο. Για να στηρίζονται οί χύτρες τὴν ὥρα που μαγειρεύαν πάνω στη φωτιά χρησιμοποιοῦσαν μικρὰ πήλινα στηρίγματα, ὅταν ὑπῆρχε ἀνάγκη.

Λέγεται ὅτι οί ἄνθρωποι που χρησιμοποιοῦν έργαλεία ἀπὸ πηλὸ και πέτρα είναι πρωτόγονοι και ὁ πολιτισμὸς τους είναι ἕνας πρωτόγονος πολιτισμὸς. «Δὲν υπάρχουν πρωτόγονοι ἄνθρωποι, υπάρχουν μόνο πρωτόγονα έργαλεία» (Le Corbusier). Μὰ οὔτε τὰ έργαλεία είναι πρωτόγονα: ἦταν απλά, ἔκαναν ὅμως τὴ δουλειά τους. Καὶ ἔχουν και ὠραία σχήματα. Έγινε λόγος για έργαλεία. Είναι ὅμως κίβλας ἕνα έργαλεῖο ἢ πέτρα, τὸ ξύλο που μάζεψαν οί ἄνθρωποι ἀπὸ χάμω; Ἡ πέτρα και τὸ ξύλο είναι ἕνα μέσο, και ὄχι ἀμέσως έργαλεῖο. «Τὸ έργαλεῖο δὲν προϋποθέτει μόνο τὴ χρήση, ἀλλὰ και τὴν ἐπεξεργασία» (E. Jünger). Τὴ στιγμή που ἕνα κομμάτι ξύλο –ἕνα κλαράκι– θὰ ἐνωθεῖ με μιὰ πέτρα, τότε μόνο δημιουργεῖται ἕνα έργαλεῖο (εικ. 13). Τὸ κλαράκι και ἡ πέτρα θυμίζουν τὸ ἀνθρώπινο χέρι με τὴ σφιγμένη γροθιά. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ κομμάτι τοῦ ξύλου και ἡ πέτρα δὲν είναι ἢ προέκταση τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἕνα έργαλεῖο που ἀντικαθιστᾷ τὸ χέρι και τὴ γροθιά τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ θέση τῆς κυρτωμένης χούφτας και τῆς ἀχιβάδας που είναι τὸ φυσικό «σκεῦος» για να πίνει κανεὶς

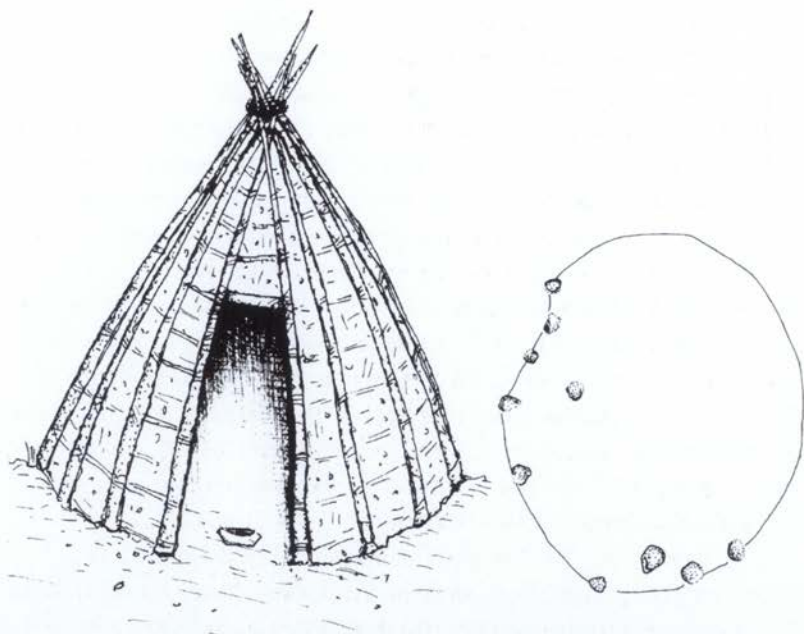
νερό, έρχεται τώρα τὸ πῆλινο σκευός. Κι ἔδω, στὴν Αἴγινα, ἀνέτειλε ἡ ἐποχὴ τῶν ἐργαλείων.

Τὰ ἐρείπια βρίσκονται ἀκριβῶς μπροστὰ μας (εἰκ. 106): τὰ τεῖχη καὶ οἱ πύργοι, τὰ σπίτια, οἱ πύλες μὲ τοὺς πέτρινους ἀρμούς. Στους χώρους τῶν ἐργαστηρίων βρίσκονται ἀκόμα οἱ φοῦρνοι ὅπου ἔψηναν ἀγγεῖα καὶ ἔλιωναν μέταλλο. Σταμνιά, ἐργαλεῖα καὶ σκευὴ βρέθηκαν πάνω στὸ δάπεδο τῶν σπιτιῶν ἢ ἦταν σπασμένα καὶ σκορπισμένα στὶς ἐπιχωματώσεις ὅταν ἔγιναν οἱ ἀνασκαφές. Περνοῦμε μέσα ἀπὸ τὶς πύλες, προχωροῦμε στὰ στενὰ σοκάκια καὶ πλάι στους τοίχους τῶν σπιτιῶν· ἡ ζωὴ ποὺ γιὰ χάρη της εἶχαν γίνει ὄλ' αὐτά, δὲν ὑπάρχει πιά. Ὅποιος ὁμως δὲν ὑποτιμᾷ τὸ λιθάρι τοῦ ἀγροῦ, τὴ μαύρη ἠφαιστειογενὴ πέτρα, τὸ βότσαλο ποὺ λείαναν τὰ κύματα τῆς θάλασσας, γιὰ ἐκεῖνον ποὺ λάσπη καὶ χῶμα δὲν εἶναι κατώτερα ὑλικά γιὰ οἰκοδομὴ, ὅποιος μάλιστα ἀναγνωρίζει στὴν τοιχοδομία ἓνα ὀρθολογικὰ δομημένο ὑλικό, γι' αὐτὸν τὰ ἀπλὰ αὐτὰ ὑλικά εἶναι ζωντανοὶ μάρτυρες τῶν πρώτων τεχνιτῶν.

Σὲ βάθος ἐπτά μέτρων κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ καὶ δέκα μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, βρίσκεται τὸ ἀρχαιότερο χωριὸ τοῦ τέλους τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (πρῶτο χωριό: ἀρχὲς τρίτης χιλιετίας π.Χ., εἰκ. 21, 22), θεμελιωμένο πάνω στὸν βράχο. Χτίστηκαν ὀρθογώνια, μεγάλα σπίτια (εἰκ. 21). Ξύλινοι πάσσαλοι πάνω σὲ μιὰ πέτρα στήριζαν τοὺς τοίχους ἀπὸ ὠμές πλίνθους καὶ τὴν ἐπίπεδη στέγη. Ὑπῆρχαν ἀκόμα καὶ ἄλλοι τύποι κατοικίας μὲ ἔλλειψοειδῆ ἢ κυκλικὴ κάτοψη. Βρέθηκε ἓνα σπῆτι χυσιμένο πάνω στὸν βράχο μὲ ξύλα καὶ λάσπη, χωρὶς πέτρες καὶ τοῦβλα, τὸ «Σπῆτι τῶν Πασσάλων» (εἰκ. 22). Ὅ,τι ἦταν φθαρτὸ χάθηκε: τὰ ξύλα, ἡ λάσπη, τὸ ἐπίχρισμα, οἱ τρύπες ὁμως πάνω στὸν βράχο καὶ ὁ πέτρινος ἀρμὸς τῆς πόρτας μαρτυροῦν τὸν τύπο καὶ τὸ μέγεθος τῆς κατοικίας (εἰκ. 27). Μέσα σ' αὐτὲς τὶς τρύπες στὸν βράχο στηριζόταν παλιὰ ὁ σκελετὸς τοῦ σπιτιοῦ μὲ τοὺς πασσάλους ποὺ θὰ συνέκλιναν καὶ θὰ ἦταν δεμένοι μεταξὺ τους μὲ εὐλύγιστα κλαδιὰ λυγαριᾶς, ἴσως πάνω σὲ κάποιο κάθετο κεντρικὸ πάσσαλο ὡς

Εικ. 21. Σπίτι μέ «στηρίγματα», πρώτο χωριό, πρὶν ἀπὸ τὸ 2500 π.Χ.

Εικ. 22. Τὸ «Σπίτι τῶν Πασσάλων». Πρῶτο χωριό. Ἀναπαράσταση καὶ κάτοψη. Διάμετρος 4.50 μ. περ.

ἀναφορὰ ἢ σύμβολο τῆς γῆς. Οἱ τοῖχοι ἦταν πλεγμένα κλαδιὰ καὶ πάνω τους θὰ εἶχαν ἀλείφει μέσα καὶ ἔξω λάσπη καὶ ἴσως νὰ τοὺς εἶχαν ζωγραφίσει κιάλας. Ἐνα λεπτὸ ἐπίχρισμα ἀπὸ λάσπη καὶ ἀσβέστη ἀποτελοῦσε τὸ πραγματικὰ προστατευτικὸ στρώμα. Τὸ «Σπίτυ τῶν Πασσάλων» θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ φροντισμένο, ἀπλό, κι ἄς ἦταν μόνο μιὰ καλύβα, προορισμένη νὰ ζήσει μόνο γιὰ λίγο. Τὸ παλαιολιθικὸ χωριὸ βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά δὲν ἐκτείνεται στὸν χώρο τοῦ μετέπειτα τείχους τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 7), κατελάμβανε ὅμως ὅλο τὸ πλάτος τοῦ λόφου. Τὰ δύο σπήλια (εἰκ. 21, 22), ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα στὴ νότια ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, ἔχουν διατηρηθεῖ. Γιατί εἰδικὰ ἐδῶ; Ὁ λόγος ἐντοπίζεται στὴν κλίση τοῦ βράχου, ποὺ στὰ νότια βαθαίνει περισσότερο ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ ἔτσι ἦταν περισσότερο προστατευμένα ἀπὸ ἐπιχωματώσεις.

Ἡ ἀρχὴ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ τῆς κτηνοτροφίας, ποὺ διαδόθηκαν μὲ βραδύ ρυθμὸ στὴ διάρκεια τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς (περίπου ἀπὸ τὸ 6000 π.Χ.), προκάλεσε τὴ μεγάλη ἀλλαγὴ στὴ φύση καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὸν διάκοσμό τους. Εἶναι οἱ βαθιὲς κοῦπες καὶ τὰ κύπελλα, οἱ γαβάθες μὲ τὰ τοιχώματα ποὺ στενεύουν ἀπότομα, ὅλα ἀγγεῖα ποὺ μοιάζουν μὲ μαλακὲς κοιλότητες, ποὺ θυμίζουν περισσότερο τὴ χούφτα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κοιλότητα τοῦ κοχυλιοῦ, παρὰ προϊόντα τῆς ἀγγειοπλαστικῆς (εἰκ. 23). Μικρὰ καὶ ἀφανῆ τὰ χερούλια, εἶναι συχνὰ ἀπλὰ ἐξογκώματα τοῦ πηλοῦ. Ταινίες, ἔλικες, κοχλίες, ζατρίκια, γραμμώσεις, ἀγκαλιάζουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου μὲ ἕναν χρωματικὸ πλοῦτο. Τὰ ὠραιότερα δείγματα κατάγονται ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ κάμπο (εἰκ. 23). Οἱ ἀγγειοπλάστες τῆς ἐποχῆς δὲν ἀγαποῦν τὴν ὀρθὴ γωνία. Τὸ στενὸ δίκτυο τῶν ταινιῶν δὲν εἶναι μαϊάνδρος. Ὁ μαϊάνδρος εἶναι ἕνα γεωμετρικὸ σχέδιο τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ.

Τὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα τῆς ὑστερῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, παρόλο ποὺ τὰ γνωρίζουμε κυρίως ἀπὸ ὄστρακα (εἰκ. 24, 25), ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση τῆς μορφῆς τοῦ ἀγγείου. Οἱ Αἰγινήτες ἀγαποῦσαν, ὅπως καὶ παλαιότερα στὴ Θεσσαλία, τὲς σφαιρικὲς καὶ βαθιὲς κοῦπες καὶ τὲς γαβάθες μὲ τὴν ἔντονη

Είκ. 23. Ἄγγεϊα ἀπὸ τὸ Διμήνι (Θεσσαλία). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βόλου. Ὑψὸς 10.5 ἐκ. Ὑστερη λίθινη ἐποχὴ. 4500-3200 π.Χ.

κλίση τῶν τοιχωμάτων. Ὅλα τοὺς εἶναι καμωμένα στὸ χέρι, ὁ περιστρεφόμενος κεραμικὸς τροχὸς δὲν εἶχε ἐφευρεθεῖ ἀκόμα. «Καμωμένο μὲ τὸ χέρι» ὑποδηλώνει τὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ἀγγειοπλάστης δημιουργεῖ «περίτεχνες» μορφές, τὰ χέρια τοῦ δὲν ἀφαιροῦν ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τὴ γήινὴ τους προέλευση. Ποιὸς ὅμως εἶναι σὲ θέση νὰ προσδιορίσει τοὺς ἀπειρους λόγους ποὺ δίνουν σ' ἓνα πῆλινο ἔργο τὴ μορφὴ του; Τὸ στυλ, ἡ λειτουργικότητα καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἀγγείου εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἀκόμα καὶ ὁ τρόπος ποὺ θὰ ἔπανε τὸ ἀγγεῖο

Εικ. 24. Πήλινα άγγεϊα. Ύστερη λίθινη έποχή. Άρχές τρίτης χλιετίας π.Χ.
Ύδατογραφία, κλίμακα 1: 1.7 έκ. περ.

Εικ. 25. Πήλινα αγγεία. Ύστερη λίθινη εποχή. Ἀρχές τρίτης χιλιετίας π.Χ.
Ὑδατογραφία, κλίμακα 1: 1.7 ἐκ. περ.

ὁ ἄνθρωπος, ὁ τρόπος ποῦ θὰ ἀκουμποῦσε στὸ χέρι του, τὸ πῶς θὰ ἔχυνε σ' αὐτὸ κάποιο ὑγρὸ, ἢ τὸ πῶς τὸ γέμιζε μὲ γάλα ἀπὸ τὸ ἄρμεγμα ἢ ἀγρότισσα, ὅλ' αὐτὰ καθορίζουν τὴ μορφή. Καὶ τέλος τὸ ψήσιμο στὸν φούρνο ποῦ ἐπεμβαίνει ἀποφασιστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς ὕλης: κάθε πῆλινο δημιούργημα ὑποβάλλεται μέσα στὸν φούρνο στὴ δοκιμασία τῆς φωτιάς, ποῦ ὅμως εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα καὶ βούληση τοῦ ἀγγειοπλάστη. Εἶναι ἡ γήινη ὕλη ποῦ μέσα ἀπὸ τὴ φωτιὰ καθαρίζεται καὶ ἐξαγνίζεται.

Ἐνα ἀγγεῖο ὑπηρετεῖ κάποιον σκοπὸ. Ἐντούτοις δὲν ἔχει γίνεαι μόνο γιὰ τὴ διαφύλαξη ὑγρῶν ἢ στερεῶν. Ὁ ἀγγειοπλάστης παίρνει τὸν πηλό, τὸν πλάθει καὶ τοῦ δίνει σχῆμα, δημιουργεῖ ἔτσι ἀπὸ τὸ ἄμορφο μία μορφή. Ἡ τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ δίνει μορφὲς εἶναι ἀναγνώρισιμη στὰ ἀγγεῖα.

Ἄνοιχτὸ καὶ σκοῦρο κόκκινο, κίτρινο καὶ καφέ, μαῦρο καὶ γκριζο εἶναι τὰ χρώματα πάνω στὸ ἀγγεῖο σὰν φωτεινὲς καὶ σκοτεινὲς ταινίες γυαλισμένες μὲ ἓνα ξυλαράκι. Εὐθεῖες γραμμές, σὲ δέσμες ἢ λοξές, καὶ τόξα εἶναι τὰ ἐπικρατέστερα μοτίβα. Τὰ μοτίβα αὐτὰ ἔχουν μιὰ οὐσιαστικὴ ἰδιομορφία: δὲν εἶναι οὔτε ἀνεξάρτητα οὔτε ἐπιχειροῦν νὰ συσχετίζονται μεταξὺ τους: ὑπάρχουν μόνο ὡς συνολικὸ πλέγμα. Ἄν τὰ ἀγγεῖα εἶναι καφεκόκκινα, κιτρινωπά, μαῦρα, γυαλιστερά δὲν χρειάζονται σχέδια. Τί μαρτυροῦν ὅμως τελικὰ τὰ σχέδια τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς; Δείχνουν καταρχὴν στὴ γλώσσα τοῦ ἀγγειοπλάστη ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουν σὲ μιὰ κοινότητα. Αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα μολοντί εἶναι τόσο χειροπαστά, ἔχουν ὡσὸς καὶ κάτι τὸ ἄπιαστο. Γι' αὐτὸ εἶναι εὐκολότερο νὰ ποῦμε τι δὲν εἶναι: δὲν εἶναι αἰσθητικὰ δημιουργήματα καὶ τὰ σχέδια πάνω τους δὲν εἶναι σύμβολα, δὲν εἶναι κοσμήματα, ἀλλὰ εἶναι ἡ πραγματικότητα. Τί εἶναι ὅμως ἡ πραγματικότητα σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὸ ὑπερκόσμιο εἶναι τόσο πραγματικὸ ὅσο καὶ τὸ ἐγκόσμιο, καὶ τὸ μυστηριακὸ ὅσο καὶ τὸ φανερό; Πνευματικὰ σημεῖα; Μάλλον εἰκόνες τῆς ζωῆς. Τὸ ἀγγεῖο προοδιορίζει ἓναν χῶρο (κατοπινὲς ἀντιλήψεις περὶ χώρου πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχή), ἀνάλογο μὲ ἓνα πλίνθινο κτίσμα καὶ μέσα του βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος. Αὐτὸ ποῦ

Εικ. 26. Λίθινο γυναικείο ειδώλιο. Ύψος 10.6 εκ. Τρίτη χιλιετία π.Χ.

τὸν περιβάλλει εἶναι οἱ τοῖχοι μὲ τὰ σχέδια ἢ μόνο τὸ χρωματισμένο ἐπίχρισμα: εἶναι παρουσίες τῆς φύσης, κοσμικὲς δυνάμεις ποὺ βιώνει σὲ ὅλο τους τὸ μεγαλεῖο. Τὰ σχέδια εἶναι ἡ πρωταρχικὴ γλώσσα τοῦ ἀνθρώπου μὲ μιὰ δύναμη ποὺ σημαίνει κάτι διαφορετικὸ. Ποιὸς ὅμως μπορεῖ νὰ τὰ διαβάσει;

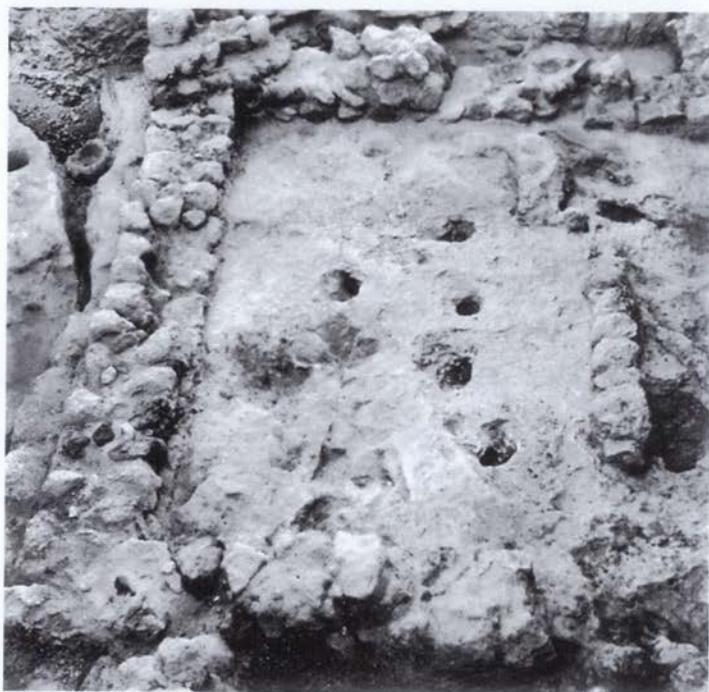
Οἱ γυναικεῖες μορφές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους σχῆμα (εἰκ. 26), δὲν εἶναι ἀπεικονίσεις μιᾶς γυναικείας θεότητας, τῆς Μεγάλης Μητέρας, ὅπως ὀνομάζεται. Ἡ βαθύτερη σημασία τῶν ειδωλίων αὐτῶν εἶναι ἡ ταύτιση τῆς θηλυκότητας μὲ τὴ γονιμότητα, ποὺ ἦταν γιὰ τὸν πρωτόγονο ἀνθρώπο μιὰ θεϊκὴ πρωταρχικὴ δύναμη, ὅπως ἡ γονιμότητα τῆς γῆς. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ζωτικότητας ἦταν γι' αὐτὸν ἓνα ἀνώτερο μυστήριον ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγικὴ δύναμη. Ἡ ἐπιθυμία γιὰ καλὴ σοδειὰ καὶ αὐξηση τῶν κοπαδιῶν θὰ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ ποὺ ὀδήγησε τὸν ἀνθρώπο νὰ συνδέσει τὴ δύναμη τῆς ἀνάπτυξης μὲ τέτοιες μορφές. Τὸ ἔκανε αὐτὸ ὑπερτονίζοντας τὴ σωματικὴ τους διάπλαση.

Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ, ἡ ἐποχὴ τῆς γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας, εἶναι ὁ «Χρυσὸς Αἰώνας» τοῦ Ἡσιόδου. Στὸ *Ἔργα καὶ Ἡμέρες* (111-120) γράφει: «Τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρόνου οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν χωρὶς πόνο, κόπο καὶ θρῆνο, δὲν τοὺς καταπονοῦσαν κακὰ γηραιά, ζοῦσαν εὐτυχοσμένοι καὶ ξέγνοιαστοὶ ἀπὸ ὅλα τὰ κακὰ. Ἀπὸ μόνῃ τῆς ἡ σποτὸβόλος γῆ τοὺς πρόσφερε ἄφθονο καρπὸ. Καὶ αὐτοὶ ἔκαναν τὴ δουλειὰ τοῦ χωραφιοῦ ὅποτε ἤθελαν καὶ με ἄνεση καὶ ἦταν εὐλογημένοι με ἀγαθὰ, πλοῦσιοι σὲ κοπάδια καὶ ζῶα, ἀγαπημένοι ἀπὸ τοὺς μακάριους θεοὺς».

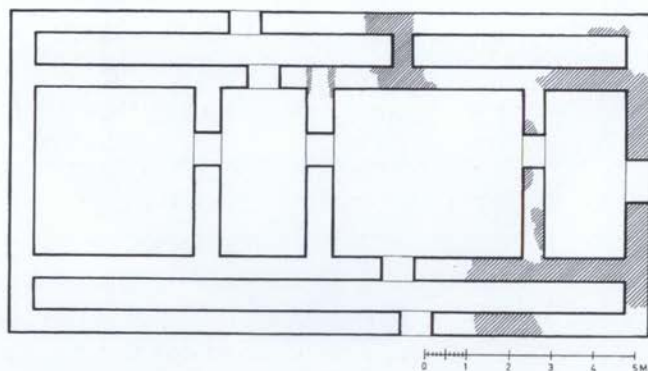
Ἐνα χωριὸ ἔχει πάντα ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ζῶων: Τὰ κόκαλα στὴν ἀνασκαφὴ μαρτυροῦν πρόβατα, κατοίκια, ἀγελάδες, χοίρους καὶ ἄλλα ζῶα. Οἱ ἄνθρωποι κυνηγοῦσαν καὶ ψάρευαν καὶ μάζευαν ἀπὸ τὴ θάλασσα ὄστρακα, ποὺ ἀπὸ τὰ παλιὰ τὰ χρόνια ἦταν ἐκλεκτὸς μεζές. Ὅταν ἔχει πανσέληνο γαντζώνονται στὰ βράχια καὶ οἱ γυναῖκες τὰ ψήνουν στὴ φωτιά. Ὅταν ἡ σάρκα τοὺς ψηθεῖ, τὴν βγάζουν ἀπὸ τὸ κέλυφος. Αὐτὸ ποὺ μένει πίσω εἶναι τὰ καβουρντισμένα κοχύλια.

Στὸ ἐπόμενο χωριὸ, τὸ δεύτερο (2500-2400 π.Χ.) (εἰκ. 27α-β) ἔχτιζαν στενόμακρα σπίτια με τοίχους ἀπὸ ὠμές πλίνθους πάνω σὲ πέτρινο τοιχοβάτη. Τὸ σπίτι εἶναι ὀρθογώνιο με διπλοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, εἶχε ἓναν δεύτερο ὄροφο με σαμαρωτὴ στέγη καὶ κεραμίδια ἀπὸ ψημένο πηλὸ. Οἱ χῶροι βρίσκονται ὁ ἓνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλον: ἓνας μικρὸς προθάλαμος, ὁ κυρίως χῶρος με τὸν οἰκιακὸ βῶμὸ γιὰ τὶς θυοίεσ καὶ μπορούμε νὰ συμπληρώσουμε δύο ἄνισους χώρους, καὶ στενοὺς διαδρόμους σὲ κάθε πλευρά. Οἱ ἐσωτερικὲς πόρτες εἶναι τοποθετημένες ἔτσι ὥστε νὰ μὴ δημιουργεῖται ρεῦμα. Οἱ νέες ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους.

Τὰ οἰκιακὰ σκευὴ ἀποκτοῦν νέα σχήματα (εἰκ. 28-32). Ἐμφανίζεται ἡ ραμφόστομη πρόχους καὶ τὸ ραμφόστομο κύπελλο. Τὰ ἀγγεῖα ἀποκτοῦν πόδια, τὰ χεροῦλια γίνονται εὐχρηστες λαβές, τὰ τοιχώματα ψηλότερα καὶ οἱ ὄμοι καμπύλοι. Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν λεπτότερα τοιχώματα καὶ τὰ ψήνουν ὥσπου νὰ σκληρύνουν πολὺ. Τὸ βερνίκι εἶναι λεπτὸ ἔτσι ὥστε νὰ διαφαίνεται τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἡ λαμπρότητα τῶν χρωματιστῶν

Εικ. 27α. «Ὁρθογώνιο σπίτι» 7.50×15 μ. Δεύτερο χωριό. 2500-2400 π.Χ.
Οἱ τρύπες στὸ πέτρινο δάπεδο ἀπὸ τὸ «Σπίτι τῶν Πασσάλων» (εἰκ. 22).

Εικ. 27β. Ὁρθογώνιο σπίτι, κάτοψη.

Εικ. 28. Ραμφόστομη πρόχους.

Εικ. 29. Ραμφόστομο κύπελλο.

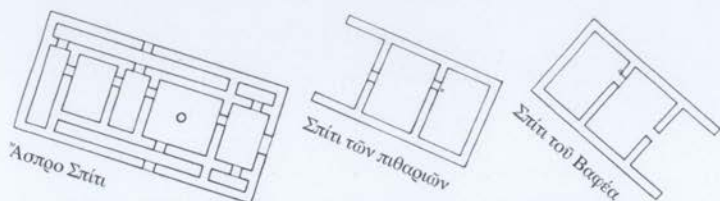
Εικ. 30. Φιάλη. Ύψος 6 εκ.

Είκ. 31. Λεκάνη. Ύψος 15 εκ. 2500-2400 π.Χ.

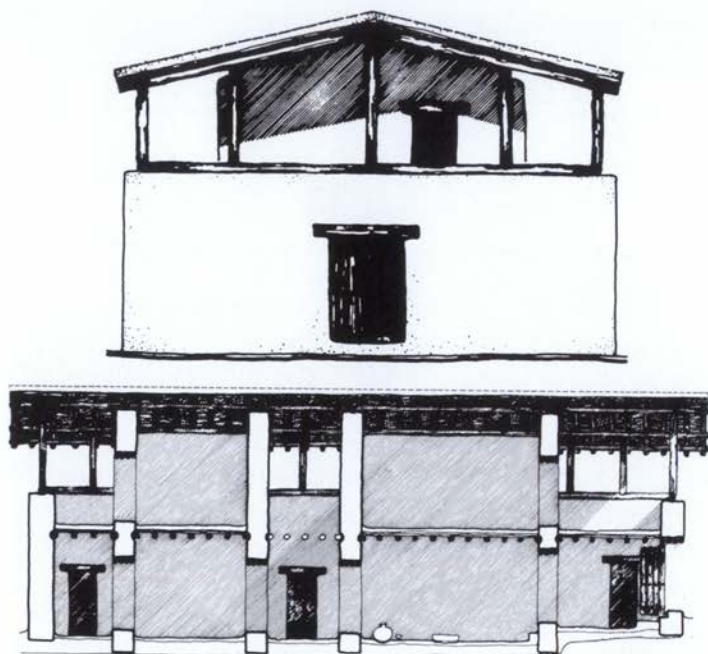
Είκ. 32. Ἀμφορέας. Ύψος 55 εκ. 2500-2400 π.Χ.

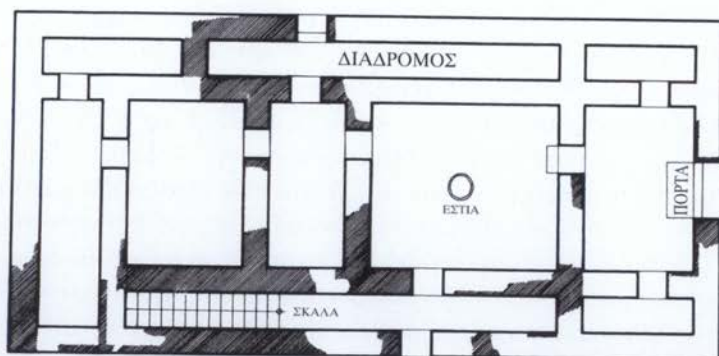
Εἰκ. 33. Σπίτια στὸ τρίτο χωριό. 2400-2300 π.Χ.

σχεδίων καὶ ἡ ζεστὴ λάμπη τῶν παλιότερων ἀγγείων δὲν ὑπάρχει πιά. Οἱ ἀγγειογράφοι ἐγκαταλείπουν τὴν τεχνικὴ τοῦ ξεστοῦ σχεδίου. Οἱ γραμμές, τὰ σχοινοειδῆ κοσμήματα καὶ τὰ ἐξογκώματα ἀποκτοῦν μιὰ συγκεκριμένη θέση πάνω στὸ ἀγγεῖο. Ὅταν ἀλλάζει ἡ τοιχοδομία καὶ οἱ τοῖχοι γίνονται ὀρθογώνιοι, δὲν εἶναι δυνατὸν τὰ κεραμικὰ νὰ διατηρήσουν τὰ παλιὰ σχήματα καὶ τὸν παλιὸ διάκοσμο. Ἐχει ἀρχίσει ἡ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ Ἡσίοδος ὀνομάζει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ μετάλλου ἢ τοῦ σιδήρου (*Ἔργα καὶ Ἡμέρες*, 144) καὶ λέει: «Ὁ Δίας δημιούργησε ἕνα νέο γένος ἀνθρώπων μὲ ὀμίλια, ἕνα γένος σκληρὸ σὰν φλαμπούρι, ἄγριο καὶ ἀσυγκράτητο. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ διέπραξαν ἀγριότητες, ἔργα τοῦ Ἄρη καὶ ἀνοσιουργήματα, καὶ δὲν ἔτρωγαν καρποὺς τῶν ἀγρῶν, ἀλλὰ εἶχαν σκληρὴ, πεισματικὴ στάση οἱ ἄσχημοι. Βία καὶ ἦταν ἡ δυνάμη τους, παράξενα πρόβαλλαν τὰ χέρια τους ἀπὸ τοὺς ὤμους στὰ κοντόχοντρα σώματά τους. Τὰ ὄπλα τους ὅμως ἦταν ἀπὸ μέταλλο, σκληρὰ σὰν μέταλλο καὶ τὰ σπῆτια τους, καὶ μέταλλο ἦταν τὸ ὑλικὸ τους». Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν φτιαγμένοι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν τὸ σκληρὸ ξύλο τῆς φλαμουριάς καὶ τὸ μέταλλο. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσίοδο, ἦταν ἕνα ἀτρόμητο γένος ἡρώων, δεμένο μὲ τὸ μέταλλο.

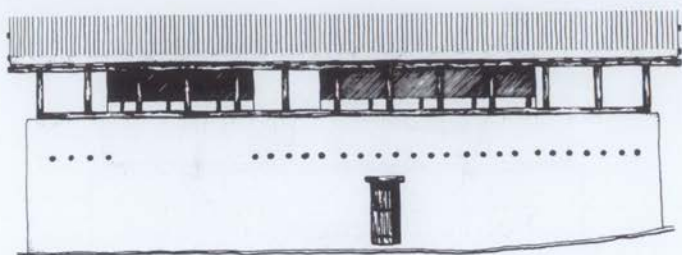
Ἡ οἰκοδομικὴ τεχνικὴ δὲν ἄλλαξε σημαντικὰ στὸ τρίτο χωριό (2400-2300 π.Χ., εἰκ. 33-38). Οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» ἐξακολουθοῦσαν νὰ χτίζουν μὲ λιθάρια, πῶρινα καὶ ἠφαιστειογενῆ πετρώματα ποὺ στερέωναν μὲ πηχτὴ ὁμοιόμορφη λάσπη. Πάνω στὸ πέτρινο κρηπίδωμα ποὺ προστάτευε ἀπὸ τὴ βροχὴ στηρίζονταν οἱ τοῖχοι ἀπὸ ὤμες πλίνθους. Ξύλινοι πάσσαλοι

Εικ. 34. «Άσπρο Σπίτι». Τρίτο χωριό. Βόρεια όψη και εγκάρσια τομή.

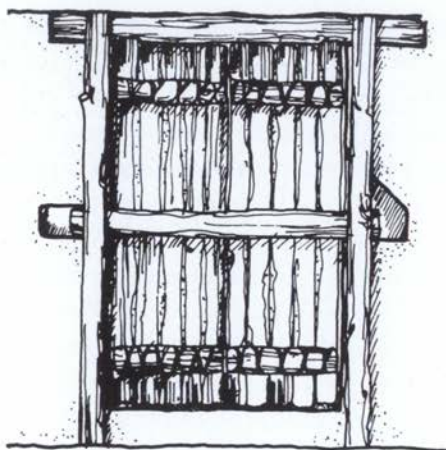
Εικ. 35. «Άσπρο Σπίτι». Κάτοψη 9×18.30 μ.

Εικ. 36. «Άσπρο Σπίτι». Έγκάρσια τομή.

λειτουργούσαν από τοίχο σε τοίχο ως συνδετικοί αρμοί. Τα σπίτια είναι μεγάλα· ένα έχει διαστάσεις 9×18.30 μ., κάτω έχει πέντε χώρους και πάνω τρεις με άνοιχτο χώρο σαν βεράντα που τους περιβάλλει (εικ. 34-38). "Ας το ονομάσουμε «Άσπρο Σπίτι» γιατί ήταν σοβαντισμένο άσπρο. Έντυπωσιάζει πραγματικά ή φροντισμένη του κατασκευή. Οί τοίχοι είναι ισχυροί και ευθύγραμμοι, όλες οι γωνίες όρθές, έτσι όπως ήταν όταν χύστηκε. Οί μεταγενέστεροι τοίχοι και τὸ βάρος τῶν ἐπιχωματώσεων πὸ τοὺς κάλυψε δὲν παραμόρφωσε τὸ σπίτι αὐτό. Καὶ ὅμως, δὲν ἔχει καμιά ὀξεία γωνία, καὶ συγγενεὺι ὡς πρὸς αὐτὸ μὲ τὰ παλιὰ χωριάτικα σπίτια μας. Στὰ σημεῖα ὅπου τὰ θεμέλια ἀκουμπούσαν πάνω σὲ βράχο, εἶχαν χαράξει ἐπίτηδες αὐλάκια πάνω στὴν πέτρα γιὰ νὰ στεριώσει καλύτερα τὸ σπίτι· ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ βρόχινο νερὸ εἶχαν φροντίσει νὰ κάνουν αὐλάκια, σὲ περίπτωση πὸ θὰ εἰσχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῶν τοίχων.

Τὸ πρόπλασμα καὶ τὰ σχέδια τοῦ σπιτιοῦ βασίστηκαν σὲ ἀσφαλὴ στοιχεῖα: στὴν ἐξακριβωμένη κάτοψη μὲ τὰ ἀνοίγματα τῆς πόρτας, στὸ πέτρινο κρηπίδωμα ὕψους 1.75 μ., στὶς ἀφθονες στρώσεις τούβλων τῆς ἀνωδομῆς, σὲ μερικὰ σκαλοπάτια, στὰ ὑπολείμματα καταστραμμένων πασσάλων καὶ στὰ καστανοκόκκινα ψημένα κεραμίδια τῆς στέγης. Ἡ διπλὴ περιτοίχιση τοῦ σπιτιοῦ προοριζόταν γιὰ ἕναν δεῦτερο ὄροφο, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποῖου θὰ στηρίζονταν στὸν κάτω. Μιὰ σκάλα μὲ δεκατέσσερα πλίνθινα σκαλοπάτια (εικ. 35) ὀδηγοῦσε στὸν ἄνω ὄροφο πὸ ἐμοιαζε μὲ σκεπαστὴ ταράτσα μὲ ξύλινα στηρίγματα πὸ ἐφεραν τὸ βάρος τῆς στέγης.

Εικ. 37. Πόρτα εισόδου στο «Άσπρο Σπίτι». Αναπαράσταση.

Γιατί να υποθέσουμε ότι ο πάνω ὄροφος θα πρέπει να ήταν ανοιχτός; Γιατί θα δημιουργούσε νέους χώρους και πολλά πλεονεκτήματα: οί καρποί, τὰ σιτηρά, οί προβιές θα μπορούσαν να ἀπλωθοῦν στὸν ἥλιο. Ἐνας τέτοιος ὄροφος ὠφελεῖ καὶ τὸ ἰσόγειο. Κεκλιμένες στέγες εἶχαν ἀκόμα καὶ τὰ κτίσματα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ διώχνουν γρηγορότερα τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Τὸ «Άσπρο Σπίτι» εἶχε σαμαρωτὴ στέγη κι αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ ψημμένα κεραμίδια. Ἐνα παχὺ στρώμα λάσπης μόνωνε τοὺς τοίχους, ἓνα λεπτὸ πρασινωπὸ ἐπίχρισμα προστάτευε ἀπὸ βροχὴ καὶ ὑγρασία. Ἀπὸ πάνω ἦταν περασμένη μιὰ στρώση ἀσβέστη, χοντρὴ καὶ σκληρὴ ὡς τὸ τσόφλι τοῦ αὐγοῦ. Ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ βρίσκεται στὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἀνοίγει ἀνωθεν ἓνα πέτρινο ἄρμό. Οἱ ἐσωτερικὲς πόρτες εἶναι βαλμένες ἔτσι ὥστε νὰ μὴ βρίσκονται στὸ ρεῦμα καὶ ἄλλες ἀνοίγουν στοὺς πίσω χώρους καὶ ἄλλες στοὺς διαδρόμους, ἐπιτρέποντας τὴν εἴσοδο καὶ ἀπὸ τὴς μακριὲς πλευρὲς τοῦ σπιτιοῦ. Ὅλες οἱ πόρτες ἀνοίγουν πρὸς τὰ μέσα. Μποροῦσαν νὰ τὴς μανταλώσουν μόνον ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ (εἰκ. 37), ὅταν ὅλοι οἱ κάτοικοι θὰ βρίσκονταν μέσα. Τῇ μέρᾳ δὲν χρειαζόταν νὰ κλειδώσουν: καὶ τί θὰ εἶχαν νὰ κρύψουν;

Τό «Άσπρο Σπίτι» ἦταν ἓνα σπίτι μὲ σαμαρωτὴ στέγη ποὺ ἀκουμποῦσε ὄχι σὲ τοῖχο ἀλλὰ σὲ στηρίγματα (εἰκ. 34, 38). Στὸν κυρίως χῶρο, τὸν μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους, βρισκόταν μία ἐστία ἀπὸ πηλό (εἰκ. 35), ποὺ θὰ χρησίμευε μάλλον γιὰ λατρευτικοὺς σκοποὺς. Στὴ μεσαία κάμαρα, ποὺ ἔφτανε χωρὶς ἐνδιάμεσο ταβάνι ἀπὸ τὸ πάτωμα ὡς τὴ στέγη, θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε μιὰν ἀνοιχτὴ, ἀκάλυπτη ἐστία χωρὶς καπνοδόχο. «Ὁ καπνὸς ψάχνει μόνος του τὸν δρόμο μέσα ἀπὸ τὰ δοκάρια καὶ ἀφήνει πίσω του πιπεράτες μυρωδιὲς ἀπὸ ρετοῖνι ποὺ ἀρωματίζουν ὅλες τὶς κάμαρες» (Κ. Η. Waggeṛl, Αὐστριακὸς λαϊκὸς ποιητής). «Μαγειριὸ γιὰ τὰ καπνιστὰ» θὰ εἶχαν βαφτίσει τὸν χῶρο αὐτό, ἓνα εἶδος μικρῆς κουζίνας ὅπου θὰ κάπνιζαν τὰ κρέατά τους, ὅπως ὑπάρχουν καὶ σήμερα σὲ παλιὰ χωριατόσπιτα. Γιατὶ πῶς νὰ συντηρηθεῖ τὸ κρέας γιὰ μέρες καὶ βδομάδες ἂν δὲν τὸ κάπνιζαν; Ὑπάρχουν καὶ οἱ γάντζοι ἀπ' ὅπου κρεμοῦσαν τὰ καπνιστὰ ἀπ' τὰ δοκάρια (εἰκ. 19). Ἡ κάπνα, ὥσπου νὰ φύγει ἀπὸ τοὺς φεγγίτες εἰσχωροῦσε στοὺς πόρους τῶν δοκαριῶν, ἔδιωχνε τὴν ὑγρασία καὶ τὰ ἔκανε ἀνθεκτικὰ καὶ ἀδιάβροχα. Τὸ σπίτι δὲν εἶχε παράθυρα. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ δουλεύουν τὴ μέρα δὲν χρειάζονται φῶς μέσα στὸ σπίτι. Τὴ μέρα ἔμπαινε στὸ σπίτι τὸ φῶς ἀπὸ τὶς διάπλατες πόρτες. Τὸ καλοκαίρι περνοῦσαν τὴ μέρα τους ἔτσι κι ἄλλιῶς ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Τὸν χειμῶνα ἀναβαν φωτιὰ στὴν ἐστία γιὰ νὰ ζεσταθοῦν καὶ ἡ φωτιὰ αὐτὴ ἔφεγγε σὲ ὅλους τοὺς χώρους. Καὶ τὴ νύχτα εἶχαν φῶς ὅση ὥρα ἦταν ἀναμμένη ἡ φωτιὰ ποὺ οἱ ἀνταυγιεῖς τῆς περνοῦσαν μέσα ἀπὸ τὶς ἀνοιχτὲς πόρτες στὰ δωμάτια καὶ τοὺς διαδρόμους.

Σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ χτισίματος διαισθάνεται κανεὶς τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀνακατεύει τὴ λάσπη, ἐφαρμόζει τὴν πέτρα, πλάθει τὰ τοῦβλα τῶν τοίχων, ἀπλώνει πάνω στὴν ἄμμο ἓνα παχὺ στρώμα πηλοῦ καὶ ἀφοῦ στεγνώσει κόβει ὀρθογώνιες πλάκες γιὰ τὰ κεραμίδια τῆς στέγης ποὺ μετὰ τὶς ψήνει στὸν φούρνο.

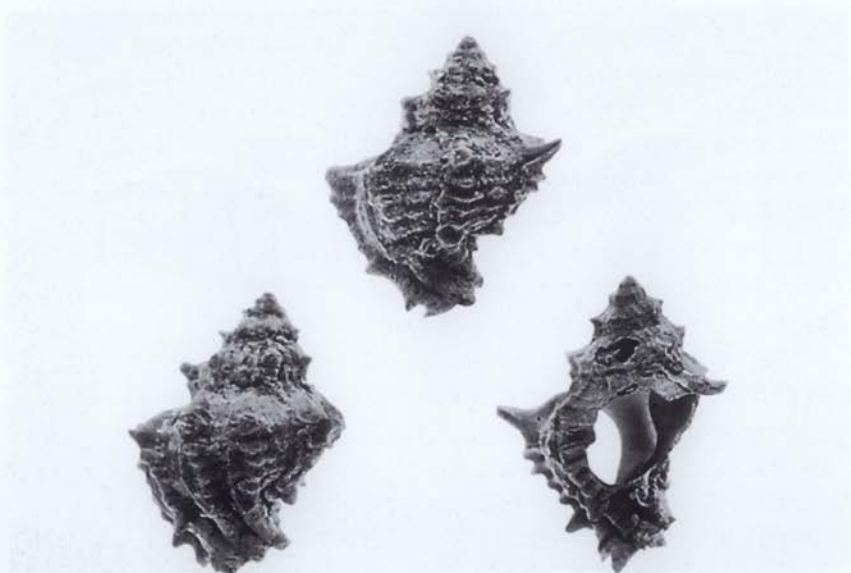
Ὅταν ὁ μάστορας ἔβαλε τὰ θεμέλια τοῦ «Ἄσπρου Σπιτιοῦ» πῆρε γιὰ μέτρο κάτι ποὺ εἶχε πάντα κοντά του: Ἦταν τὸ πόδι του (30 ἑκατοστὰ τοῦ δικοῦ μας μέτρου) τὸ βασικὸ μέτρο γιὰ

Εικ. 38α-β. «Λοιπρο Σπίτι». Γύψινη μακέτα.

τὸ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ σπιτιοῦ (9×18.30 μ.), γιὰ τὸ πάχος τῶν τοίχων (75 ἐκ.), γιὰ τὴν πόρτα (1.50 μ.), γιὰ τοὺς δρόμους (90 ἐκ.), γιὰ τὰ δωμάτια καὶ πολὺ πιθανὸν γιὰ ὅλα τὰ ὕψη. Ἄκόμα κι ἂν οἱ μετρήσεις διέφεραν ἀπὸ τὸν ἕνα μᾶστορα στὸν ἄλλον ἀνάλογα μὲ τὶς σωματικές του διαστάσεις, ἦταν πάντα τὸ ἀνθρώπινο μέτρο, ἀποτυπωμένο σὲ ἕνα ἀρχιτεκτονικὸ κατασκευάσμα. Ἔτσι βρῆκε ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ σπίτι ἕναν ἀρχιτεκτονικὸ «ρυθμὸ» ποὺ ταίριαζε ἀπόλυτα στὰ μέτρα του, καὶ οἱ χῶροι δὲν τὸν ἀποξένωναν ἢ τὸν ἀπειλοῦσαν.

Πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ μέτρα τὸ σπίτι προστάτευε τὴν υγεία τοῦ ἀνθρώπου γιὰτὶ τὰ ὑλικά του ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ἀνθρώπινη φύση. Οἱ ἄνθρωποι δὲν χρειάστηκε νὰ συνηθίσουν δομικὰ ὑλικά ξένα πρὸς τὸ ἴδιο τους τὸ σῶμα. Ὁμῆς πλίνθοι, στεγνωμένες στὸν ἀέρα ἀναπνέουν ὅπως τὰ πνευμόνια τοῦ ἀνθρώπου· φουσκώνουν καὶ ξεφουσκώνουν καὶ φροντίζουν γιὰ μιὰ ὑγιή ἐναλλαγὴ τοῦ ἀέρα. Πάνω στὰ δοκάρια κάτω ἀπὸ τὴ σκεπὴ μὲ τὰ κεραμίδια ἔβαλαν χορτάρια ἀπὸ τὴ θάλασσα ποὺ

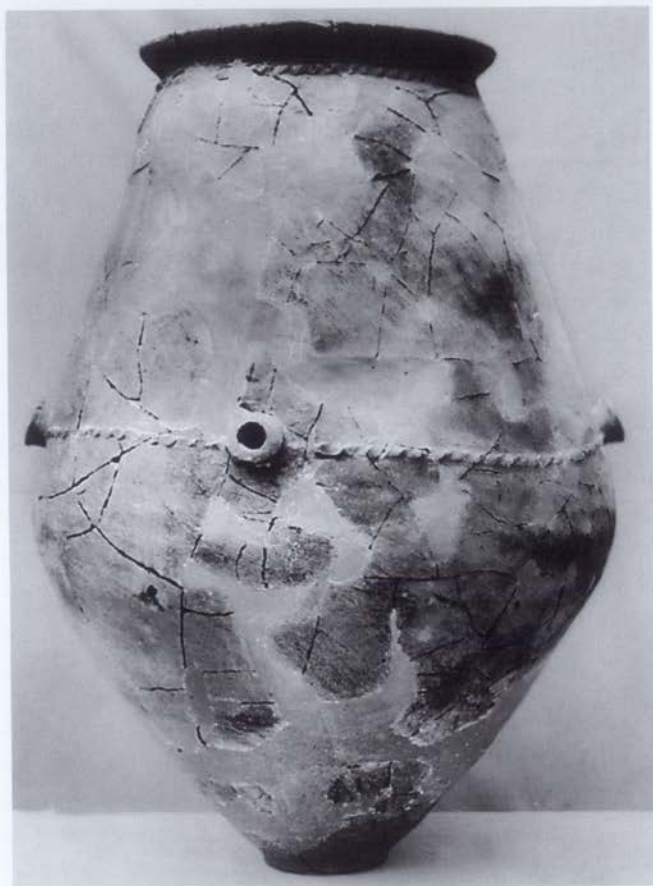

Εἰκ. 39. Κοχύλια πορφύρας ἀπὸ τὸ «Σπίτι τοῦ Βαφέα» (εἰκ. 33).

κάνουν καλὸ στὰ πνευμόνια καὶ στὴν ἀναπνοή. Τὸ δάπεδο μετὶ τῆς πήλινες πλάκες δὲν ἀφήνει νὰ βλαστήσουν βλαβεροὶ μύκητες, κάτι ποὺ προστατεύει τὰ πόδια. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου μέτρου γεννήθηκε τὸ σπίτι ποὺ πρέπει νὰ πάρει τὸ ὄνομα «Σπίτι τοῦ Ἀνθρώπου». Οἱ ἄνθρωποι ἔχτιζαν τότε μετὶ τὴν παλιὰ σοφία ποὺ τοὺς εἶχε παραδώσει ἡ φύση. Βέβαια ὁ κόσμος ἦταν τότε καὶ τέσσερις χιλιάδες χρόνια νεώτερος. Δὲν ἴσχυε μόνο γιὰ τὸ «Ἴσπρω Σπίτι» τὸ μέτρο τοῦ ποδιοῦ: ἦταν τὸ μέτρο ὅλων τῶν σπιτιῶν μετὰ τὸ «Ὁρθογώνιο Σπίτι» (εἰκ. 27).

Τὸ σπίτι χτισμένο πάνω σὲ μία ἐπιφάνεια 164.70 τετραγωνικῶν μέτρων μετὰ τὰ ἐπτὰ μέτρα ὕψος εἶναι εὐρύχωρο καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐντυπωσιακὸ μετὶ τὴ στέγη καὶ τὰ κόκκινα κεραμίδια καὶ τοὺς ἀσβεστωμένους τοίχους (εἰκ. 38α-β). Γιὰ ποιὸν τάχα νὰ χτίστηκε αὐτὸ τὸ ξεχωριστὸ σπίτι στὴ νότια ἄκρη τοῦ πέτρινου ὄροπέδιου καὶ κοντὰ στὸ ἀμυντικὸ τεῖχος, ἀπ' ὅπου τὸ βλέμμα φτάνει πέρα ἀπ' τὸν νότιο ὄρμο καὶ ἀκόμα πρὸ μακριά, πάνω ἀπὸ τὴν πλατιὰ θάλασσα; Ἴσως νὰ ἔμενε ἐδῶ κάποιοι ποὺ θὰ ἔχαιρε μεγάλης ἐκτίμησης, κάποιοι ποὺ θὰ τὸν χαρακτῆριζαν ἰδιαίτερες ἰκανότητες καὶ ποὺ θὰ εἶχε στενότερες σχέσεις μετὶ τῆ θεότητα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους κατοίκους, αὐτοὺς ποὺ θὰ συντόνιζε ὅλες τῆς ὑποθέσεις τοῦ χωριοῦ, ποὺ θὰ παράγγελλε τὸ κυνήγι ἢ τὸ ψάρεμα, ποὺ θὰ καθόριζε τὴν καλλιέργεια στὰ χωράφια. Στὸ ξεχωριστὸ αὐτὸ σπίτι θὰ μαζεύονταν οἱ ἄντρες τῆς κοινότητος γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία. Τὰ τελετουργικὰ ἤθη εἶναι παλιὰ καὶ ἐπίμονα, καὶ ἔτσι εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε μιὰ «κοινότητα ἐστίας» ἤδη ἀπὸ τὰ πανάρχαια αὐτὰ χρόνια.

Στὰ βόρεια τοῦ «Ἴσπρω Σπιτιοῦ» βρίσκεται τὸ γεροχτισμένο «Σπίτι τοῦ Βαφέα» (τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὰ κοχύλια τῆς πορφύρας ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ, εἰκ. 33, 39) μετὰ ἀπλὴ κάτοψη καὶ ἀνάμεσα στὰ δύο σπίτια, ἓνα παρόμοιο μετὰ τὸ τελευταῖο, τὸ «Σπίτι τῶν Πιθαριῶν», ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὰ πιθάρια ποὺ βρέθηκαν μέσα (εἰκ. 33). Τὰ σπίτια ἦταν χτισμένα μάλλον ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· δὲν ὑπῆρχαν σοκάκια καὶ δρόμοι ποὺ νὰ ὀδηγοῦν στὶς πόρτες τους, παρὰ εἶχαν ριζεῖ

Εικ. 40. Πίθος. Ύψος 104 εκ. 2400-2300 π.Χ.

μόνο χαλίκια γύρω από τα σπίτια. Δεν στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί το άμυντικό τείχος σε όλο το μήκος προς τα ανατολικά. Από τη μία πύλη σώζεται ένα τείχος με ενισχυμένη απόληξη καθώς και ένα κομμάτι του τείχους. Ακριβώς πίσω τους βρίσκεται το «Άσπρο Σπίτι».

Στό «Σπίτι του Βαφέα» βρέθηκε μεγάλος αριθμός από κοχύλια πορφύρας. Με την ανατολή του Σείριου, που λόγω του

Είκ. 41. Πίθος. Ύψος 72 εκ. 2400-2300 π.Χ.

αφόρητου καύσωνα που βασανίζει ανθρώπους και ζωα ονομάζεται «Κυνικό Ἴαστρο», κρύβονται τὰ σαλιγκάρια γιὰ τριάντα μέρες. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξῆς μαζεύονται ὅλα μαζί καὶ ἐκκρίνουν τὴν πορφύρα, ἓνα πηχτὸ ὑγρὸ, μὲ τὸ ὁποῖο οἱ γυναῖκες ἔβαφαν τὰ ὑφάσματά τους. Αὐτὸ γινόταν στὸ «Σπίτι τοῦ Βαφέα».

Γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ ἦταν ἀπαραίτητα ὀρισμένα πράγματα: πθάρια καὶ ἐργαλεῖα. Τὸ βασικότερο σκεῦος γιὰ κάθε σπίτι ἦταν τὸ πθάρρι, ἓνα ἀγγεῖο γιὰ σοδειές, ὅπου φύλαγαν σιτηρά, καρπούς, ἐλιές καὶ πού εἶχε τὴ σταθερὴ τοῦ θέσει στὸ δάπεδο τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου ἦταν χωμένο μὲ τὴ βάση του (εἰκ. 40). Ὑπῆρχαν μικρὰ καὶ μεγάλα πθάρια, πού ἔφταναν σχεδὸν τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πού εἶχαν συνήθως τέσσερις λαβές γιὰ τὴ μεταφορά. Στὸ «Σπίτι τοῦ Βαφέα» βρέθηκαν δύο πθάρια, στὸ γειτονικὸ «Σπίτι τῶν Πιθαριῶν» ἓνα μακρουλὸ κι ἓνα σφαιρικὸ (εἰκ. 40, 41). Τὰ περισσότερα ἦταν μικρότερα. Στὸ

Εικ. 42. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 26 εκ. 2400-2300 π.Χ.

«Άσπρο Σπίτι» μετρήθηκαν είκοσι όκτώ όλόκληρα πήλινα άγγεϊα: τέσσερις πίθοι, άμφορεϊς, ραμφόστομες πρόχοι, πυξίδες, κύπελλα, γαβάθες, κοϋπες καϊ πιάτα (εϊκ. 42-44).

Τά άγγεϊα τής περιόδου αϋτής έχουν μϊ στερεομετρικά καθαρή μορφή πού έντυπωσιάζει περισσότερο όταν δέν ύπάρχει διάκοσμος. Ή ραμφόστομη πρόχους τής εϊκ. 42 εϊναι στϊ μορφή άπλή, ώραϊά καϊ καθαρή σάν κρϋσταλλο. «Ή πετυχημένη μορφή ένδς έργου δείχνει τήν εϋγνωμοσύνη τής με τὸ νά φροντίζει έντελώς μόνη γϊα τὸ περιεχόμενο» (W. Kandinsky). Πέρα άπό τή μεταλλικη άδρότητα τοϋ σχήματος όφείλουμε νά δοϋμε καϊ τὸ χέρι πού έπανε τήν οϊνοχόη άνάμεσα στϊ λαβή, τὸν λαιμὸ καϊ τὸν ὤμο καϊ τήν κρατοϋσε κοντὰ στὸ σῶμα. Καϊ

Εικ. 43. Ραμφόστομο κύπελλο. Ύψος 17.5 εκ. 2400-2300 π.Χ.

Εικ. 44. Λεκάνη. Ύψος 6.6 εκ. 2400-2300 π.Χ.

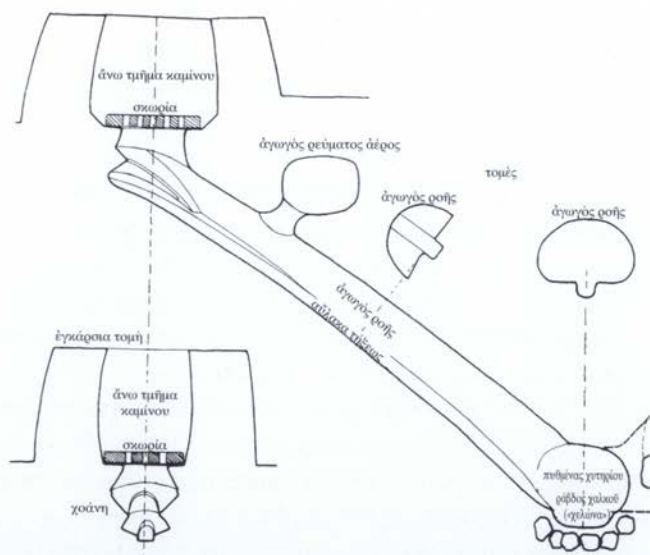
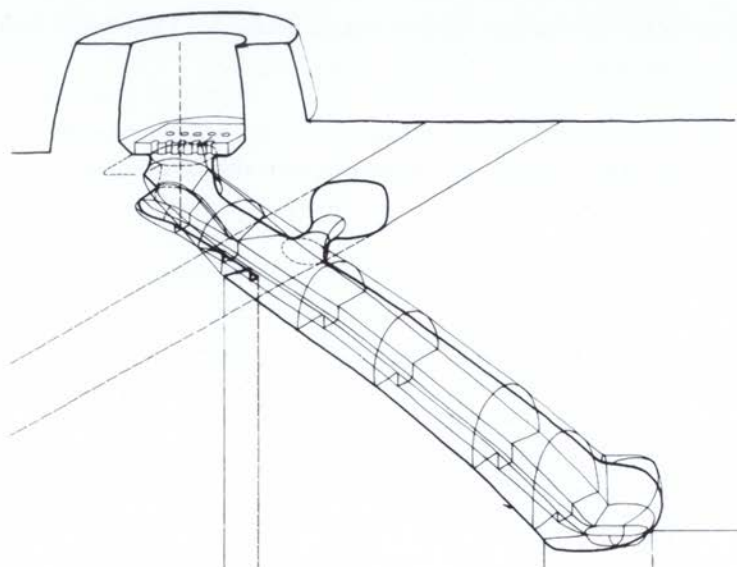
παρ' ὄλ' αὐτά, τὰ ἀγγεῖα μοιάζουν νὰ ἔχουν κάτι τὸ ὑπερφυσικό. Παρατηρεῖ κανεὶς τὸ χερούλι τοῦ πίθου καὶ εἶναι σὰν νὰ παρατηρεῖ ἓνα μαγικὸ σημάδι (εἰκ. 40).

Τὸ πιθάρι, ἢ ραμφόστομη πρόχους (εἰκ. 40, 42) καὶ τὸ «Ἄσπρο Σπίτι» ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχὴ. Καὶ ἂν τὸ σπίτι μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀρχιτεκτόνημα, τότε καὶ ἡ ραμφόστομη πρόχους καὶ τὸ πιθάρι ἔχουν τὴν ἴδια δύναμη τῆς μορφῆς. Ἡ ἀπλὴ ὁμορφιὰ τέτοιων μορφῶν ὅμως καὶ ἡ αὐστηρότητα μὲ τὴν ὁποία εἶναι χτισμένο τὸ σπίτι δὲν ἐπανερχονται πιά.

Ἡ μοίρα τοῦ τρίτου χωριοῦ εἶναι ἄγνωστη· δὲν βρέθηκαν ἴχνη πυρκαγιᾶς ἢ κάποιας βίαιης καταστροφῆς πάνω στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν. Δὲν ὑπάρχει κάποιο ἀπὸ γεγονὸς ποὺ νὰ ἀνάγκασε τοὺς ἀνθρώπους στὸ ἐπόμενο χωριὸ νὰ ἐγκαταστήσουν ἕνα χυτήριο μετάλλου μέσα στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ «Ἄσπρου Σπιτιοῦ». Θὰ ἦταν ὅμως τουλάχιστον περίεργο νὰ ἐγκατέλειπαν ἕνα τέτοιο σπίτι χωρὶς σοβαροὺς λόγους· τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ εἶχε ὑποστῆ ζημιὲς ἢ νὰ εἶχε χαλάσει σὲ κάποια σημεῖα.

Λίγα μόνο τεῖχη ἔχουν φανεῖ ἀπὸ τὸ τέταρτο χωριὸ (2300-2200 π.Χ.): ἡ ἀκρογωνιὰ ἐνὸς σπιτιοῦ, ἡ πέτρινη κρηπίδα ἀπὸ τὸ ὀλοκληρωτικὰ γκρεμισμένο «Ἄσπρο Σπίτι» μὲ τὰ πρόσθετα κτίσματα γιὰ ἐργαστήρια. Ἀσφαλῶς ὅμως δὲν θὰ ἦταν ἕνα χωριὸ χτισμένο πρόχειρα· καὶ μόνο τὸ χυτήριο χαλκοῦ μαρτυρεῖ τὴν ιδιαίτερη σημασία ποὺ θὰ εἶχε.

Ἐξόρυξη χαλκοῦ γινόταν ἤδη ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ. Ἐλιωναν τὸ μέταλλο μὲ ἀπλὸ τρόπο μέσα σὲ χοάνες καὶ μετὰ τὸ ἔχυναν σὲ ράβδους. Κάποτε ὅμως ἕνας Αἰγινήτης ἐφευρε ἕνα χυτήριο ὅπου ἡ τήξη καὶ τὸ χύσιμο σὲ ράβδους γινόταν σὲ μία καὶ μόνο διαδικασία. Ὁ κατασκευαστὴς τοῦ χυτηρίου αὐτοῦ ἔφτιαξε στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ ἤδη γκρεμισμένου «Ἄσπρου Σπιτιοῦ» μία βάση ἀπὸ ὠμές πλίνθους καὶ ἀπὸ πάνω ἔβαλε τὸν φούρνο ποὺ ἦταν ταυτόχρονα καὶ τὸ καθ' αὐτὸ χυτήριο, γιὰ τὸ αὐτὸ τὸ τμήμα ἔπρεπε νὰ εἶναι προσιτὸ καὶ φυσικὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι χτισμένο μὲ πυρίμαχη πέτρα, μιὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ του γινόταν ἡ καύση. Τὰ ὑπόγεια τμήματα τοῦ φούρνου, ἡ σχάρα, τὸ κανάλι ροῆς τοῦ μάγματος, ἡ χοάνη καὶ ἡ «χελώνα»— μήτρα τῶν ράβδων— ἦταν ἐνωματωμένα στὴ βάση, φτιαγμένη μὲ εἰδικὲς κεραμικὲς πλίνθους (εἰκ. 46). Ὅση ὥρα θερμαινόταν ὁ φούρνος, πύρωναν τὰ τοῦβλα καὶ ἡ θερμοκρασία διατηροῦνταν σταθερὴ ἀκόμα καὶ ὅταν εἶχε σβῆσει ἡ χόβολη, πράγμα ποὺ ἐμπόδιζε τὸ ὑγρὸ μέταλλο ποὺ κυλοῦσε πρὸς τὴ μήτρα ἀπὸ τὸ νὰ στερεοποιηθεῖ. Ἡ κατασκευὴ εἶναι ἀπλή (εἰκ. 45), μόνο τὸ χωνοειδὲς τμήμα κάτω ἀπὸ τὴ σχάρα μοιάζει νὰ εἶναι κάπως πὸ περίπλοκο. Κι αὐτὸ γιὰ ἐκεῖ βρῖσκεται τὸ ἄνω ἄκρο τοῦ καναλιοῦ ροῆς τοῦ μάγματος ποὺ φέρει τὴ σχάρα καὶ ποὺ παίρνει

Εικ. 45. Χυτήριο χαλκού στο τέταρτο χωριό. Άξονομετρικό σχέδιο και έγκάρσια τομή του καναλιού ροής. 2300 π.Χ.

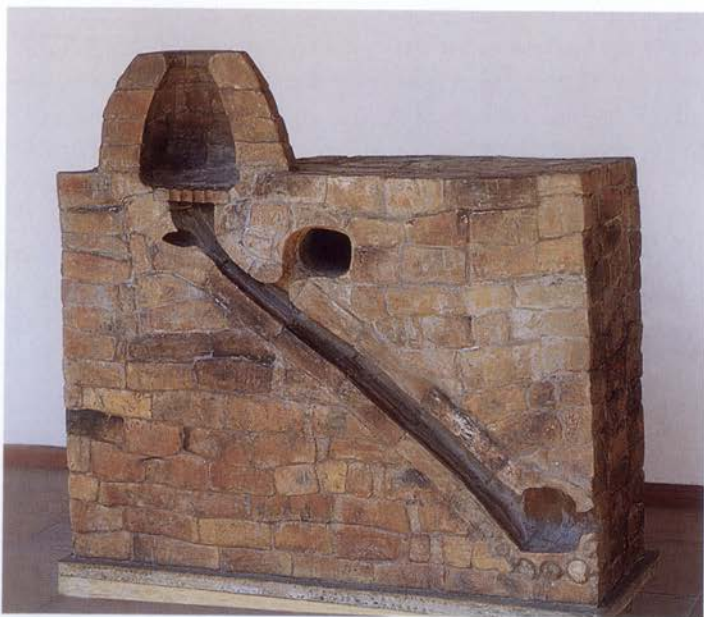
στην πορεία του πρὸς τὰ κάτω τὸ ὑγρὸ μέταλλο. Γιὰ νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο διαδικασίες δυνατές, ἔχουν πλαστεῖ τόσο τὸ κανάλι ροῆς ὅσο καὶ τὸ αὐλάκι ἡμικυλινδρικὰ καὶ μοιάζουν μὲ χωνιά μὲ τὸ φαρδύ μέρος κάτω ἀπὸ τὴ σχάρα. Δὲν ὑπῆρχε φυσερὸ ποῦ θὰ τροφοδοτοῦσε τὴ φωτιά μὲ ὀξυγόνο. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ φούρνου καὶ κάθετα πρὸς τὸ κανάλι ροῆς, βρίσκεται ἡ σήραγγα ἐξαερισμοῦ, ἀλειμμένη μὲ πηλό, τοποθετημένη σὲ κατεύθυνση Βορρᾶ-Νότου. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σήραγγα ἔμπαινε κρύος ἀέρας, κυρίως ὁ Βοριάς, καὶ ἀναβε τὴ χόβολη.

Καθὼς ὁ φούρνος δὲν καταστράφηκε ἀπὸ τὰ κατοπινὰ σπῆτια παρὰ μόνο συμπέστηκε ἀπὸ τὰ χρώματα, καὶ ἀφοῦ βρέθηκαν ὑπολείμματα μετάλλων καὶ ἀναθήματα, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπλαστεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ διαδικασία τήξης τοῦ χαλκοῦ. Ὁ μεταλλουργὸς τοποθετοῦσε μέσα σὲ ἓνα εἰδικὸ καλάθι στρώσεις ἀπὸ πυρακτωμένα ξυλοκάρβουνα καὶ κομμάτια μεταλλεύματος πάνω στὴ σχάρα, ἔκλεινε τὸ καπάκι τοῦ φούρνου καὶ ἄφηνε μία μικρὴ τρύπα γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνός. Μόλις ἔλιωνε τὸ μέταλλο, κυλοῦσε μέσα ἀπὸ τὴ σχάρα, ἔφτανε μέσα ἀπὸ τὸ χωνὶ ποῦ στένευε στὴν πορεία στοῦ αὐλάκι ροῆς μήκους 1.80 μ., γιὰ νὰ καταλήξει στὴ χοάνη ὅπου συγκεντρωνόταν καὶ σχηματίζε ράβδους ὀκτῶ ὡς δέκα κιλῶν. Μέσα ἀπὸ μία τρύπα τῆς χοάνης ἔβγαζαν μετὰ τὸ ἔτοιμο κομμάτι μέταλλο ὅταν εἶχε πὰ κρυώσει. Τί γινόταν ὅμως μὲ τὴ σκουριά, δηλαδὴ τὴς διάφορες ξένες πρὸς τὸ μέταλλο οὐσίες, ὅταν ἔλιωνε ὁ χαλκὸς στοὺς 700 βαθμοὺς καὶ κυλοῦσε πρὸς τὰ κάτω; Ἐπρεπε νὰ συγκρατηθεῖ καὶ ὄχι νὰ διεισδύσει στοῦ κανάλι ροῆς, γιατί ἀπ' ἔξω δὲν ὑπῆρχε πρόσβαση καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐποκευαστεῖ, σὲ περίπτωση ποῦ θὰ πάθαινε ζημιὰ ἀπὸ τὴ σκουριά ποῦ θὰ ἀνακατευόταν. Γιὰ νὰ ἀποτραπῆ κάτι τέτοιο, ὁ χαλκουργὸς πρόσθετε στοῦ καμίνι τοῦ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο. Αὐτὸ ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ λιώνει στοὺς ἴδιους βαθμοὺς μὲ τὸν χαλκὸ, νὰ τὸν καθαρίζει καὶ νὰ δεσμεύει τὴ σκουριά ὅταν τὸ μέταλλο ἐγκαταλείπει τὸ χυτήριο.

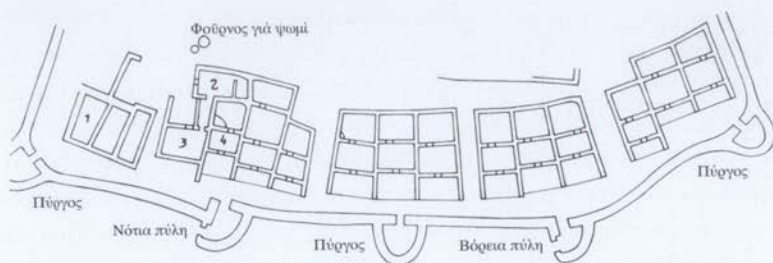
Ὁ ὀρείχαλκος σχηματίζεται μέσα στὴ γῆ, ὅπως ὅλα τὰ μέταλλα, καὶ ὠριμάζει. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀνακάλυψε τὴς φλέβες τοῦ χαλκοῦ καὶ ἔκανε ἐξορύξεις ἀπὸ τὴ γῆ τὸν ἔριξε στὴ φωτιά

όπου απελευθερώθηκε από τὰ «γῆινα» κατάλοιπα καὶ μεταμορφώθηκε σὲ καθαρὸ καὶ ἐπεξεργάσιμο μέταλλο. Ὅσο περισσότερες φορές ἔχει λιώσει ἓνα μέταλλο, τόσο εὐκολότερα μπορεῖ ὁ χαλκουργὸς νὰ σφυρηλατήσῃ ὄπλα καὶ ἐργαλεῖα. Αἰῶνες ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ἀκόμα ὅτι μέσα στὸν τεχνίτη ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ φωτιά, κατοικοῦσαν δαιμονικὲς δυνάμεις. Ἡ διαδικασία τῆς κατεργασίας μὲ τὴ φωτιά πρέπει νὰ τοὺς φανόταν ὅτι ἦταν ἔργο ὑπερφυσικῶν δυνάμεων.

Ὁ χαλκὸς δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ μέταλλο ποὺ ἐξόρυσσαν καὶ ἔλιωναν. Παράλληλα πρὸς τὸ χυτήριο χαλκοῦ βρέθηκε καὶ ἓνα χυτήριο χωρὶς κανάλι ροῆς. Πιθανὸν ἐκεῖ νὰ ἔχυναν μολύβι πάνω σὲ μία χοάνη. Τὸ μολύβι λιώνει στὴ φωτιά πολὺ εὐκόλα, στοὺς 327 βαθμοὺς Κελσίου. Ἐπεξεργάζονταν τὸ μολύβι μὲ πολλοὺς διαφορετικοὺς τρόπους: ἔφτιαχναν καρφιά, βαρίδια,

Εἰκ. 46. Χυτήριο χαλκοῦ. Μακέτα ἀπὸ ψημένο πηλό. Ὑψὸς 1.40 μ.
(τέταρτο χωριό, 2300 π.Χ.).

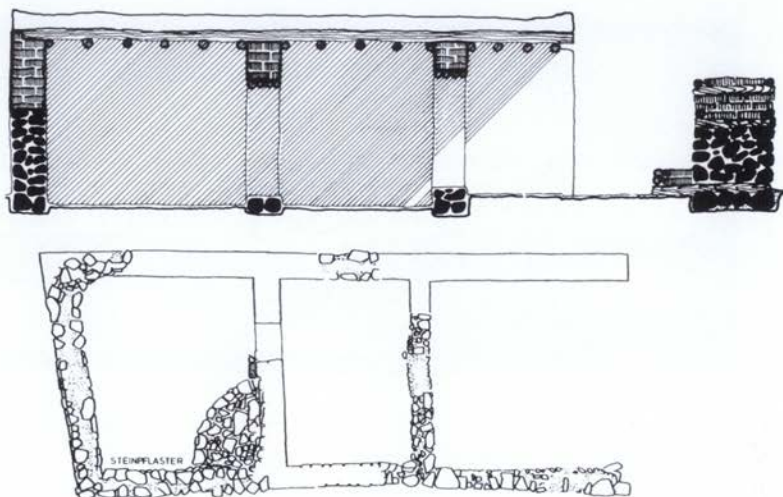

Είκ. 47. Τείχη και σπίτια του πέμπτου χωριού. 2200-2050 π.Χ.

σφονδύλια, έποκεύαζαν τὰ σπασμένα άγγεία με σύρμα από μολύβι, και για τή ναυπηγική άκόμα χρησιμοποιούσαν μολύβι. Ή ύψηλή στάθμη τής μεταλλοτεχνίας έπιτρέπει νά σκεφτούμε ότι γνώριζαν ήδη τὰ μυστικά τής κράσης, ίσως μάάλιστα τήν κράση με άρσενίο.

Όποιος χειρίζεται ένα στοιχείο τής φύσης, δέν έφευρίσκει, αλλά ανακαλύπτει (W. Heisenberg). Ό άνθρωπος τής τρίτης χιλιετίας π.Χ. έπρεπε πρώτα νά ανακαλύψει τες δυνατότητες που ύπήρχαν έγκλωβισμένες μέσα σε μία ράβδο χαλκού και στον τρόπο που λειτουργεί τó άνθρακικό άσβέστιο κατά τή διάρκεια τής τήξης. Ό μεταλλουργός θα έπρεπε νά κατανοεί τες «χημικές» διαδικασίες, νά γνωρίζει τήν άλληλεπίδραση μεταξύ φωτιάς και ρευμάτων άέρος, τήν ταχύτητα ροής του μάγματος, για νά μην πήζει στήν πορεία προς τόν στόχο. Μόνο όταν μάθει τι άπαιτεί, τι χάνει και τι κερδίζει τó μέταλλο από τή φωτιά, τότε μόνο μπορεί νά πετύχει ή έπεξεργασία του μετάλλου. Τó χυτήριο τής Αίγινας είναι τó πρώτο στον έλλαδικό χώρο. Τή στιγμή που δημιουργήθηκε, γύρω στο 2300 π.Χ., επινόηθηκε ή πρώιμη μορφή τής ύψικαμίνου.

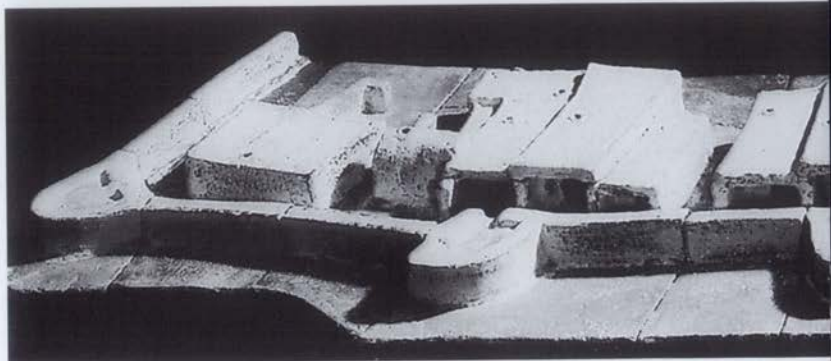
Αυτό που σήμερα για μäs είναι άυτονόητο δέν ήταν τó ίδιο και για τόν άνθρωπο πριν από τέσσερις χιλιάδες χρόνια. Άκόμα και ή φωτιά δέν είναι ανθρώπινη έφεύρεση, ανακαλύφθηκε. Σύμφωνα με τή δοξασία των Έλλήνων άνήκε άποκλειστικά στους θεούς, ώπου ο Προμηθέας τήν έφερε κρυφά μέσα σε

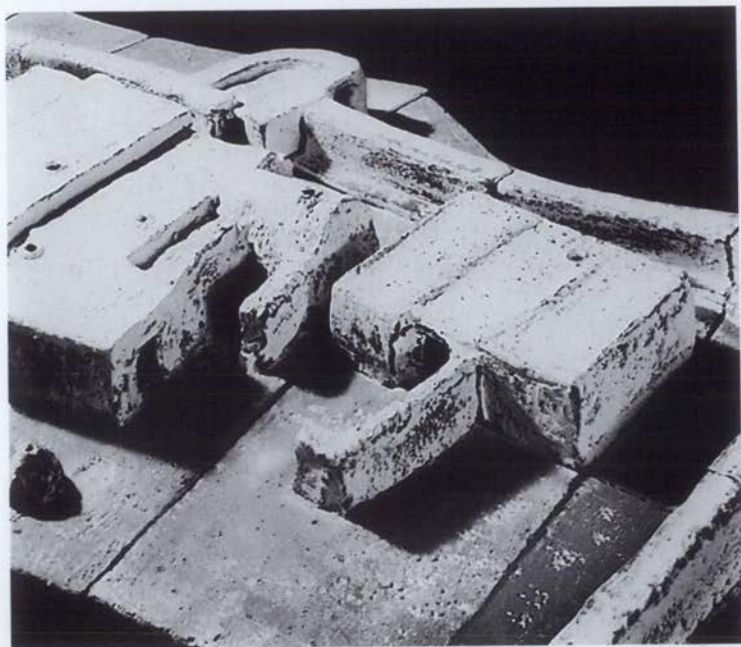
Εικ. 48. Σπίτι αρ. 6, αναπαράσταση με τὸ τεῖχος καὶ χαμηλὸ πεζούλι.
Κάτοψη τοῦ σπιτιοῦ αρ. 4.

ἕναν καλαμένιο σωλήνα ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο στὴ γῆ. Ὁ Δίας ἔφριξε τόσο πολὺ μὲ τὴν πράξη αὐτή, ποὺ διέταξε νὰ ἀλυσσοδεθεῖ ὁ Προμηθεὺς στοὺς βράχους τοῦ Καυκάσου. Πάνω στὴν ὀργή του σκέφτηκε νὰ ἀνταλλάξει τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων μὲ ἕνα νέο. Γιὰ νὰ τὸ τιμωρήσει ἔστειλε μία γυναῖκα, τὴν Πανδώρα, μὲ μία πυξίδα, μέσα στὴν ὁποία ἦταν κρυμμένες ὅλες οἱ δυστυχίες καὶ οἱ ἀρρώστιες. Μόλις βρέθηκε κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους, ἄνοιξε τὸ καπάκι καὶ ἀπελευθέρωσε ὅλα τὰ δεινὰ, μόνο τὴν ἐλπίδα συγκράτησε.

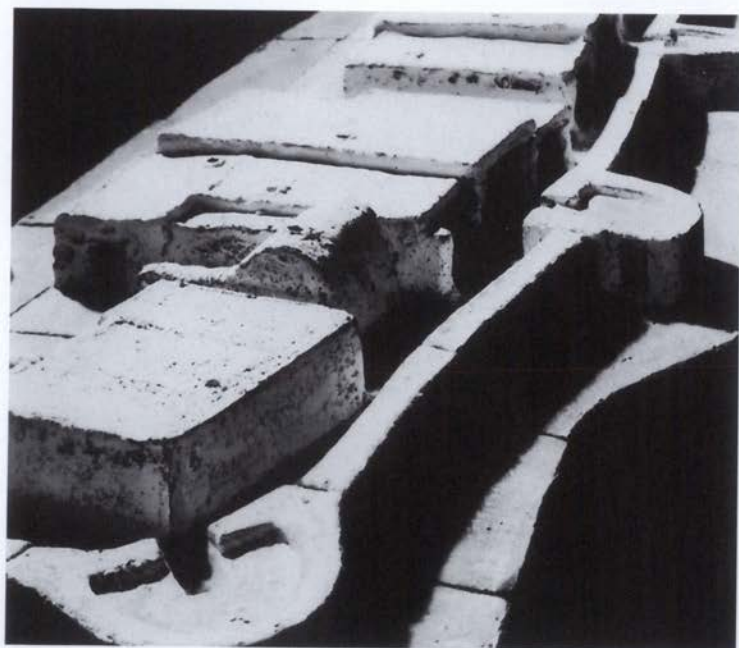
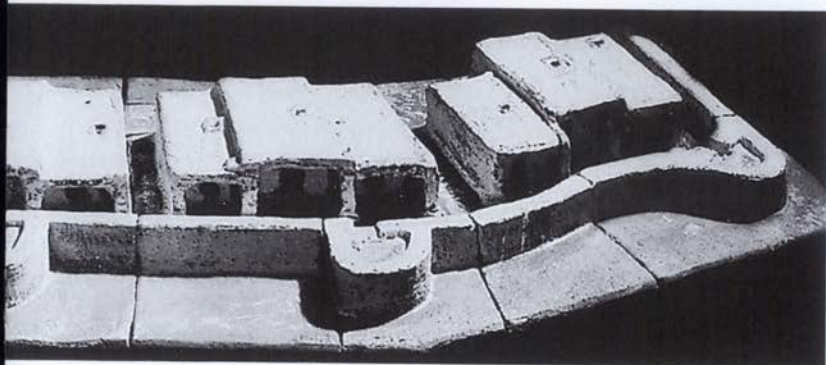
Τὸ πέμπτο χωριό (2200-2050 π.Χ., εἰκ. 47-52). Ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ στὰ δυτικὰ ὡς τὴ θάλασσα, σώζονται μάλλον μόνο συντρίμμια ἀπὸ τοῖχους σπιτιῶν. Ὅταν κατακρημνίστηκαν οἱ ἄκρες ἀπὸ τοὺς βράχους, καταποντίστηκαν καὶ αὐτοὶ στὸ βάραθρο: τὸ σημαντικότερο ὅμως κομμάτι τοῦ τεῖχους, τὸ ἀνατολικὸ μὲ τοὺς πέντε πύργους –οἱ δύο ἦταν συγχρόνως καὶ πύλες εἰσόδου– ἔχει διασωθεῖ σὲ ἕνα μῆκος περίπου ὀγδόντα πέντε μέτρων. Τὸ τεῖχος μὲ μία πέτρινη κρηπίδα (1.20 μ. ὕψος)

Εικ. 49α. Πήλινη μακέτα του πέμπτου χωριού με το όχυρωματικό τείχος του χωριού και σπίτια. Ἐπὸ ἀνατολικά.

Εικ. 49β. Σπίτι ἀρ. 1, «Σιδηρουργεῖο» ἀρ. 3 καὶ ἄλλα σπίτια.

Εικ. 49γ. Σπίτι άρ. 1, «Σιδηρουργείο» άρ. 3 και άλλα σπίτια.

καὶ ὤμες πλίνθους (πάχους περίπου 0.60 μ.) δὲν διαφέρει στὸν τρόπο χτισίματος ἀπὸ ἕνα συννηθισμένο τοῖχο κατοικίας. Ἐπειδὴ τὸ ἀμυντικὸ τεῖχος δὲν εἶχε τὸ ἀπατούμενο πλάτος γιὰ ἕνα ἀμυντικὸ διάδρομο, πρόσθεσαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεῖχους ἕνα χαμηλὸ πεζούλι ἀπὸ ὤμες πλίνθους, ἐνισχυμένο μὲ ξύλα, ὅπου στέκονταν οἱ πολεμιστὲς χρησιμοποιώντας τὸ τεῖχος αὐτὸ γιὰ προμαχῶνα.

Οἱ πύλες διέτρεχαν τὴ στιγμὴ τῆς ἐπίθεσης τὸν μεγαλύτερο κίνδυνο. Ἄν πέσουν οἱ πύλες, πέφτει τὸ χωριό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ καλύτερη ὀχύρωση τῆς εἰσόδου. Ἔχτισαν λοιπὸν μπροστὰ τῆς ἕνας καμπύλο τοῖχο (εἰκ. 52).

Εἰκ. 50. «Σιδηρουργεῖο» (μὲ νέα στέγη). Σπίτια τοῦ πέμπτου χωριοῦ.

Ὅποιος ἔμπαινε ἔπρεπε πρῶτα νὰ διαβεῖ τὴν καμπύλη εἴσοδο καὶ κατόπιν νὰ μπῆ μέσα ἀπὸ μιὰ στενὴ δίοδο στὸν ἐσωτερικὸ διάδρομο. Οἱ πύλες ἀνοίγαν πρὸς τὴ νότια πλευρὰ γιατί φοβῶνταν τὸν δυνατὸ βοριά καὶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ θὰ ἔτρεχαν στὴν εἴσοδο. Καὶ ὁ ἐχθρὸς θὰ εἶχε ὅπωςδήποτε τὴ δυσκολία τῆς ἀνηφορικῆς πλαγιᾶς γιὰ νὰ εἰσβάλει στὸ χωριό. Καὶ ὅταν ὁ πολεμιστὴς ἔβγαινε ἀπὸ τὴν πύλη ἔχοντας στὸ δεξιὸ χέρι τὸ δόρυ ἢ τὸ ξίφος, πρόβαλλε στὸν ἐχθρὸ τὴν προστατευμένη ἀριστερὴ πλευρὰ του στὴν ὁποία κρατοῦσε τὴν ἀσπίδα.

Οἱ πύλες ἦταν συνάμα καὶ κρυμμένοι πύργοι μὲ ἐπάλξεις πίσω ἀπὸ τοὺς ὁποίους στέκονταν προστατευμένοι οἱ φρουροί.

Εἰκ. 51. «Σιδηρουργεῖο» μὲ αὐλή. Ἀπὸ ἀνατολικά.

Ἐνάμεσα στοὺς πύργους τῶν πυλῶν ἦταν ἀπαραίτητος ἄλλος ἓνας ἡμικυκλικὸς πύργος, ποὺ θὰ ἐλάττωνε τὴν ἀπόσταση καὶ θὰ ἐξασφάλιζε ὄχι μόνο μία καλὴ ἀμυντικὴ ἀπόσταση ριπῆς, ἀλλὰ καὶ θὰ πρόσφερε προστασία ἀπὸ πλαγιοκόπηση. Πιθανότατα καὶ οἱ πλάγιες πλευρὲς τοῦ τείχους πρὸς τὴ θάλασσα νὰ εἶχαν πύργους. Μία δευτέρη ἀμυντικὴ γραμμὴ βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὸ τείχος πάνω στὶς στέγες τῶν σπιτιῶν σὲ ὕψος περίπου 2.40 μέτρων (εἰκ. 47-49). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕψος μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὁ ἐπιδρομέας ποὺ θὰ πλησίαζε τὸ χωριὸ ἢ ὅταν θὰ εἶχε πὰ παραβιάσει τὶς πύλες.

Εἰκ. 52. Νότια πύλη τοῦ ὄχρωματικοῦ τείχους. Πέμπτο χωριό, ἐσωτερικό.

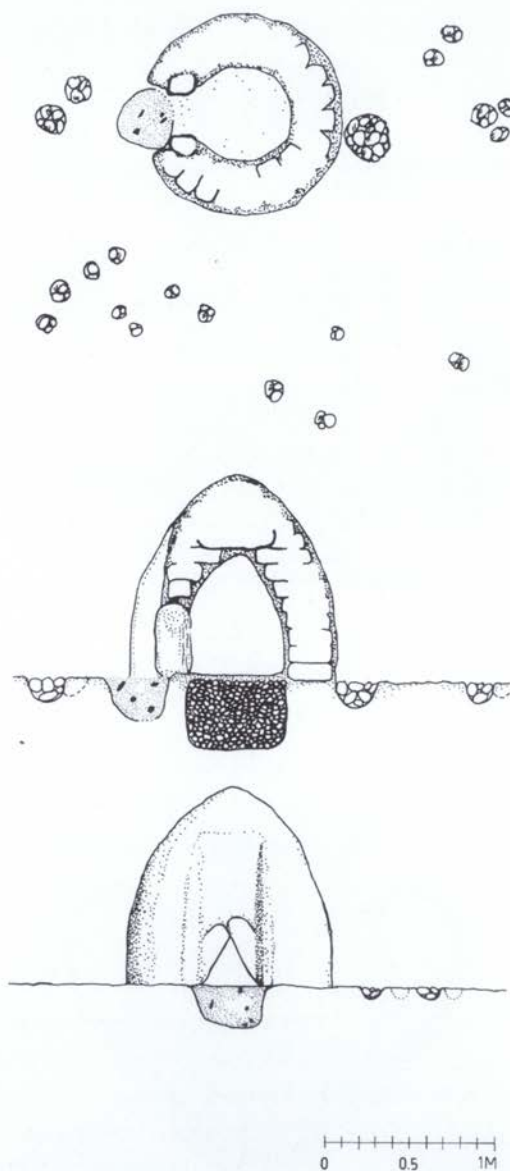
Ἡ ὀργάνωση τοῦ χωριοῦ προσδιορίζεται ἀπὸ συνεχή δόμηση. Δημιουργήθηκαν οἰκιστικά τετράγωνα μὲ μεσοτοιχίες δύο ἢ τριῶν οπιτιῶν (εἰκ. 47, 49). Δύο κεντρικά δρομάκια ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὶς δύο πύλες εἰσόδου τοῦ ἀμυντικοῦ τείχους, ὀδηγοῦν μέσα ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ πέρα μακριὰ πρὸς τὰ νότια (εἰκ. 47, 112, 113). Κάθετα δρομάκια τέμνουν τὰ κεντρικά, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀδηγεῖ σὲ ἓνα χῶρο ἐργαστηρίων (εἰκ. 47). Ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο χάραξαν στενότερα σοκάκια ἀνάμεσα στὰ τετράγωνα. Ἐτοί τὸ χωριὸ εἶχε καθαρὴ διάταξη. Τὰ στενά δρομάκια προσδιόριζαν τὸ οἰκιστικὸ τετράγωνο καὶ τὸ χωριό. Μποροῦσε νὰ πλησιάσει κανεὶς ὅλες τὶς πύλες, τοὺς πύργους καὶ τὶς πόρτες τῶν οπιτιῶν.

Ὁ ἐπικρατέστερος τύπος κατοικίας στὸ πέμπτο χωριὸ εἶναι τὸ μονώροφο, ὀρθογώνιο οπίτι μὲ δύο μακροὺς κατὰ μῆκος καὶ δύο ἐγκάρσιους τοίχους, ποὺ περικλείουν συνήθως δύο ὡς τρία δωμάτια πίσω ἀπὸ ἓναν ἀνοιχτὸ «πρόδομο» (εἰκ. 49). Σπίτια μὲ κοινὲς μεσοτοιχίες ἔχουν ἐπίπεδες στέγες μὲ δοκάρια γιὰ στήριγμα καὶ μιὰ στρώση λάσπη γιὰ ἐπιστέγασμα. Πιθανὸν νὰ ἔβαζαν καὶ ἓναν πάσσαλο στὴν εἴσοδο. Πάνω σὲ μιὰ πέτρινη κρηπίδα τοποθετοῦσαν ὠμές πλίνθους (εἰκ. 50-52). Στὴ γωνία ἑνὸς δωματίου βρισκόταν συνήθως ἡ ἐστία (εἰκ. 48), ποὺ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ μερικὲς λίθινες πλάκες μὲ δύο ἀνορθωμένες πέτρες ὅπου τοποθετοῦσαν τὸ καζάνι πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά. Τὸ οπίτι 3 (εἰκ. 47, 49-51), ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ ἓνα ἀμυντικὸ τείχος, εἶναι ὀξυκόρυφο καὶ χτισμένο μὲ πέτρα ἕως ἐπάνω. Δὲν εἶναι βέβαια ἓνας ὀξυκόρυφος θόλος, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ πέτρες εἶναι λαξευτοὶ δόμοι καὶ τοποθετοῦνται στὸ χτίσιμο σὲ συγκλίνουσα θέση, ἕως ὅτου ἡ τελευταία πέτρα - σφήνα κλείσει τὸ κενὸ καὶ ἐξισορροπήσει τὴν τάση τῶν τοίχων. Οἱ κάτοικοι τῆς «Κολόνας» ἔχτιζαν μὲ μικρὰ λιθάρια, γι' αὐτὸ ἔπρεπε ἡ λάσπη νὰ εἶναι ιδιαίτερα ἀνθεκτικὴ γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὸν τοῖχο. Τὸ οπίτι μὲ τὸν ὀξυκόρυφο θόλο πάνω ἀπὸ μία κάμαρα καὶ μία μικρὴ περιφραγμένη αὐλὴ μπροστά, θὰ ἦταν μάλλον «σιδηρουργεῖο» ἢ ἓνα ἀνάλογο ἐργαστήριον, ὅπου θὰ γίνονταν παρόμοιες ἐργασίες. Δίπλα στὸ «σιδηρουργεῖο», μὲ ἓναν κοινὸ τοῖχο, βρίσκεται τὸ οπίτι 4

(εικ. 47), όπου βρέθηκαν άσυνήθιστα μεγάλες ποσότητες από σπόρους σιτηρών και άλεύρι γύρω από μία μυλόπετρα, πολύ περισσότερο από ό,τι θα χρειαζόταν ένα κανονικό νοικοκυριό. Έδω σιὰ νοτιοανατολικά του χωριού, όχι μακριά από τον τόπο των έργαστηρίων, βρίσκεται τό «σιδηρουργείο» και ένα «άλευρομάγαζο». Τότε και τό γειτονικό σπίτι 1 με τις τρεις κάμαρες και τα δεκαεννέα πήλινα άγγεία θα πρέπει μάλλον να ήταν «μαγαζι κεραμικών».

Στό νοτιότερο άκρο του μικρού δρόμου, στο μέρος των έργαστηρίων, βρισκόταν ένας φούρνος για τό ψήσιμο του ψωμιού (εικ. 53, 47). Δεν έχει διασωθει όλόκληρος, υπάρχουν ώστόσο άρκετά δεδομένα για να άποφανθει κανείς για τό σχήμα και τη λειτουργία του. Τό έξωτερικό του ήταν χτισμένο με πυρίμαχο ύλικό και έμοιαζε στο σχήμα με κυψέλη. Ένα όξυκόρυφο άνοιγμα με πέτρινο πλαίσιο έφερνε στο έσωτερικό όπου γινόταν τό ψήσιμο. Μπροστά βρέθηκε μία μικρή ηηλοχτισμένη γούβα. Πολύ διαφορετικός από τους παλιούς χωριάτικους φούρνους που είναι ακόμα σπαρμένοι έδω κι εκεί σ' όλόκληρη τη χώρα δεν ήταν, μόνο που ήταν μικρότερος και χωρίς ψηλή βάση. Τό ψωμί τό έψηγαν με τον ίδιο τρόπο. Με την εύχρηστη μυλόπετρα (εικ. 18) άλεθαν άργά και προσεχτικά τό σιτάρι -βρέθηκε ένας συγκεκριμένος τύπος σταριού· πολύτιμο γιατί με τον τρόπο αυτό διατηρούσαν τα θρεπτικά συστατικά του σταριού. Μόλις ζύμωναν τό ζυμάρι, προετοίμαζαν τον φούρνο· έβαζαν μέσα κούτσουρα που κάνουν καλή φωτιά, τα άναβαν κι έκλειναν τό άνοιγμα με μία πέτρινη πλάκα. Όταν τα τοιχώματα και τό δάπεδο του φούρνου είχαν πυρώσει άρκετά, τότε οι πέτρες άλλαζαν χρώμα και γίνονταν άσπρες. Τώρα είχε έλθει ή στιγμή να βγάλουν τη χόβολη από τον φούρνο και να την βάλουν στη γούβα για τις στάχτες και να χώσουν τη ζύμη στον φούρνο. Μέσα στη συσσωρευμένη ζέστη που άκτινοβολούν ή πυρίμαχη κουκούλα, τα βότσαλα του δαπέδου και ή χόβολη από τη γούβα με τις στάχτες, ψηνόταν τό ψωμί. Υγιεινό ψωμί από φούρνο ξύλων.

Άξίζει να σημειωθεί ότι έργαστήρια και φούρνοι βρίσκονταν κοντά στο τείχος όπου υπήρχε λιγότερο ξύλο άνακατεμένο

Εικ. 53. Φοῦρνος γιὰ ψωμί (βλ. καὶ εἰκ. 47).

Είκ. 54. Ἀμφορέας. Ὑψος 21 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

Είκ. 55. Κύπελλο με δύο λαβές. Ὑψος 16.3 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 56. Ἀμφορέας, ὕψος 68 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

στην τοιχοδομία καὶ ὁ κίνδυνος πυρκαγιᾶς ἦταν μικρότερος ἀπ' ὅ,τι αὐτὸς μέσα στὸ χωριό. Καὶ τὰ μαγαζιά γιὰ τὸ ψωμί, τὸ ἀλεύρι, τὰ κεραμικά ἦταν καὶ αὐτὰ στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ καθένας νὰ ἐξυπηρετεῖται. Στενάχωρα θὰ ἦταν μέσα στὸ χωριό. Τὰ σπίτια ἦταν σιριμωγμένα, τὰ δρομάκια στενά, πουθενὰ φαρδύτερα ἀπὸ 1.20 μ. Οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν ἔξω, ὄχι μέσα στὸ χωριό, ἀλλὰ στοὺς ἀγρούς, μπροστὰ ἀπὸ τὰ τείχη. Ἐκεῖ ἔσθηναν οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» μικρὰ μαγειρεῖα καὶ ἔμπηγαν πασσάλους σὺς τρύπες τοῦ βράχου γιὰ πρόχειρα καλύβια ὅπου κοιμοῦνταν τὰ καλοκαίρια. Ἐκεῖ ἔμεναν καὶ τὰ ζῶα σὲ προχειροφτιαγμένες στάνες, ὅταν τύχαινε νὰ

Εικ. 57. Πίθος για σοδειές, Ύψος 57 εκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 58. Πρόχους.

Εικ. 59. Ἀμφορέας.

Εικ. 60. Σκυφοειδές. Ύψος 11 εκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 61. Κάνθαρος.

Εικ. 62. Θυμιατό.

μη βόσκουν τὰ κοπάδια τους στὸ λιβάδι. Μέσα στὸ χωριὸ δὲν ὑπῆρχε χῶρος γιὰ τὰ ζωντανά.

Τὰ σπύια τῆς πρώτης σειρᾶς δὲν ἦταν ὅλα προσιτὰ στὴν ἀνασκαφή, γιὰτὸ οἱ μεταγενέστεροι χτίστες ἐφτιαξαν καινούργια τείχη μέσα καὶ πάνω στὰ σπύια (εἰκ. 148). Ἐν τούτοις τὰ σπύια ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνασκαφοῦν καὶ βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα καὶ σύνεργα στὶς κάμαρές τους (εἰκ. 54-62). Στὸ σπύι 1 βρέθηκαν δεκαεννέα ἀγγεῖα, ἀνάμεσά τους δεκατέσσερα κύπελλα· στὸ σπύι 7 δεκαπέντε, ἀνάμεσά τους τέσσερις ἀμφορεῖς, δύο κανάτια καὶ τέσσερα κύπελλα. Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι ἀδιακόσμητα, ἔχουν χοντρά τοιχώματα, εἶναι περασμένα μὲ ἓνα σκουρόχρωμο πηχτὸ γκριζωπὸ ἢ κασιανὸ βερ-

νίκι καὶ εἶναι καὶ γυαλισμένα, σκεύη καθημερινῆς χρήσης ποὺ ἔχουν ὅλα τὰ νοικοκυριά: ἀμφορεῖς, πρόχοι, κάνθαροι, κύπελλα, θυμιατά (εἰκ. 62). Ὁ ἀγγειοπλαστικὸς τροχὸς ἐφευρίσκειται μέσα σ' αὐτὲς τὲς δεκαετίες, καὶ ὅμως τὰ ἀγγεῖα διατηροῦν ἀκόμη τὴ γοητεία ποὺ τοὺς ἔδινε τὸ πλάσιμο μὲ τὸ χέρι. Μὲ κάθε νέο χωριὸ ἐμφανίζεται καὶ ἓνα καινούργιο «στύλ». Στὴν ἱστορία τῶν ἀγγείων διαπιστώνουμε ὅτι σχήματα καὶ διακοσμητικὰ μοτίβα συνδέονται μὲ τρόπο ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἀναγνωρίσιμη ἡ ἐπίδραση νέων οἰκιστῶν. Αὐτὸ ἰσχύει περισσότερο γιὰ τὸν ἀμφορέα μὲ τὲς ἀντικριστὲς γραμμικὲς ἐνότητες (εἰκ. 54). Οἱ γραμμές, ἀπλὲς ἢ σὲ δέσμες, ἀπὸ τὴν ὄψιμη νεολιθικὴ ἐποχὴ ἀνήκουν στὰ βασικὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Πάντως ἄς συγκρατήσουμε: τὰ ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς παλιοὺς ἐγκατεστημένους ἀγγειοπλάστες, καὶ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ χωριοῦ. Ξεθάφτηκαν μέσα ἀπὸ τὲς στάχτες καὶ τὰ ἐρείπια τῶν πυρπολημένων σπιτιῶν.

Οἰκιστικὰ τετράγωνα ἀντὶ μεμονωμένα οἴκια, αὐτὸ σημαίνει μιὰ ἀνανέωση στὴ μορφολογικὴ δομὴ ἐνὸς χωριοῦ. Ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς; Πιθανὸν νὰ εἶχε αὐξηθεῖ ὁ πληθυσμὸς, νὰ μὴν ἐπαρκοῦσε ὁ κατοικῆσιμος χῶρος, τὸ χωριὸ ἔπρεπε νὰ ἀπορροφήσῃ κατοίκους ἄλλου χωριοῦ, ἢ κοινότητα ξανασυντάχτηκε, οἱ οἰκογένειες θέλησαν νὰ βρίσκονται πῶς κοντὰ μεταξὺ τους.

Μποροῦμε ἢ πρέπει νὰ ὀνομάσει κανεὶς τὸ πέμπτο χωριὸ πόλη; Ὑπάρχει ἓνας βασικὸς κανόνας: πολλὰ οἴκια κάνουν ἓνα χωριὸ πόλη. Ἡ ἀπάντηση εἶναι τόσο δύσκολη, ὅσο ἡ ἐρώτηση: πόσοι οἴκοι κάνουν ἓνα σωρό; Δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ μέγεθος ἐνὸς χωριοῦ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν. Τὸ πέμπτο χωριὸ τῆς ἀρχαίας Αἴγινας εἶναι καὶ θὰ παραμείνῃ ἓνα χωριὸ, ὅσο θὰ μένουν πάνω στὸν λόφο ἄνθρωποι. Μεγάλωσε καὶ ἔγινε, ὄχι πόλη, ἀλλὰ ὀχυρωμένο χωριό.

Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος εἶναι ἓνα δημιούργημα τῆς φύσης ποὺ δὲν ἐπλέγει μόνος του τὸ κοινωνικὸ σχῆμα κάτω ἀπὸ τὸ ὅποιο θὰ ζήσει. Ἡ ἴδια ἡ φύση καὶ ἡ θέληση γιὰ ζωὴ φτιάχνουν τὴ μορφή τῆς κοινότητος. Πῶς συμβίωναν οἱ ἄνθρωποι μεταξὺ

τους; Πώς γίνονται ο καταμερισμός της εργασίας; Το έρώτημα είχε τεθεί ήδη από τον πρώτο οικισμό, μα στο πέμπτο χωριό η απάντηση γίνεται ευκολότερη. Ένα τείχος περιβάλλει μιὰ ομάδα ανθρώπων με την ύλική αλλά και με τη συμβολική έννοια. Εκείνος που κατοικεί εντός των τειχών ανήκει στην κοινότητα. Η ζωή στην κοινότητα του χωριού άπαιτεί, από την άλλη, τον καταμερισμό της εργασίας. "Άλλοι δούλευαν στα χωράφια, άλλοι ήταν ψαράδες, κυνηγοί και βοσκοί και μερικοί ήταν καλοί χειρώνακτες και έτσι ήταν μεταλλουργοί, σιδεράδες ή αγγειοπλάστες, κάποιοι παραφυλοῦσαν ψηλά πάνω στα φυλάκια των πύργων και προστάτευαν τὸ χωριό. Σχέσεις ανταλλαγῆς ειδῶν με τὰ γειτονικά χωριά θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν, ἀλλὰ ὄχι ἀνάμεσα στους κατοίκους τοῦ χωριοῦ. Γιατὶ τί θὰ μπορούσε νὰ ἀνταλλάξει ὁ φύλακας τῶν τειχῶν γιὰ νὰ πάρει ἕνα καρβέλι ψωμί, ἕνα ψάρι, ἕνα σταμνί; Κάθε οἰκογένεια εἶχε τὰ ἀπαραίτητα στὸ νοικοκυριό της, ἀλλὰ κανεὶς δὲν φούρνιζε τὸ ψωμί μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του, δὲν ἔφτιαχνε σταμνιά μόνο γιὰ ἐκεῖνον, κανεὶς δὲν ἦταν ὁ μεταλλουργὸς τοῦ ἴδιου του τοῦ ἑαυτοῦ. Τὸ μαγαζὶ τῶν κεραμικῶν δὲν ἦταν τὸ ἰδιωτικὸ μαγαζάκι τοῦ αγγειοπλάστη, τὸ ἀλευρομάγαζο τοῦ φούρναρη. Κανεὶς δὲν ἔβλεπε τὸ χωράφι του σὰν ἰδιοκτησία. Καμία γυναίκα δὲν ἔβαφε μόνο τὰ δικά της ρούχα. Οἱ δουλειὲς μοιράζονταν στὸν καθένα. Ἦταν πολλοὶ αὐτοὶ ποὺ δούλευαν στὰ χωράφια. Οἱ ἄντρες ὄργωναν, κυνηγοῦσαν, ψάρευαν, ἔβοσκαν τὰ ζῶα, ἦταν φουρνάρηδες, ξυλοκόποι, χτίστες. Οἱ ἰδιαίτερα ἱκανοὶ γίνονταν μεταλλουργοί, σιδεράδες, αγγειοπλάστες. Μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν καὶ τὶς φυτεῖες προστέθηκαν γιὰ τὴ γυναίκα στὶς ἀσχολίες τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὴ φροντίδα τῶν παιδιῶν καὶ νέες δραστηριότητες.

Ἡ φροντίδα γιὰ τὶς ζωτικὲς ἀνάγκες ἦταν φροντίδα ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ. Τὸ χωράφι, τὰ ζῶα, τὸ ψάρεμα, τὸ κυνήγι γέμιζαν τὴ ζωὴ τοῦ καθενός, ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄλλος χώρος καὶ ἄλλη ἐλευθερία ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ τὴν κοινότητα. Πώς νὰ δημιουργηθοῦν λοιπὸν κοινωνικὲς διακρίσεις σὲ μιὰ τόσο στενὰ δεμένη κοινότητα; Ὅλοι τους ἦταν πλούσιοι καὶ φτωχοί, ὅλοι ἦταν συνιδιοκτῆτες, κανεὶς δὲν χαρακτηριζοῦσε αὐτὸ

ἢ ἐκεῖνο ὡς προσωπική του ιδιοκτησία. Ἐνιωθάν τὴν ἐργασία ὡς ἐργασία συλλογική. Ὅροι ὅπως «κοινωνία μυρμηγκιῶν» ἢ «πρωτόγονη ἰσότητα» εἶναι λαθεμένοι συνειρμοί, γιατί σὲ μία τόσο πρῶιμη κοινότητα χωριοῦ οἱ δουλειὲς μοιράζονταν ἀνάλογα μὲ τὶς ἰκανότητες τοῦ καθένα. Τὸ ἄτομο βρίσκεται στὴν ἀρχή, ὄχι σὸ τέλος ἑνὸς πολιτισμοῦ. Ἡ ἀτομικότητα, ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ καθένα, δὲν ἐκφραζόταν στὸν τρόπο συμπεριφορᾶς ἢ στὸ ταμπεραμέντο, οὔτε στίς «ιδιότητες τοῦ χαρακτήρα». Ξεχώριζαν στίς πράξεις. Ὁ ἕνας μπορούσε νὰ λαξεύει καλὰ τὴν πέτρα, ὁ ἄλλος νὰ χειρίζεται καλὰ τὴ φωτιά καὶ τὰ ξύλα, ἕνας ἄλλος νὰ εἶναι ἰκανὸς χτίστης, ἄλλοι ἐπιδέξιοι κυνηγοὶ καὶ ψαράδες. Ὅταν σήμερα πολλοὶ ἄνθρωποι λέγονται «Μαρμαράς», «Μαραγκός», «Κυνηγός», «Ψαράς», τὰ ὀνόματά τους ἀνάγονται μὲ βεβαιότητα στὰ ἐπαγγέλματα τῶν προγόνων τους. Σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία ὅπου ὅλα ἦταν κοινά, ἀρχηγὸς θὰ ἦταν κάποιος ποῦ θὰ ξεχώριζε ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, ἴσως κάποιος ἀπόγονος ἐκείνου ποῦ τοὺς ὀδήγησε κάποτε σ' αὐτὸν τὸν τόπο.

Τὸ πέμπτο χωριὸ εἶναι ἕνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς, ὅπου ὅλα δημιουργήθηκαν ὄχι σύμφωνα μὲ ἕνα συγκεκριμένο σχέδιο. Τὰ σπιτία καὶ τὰ οἰκιστικὰ τετράγωνα ἔδωσαν στὰ στενὰ δρομάκια τὸ πλάτος καὶ τὴν κατεύθυνση. Μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς, καὶ μάλλον ἔτσι θὰ ἦταν, ὅτι τὰ σπιτία καὶ τὰ τετράγωνα ποῦ ὁ χρόνος ἔφθειρε ἔγειραν τὸ ἕνα πρὸς τὸ ἄλλο, ὅπως τὰ σπιτία σὲ ἕνα μεσαιωνικὸ χωριό.

Ὅταν κάποια μέρα τοῦ ἔτους 2050 π.Χ. ἐπιτέθηκαν ξένοι στὸ πέμπτο χωριὸ καὶ ἔβαλαν φωτιά καὶ οἱ πολλὲς μικρὲς φωτιεὲς ἐνώθησαν σὲ μία μεγάλη πυρκαγιά, δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν σβήσουν τόσο εὐκόλα μὲ νερὸ καὶ χῶμα. Ἄν καὶ ἡ καταστροφή διαπιστώθηκε μόνο στὴν πρώτη σειρὰ τῶν σπιτιῶν, σίγουρα δὲν θὰ εἶχε περιοριστεῖ ἡ μανία τῆς φωτιάς μόνο ἐδῶ. Ἐγινε μία πραγματική ἀπανθράκωση. Οἱ στάχτες ἀπὸ τὰ ἐρείπια φθάνουν τὸ μισὸ μέτρο πάνω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν σπιτιῶν, ὑπάρχουν σωριασμένοι πλίνθινοι τοῖχοι, καμένα δοκάρια ποῦ κάποτε στήριζαν τοὺς τοίχους καὶ ἔφεραν τὴν ἐπίπεδη στέγη. Καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πολλὲς μαρτυρίες: μαυρισμένα ἀγγεῖα καὶ

ἴχνη ἀπὸ καπνιὰ στοὺς πέτρινους τοίχους τῶν σπιτιῶν. Ὅταν ἔπασαν φωτιὰ οἱ στέγες, κατέρρευσαν τὰ ξύλινα δοκάρια μὲ τὰ χορτάρια, τὰ ξερὰ κλαδιὰ καὶ τὸ στρώμα τοῦ πηλοῦ στὸ δάπεδο τῶν σπιτιῶν· ἀκολουθοῦσαν οἱ φαιοὶ πλίνθινοι τοῖχοι ποὺ ἀπὸ καστανόχρωμοι εἶχαν γίνει γκριζόασπρες στάχτες στὴ λαύρα τῆς φωτιᾶς. Μόνο τὰ πέτρινα κρηπιδώματα τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν ὀχυρωματικῶν τειχῶν ἀντιστάθηκαν στὴν καταστροφή. Κανένα σπίτι δὲν ἦταν ἄδαιο ἐκείνη τὴν ὥρα: πάνω στὸ πατημένο χωμάτινο δάπεδο βρῖσκονταν ἀκόμα τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ἐργαλεῖα· τὰ σιτηρὰ γιὰ τὸ ψωμί καὶ τὸ ἀλεύρι ἦταν σκορπισμένα στὸ πάτωμα γύρω ἀπὸ τὴ μυλόπετρα ὅταν ξέσπασε ἡ πυρκαγιά. Εὐρήματα «σκεπασμένα ἀπὸ στάχτες» εἶναι σημαντικὰ εὐρήματα: δίνουν στὸ χωριό, στὰ ἀγγεῖα καὶ στὴν καταστροφή μία χρονολογία.

Δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ προκάλεσαν οἱ κάτοικοι μόνοι τους τὸ ἀτύχημα μὲ μιὰ ἀπροσεξία τους στὴν ἐστία τοῦ σπιτιοῦ, ἢ νὰ τινάχτηκε καμιὰ σπῖθα ἀπὸ ἓνα χαλασμένο φούρνο στὸν χῶρο τῶν ἐργαστηρίων. Πιθανότερο εἶναι νὰ ἦταν ἐξωτερικὴ ἐπίθεση. Ἐνα εἶναι βέβαιο: Ἡ ἐχθρικὴ ἐπέλαση προήλθε ἀπὸ τὴ βορεινὴ πλαγιά, ποὺ παρ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀπόκρημνη προσφερόταν γιὰ ἐπίθεση. Μέσα στὸ σκοτάδι θὰ μπορούσαν οἱ ἐχθροὶ νὰ ἀράξουν στὸν βορεινὸ ὄρμο, νὰ σκαρφαλώσουν πρὶν ἀπὸ τὸ χάραμα, ἀπαρατήρητοι στὴ σκιά τοῦ ἀπότομου βράχου. Πρέπει ἀκόμα νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ μονοπάτι ποὺ πῆραν γιὰ νὰ εἰσβάλουν στὸ χωριό. Μέσω ἐνὸς πηγαδιοῦ ποὺ εἶχε σκαφτεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ στὸ ἀμυντικὸ τεῖχος τοῦ ἔνατου χωριοῦ, μπορούσε νὰ προσεγγίσει κανεὶς πρὸς τὴν πύλη. Ἡ εἰσβολὴ ἔγινε πράγματι ἀπὸ τὴ βόρεια πύλη. Μεγάλῃ ἦταν ἡ συμφορὰ ποὺ ἐπληξε τὸ πέμπτο χωριό. Οἱ ἄνθρωποι θὰ υπέφεραν περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι μπορούμε νὰ φανταστοῦμε. Σκέψεις γιὰ τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα καὶ τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία ἀρχίζουν νὰ γεννιοῦνται.

Ποιοὶ νὰ ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ κατέφθασαν ἀπὸ τὸ Βορρὰ καὶ κατέλαβαν τὸ χωριό; Ἦταν νομάδες; Ἄνθρωποι χωρὶς γῆ καὶ ἰδιοκτησία ποὺ εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ μακρινὲς χῶρες μὲ τὰ κοπάδια καὶ τὰ μικρὰ τους ζῶα καὶ τὴν ἐντελῶς ἀπαραίτητη οἰκοσκευή, εἴτε ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία, γιὰ νὰ βροῦν και-

νούργιες χώρες για κατοικία και βοσκοτόπια, είτε μέσα από μια μαζική μετακίνηση λαών; Δεν ἐξιχνιάζονται πὰ εὐκολὰ ὅλα αὐτά. Οἱ νομάδες ζοῦν κυρίως ἀπὸ τὴν τροφосуλλογὴ καὶ τὸ κυνήγι. Ὅταν συναντοῦσαν μόνιμα ἐγκατεστημένους κατοίκους μιᾶς περιοχῆς θὰ ἔκαναν ἀνταλλαγῆς μὲ δικά τους προϊόντα. Ξαφνικὰ θὰ ἔγιναν ἐπιθετικοί. Κάπως ἔτσι θὰ ἔγιναν τὰ πράγματα καὶ στὴν «Κολόνα». Δὲν ὑπῆρχε λόγος ἐπιδρομῆς ὡς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σὲ ἐγκατεστημένους καὶ νομάδες, ἀνάμεσα σὲ κατέχοντες καὶ ἄκληρους. Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς νομαδικῆς ζωῆς, οἱ ἀτέλειωτες ὁδοιπορίες θὰ τοὺς εἶχαν τραχύνει καὶ θὰ τοὺς εἶχαν κάνει ἔμπειρους ἐπιδρομεῖς. Καὶ ἐπειδὴ τέτοιοι ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τὴν πείρα τῆς ἰδιοκτησίας καὶ οὔτε ξέρουν τὴ μόνιμη κατοικία, δὲν θὰ εἶχαν νὰ χάσουν καὶ τίποτα. Ὅταν ἐμφανιστεῖ ἓνα ἐμπόδιο στὸν δρόμο, μποροῦν νὰ τὸ παρακάμψουν μιὰ καὶ δὲν παραποῦνται ἀπὸ τὴ δική τους γῆ· ἀκόμα καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπερτεροῦν ἀπέναντι στοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους. Ὁ κάτοικος ἐνὸς τόπου ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι δεμένος μὲ τὸ σπίτι του, μὲ τὸ χωριό του καὶ τὸ καλλιεργημένο χωράφι του, γιατί μόνο μέσα

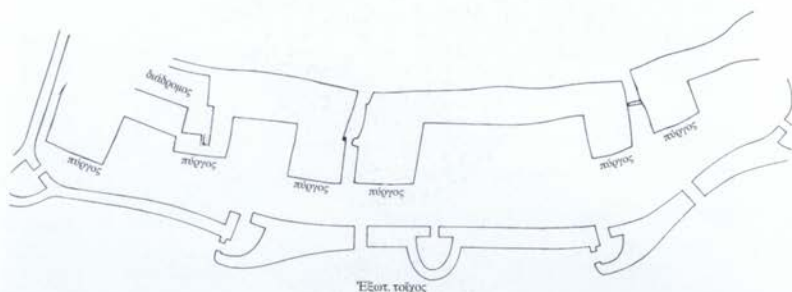

Εἰκ. 63. «Μινύειος» κρατήρας. Πηλός. Ὑψος 24 ἐκ. Περ. 1700 π.Χ.

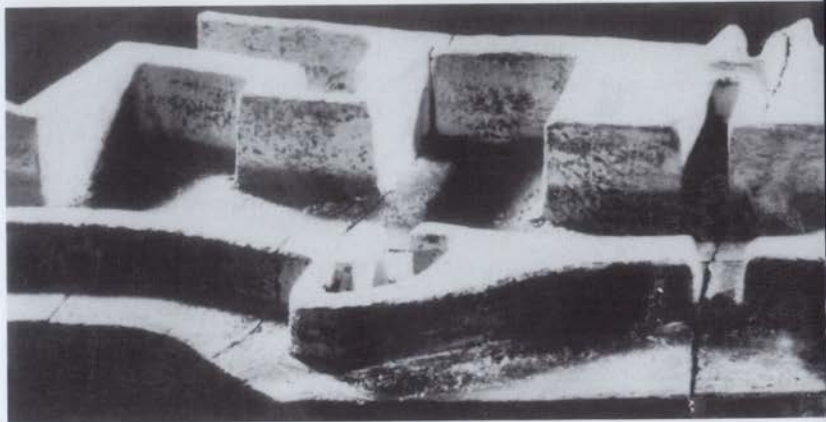
στην κοινότητα νιώθει άξιος και άσφαλής. Ποιός αφήνει άλλωστε τόν τόπο του, τό σίγουρο κέντρο τής ύπαρξής του, παρά μόνο κάτω από πίεση και μεγάλο έξαναγκασμό! Και έτσι έμειναν οί άνθρωποι στην «Κολόνα» και έχτισαν πάνω στα έρείπια ένα νέο χωριό και ή ζωή συνεχίστηκε.

Άφησαν ίχνη οί νομάδες στην Αίγινα ή άλλου; Μέσα από την κεραμική τους θα έπρεπε νά τους αναγνωρίσουμε. Τά λαγύνια τών νομάδων είναι διαφορετικά από αυτά τών μόνιμα έγκατεστημένων. Ποϋ βρίσκονται όμως τά άγγεια αυτά; Νομίζω ότι τά «μινύεια» άγγεια (εικ. 63) και οί πρόγονοί τους είναι κεραμική τών νομάδων. Όχι τόσο για τό χρώμα του πηλού τους όσο γιατί τό σχήμα τους δέν είναι ντόπιο. Άς μη συμπεράνουμε βιασικά ότι ένα τέτοιο σχήμα γεννιέται με τή χρήση του άγγειοπλαστικού τροχού. Τά ραβδωτά πόδια, τά έντονα διαμορφωμένα χείλη αποπνέουν ξένη τεχνολογία και γενικά, τους λείπει ή έλευθερία τών ντόπιων.

Μήπως έφτασαν οί εισβολείς από τόν Βορρά; Από τά Βαλκάνια ως τή νότια Ρωσία δέν βρέθηκαν άγγεια νά τό μαρτυροϋν. Χωριά καταστράφηκαν άλλα όχι παντού και όχι ταυτόχρονα. Οί Μινύες, ένας μυθικός λαός στη Βοιωτία, θα μπορούσαν νά είχαν συνεργαστεί. Οί Μινύες χάθηκαν. Ή περιπέτεια

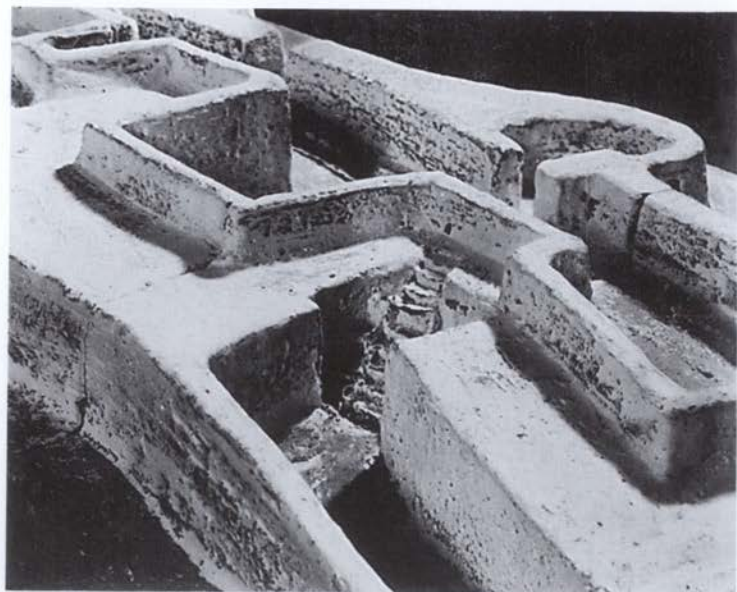
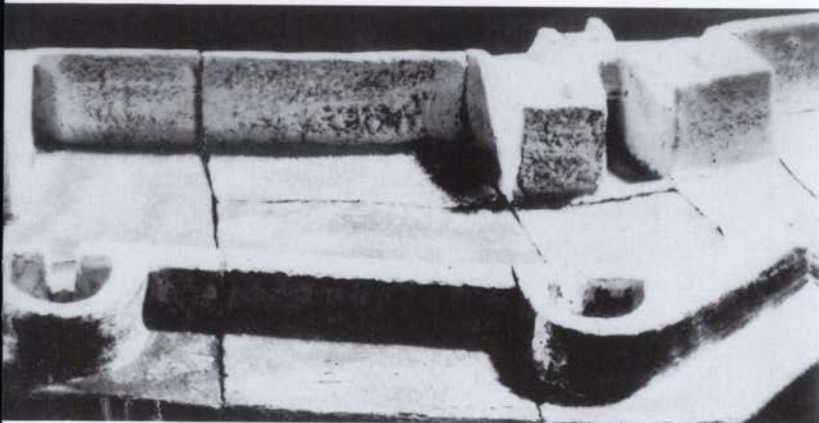
Εικ. 64. Όχυρωματικό τείχος του έκτου χωριού και προτείχισμα.
2050-2000 π.Χ. Μήκος 77 μ.

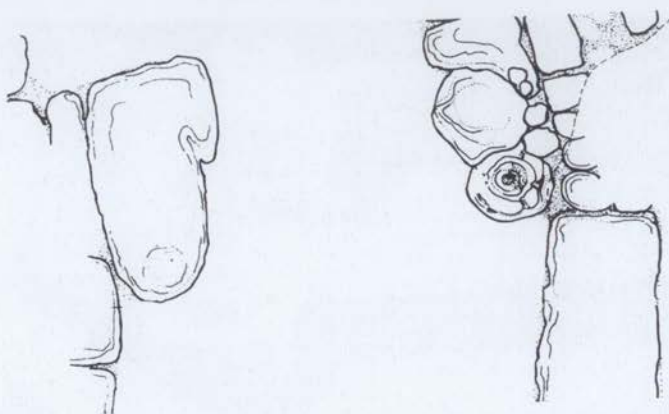
Εικ. 65α. Πήλινη μακέτα του ἔκτου χωριοῦ. Ὀχύρωση με προτείχιμα. Ἐπὸ ἀνατολικά.

Εικ. 65β. Φυλάκια πόλης με προτείχιμα. Ἐπὸ νότια.

Εικ. 65γ. Νότιο τμήμα με άμυντικό διάδρομο. Από δυτικά.

Εικ. 66. Νότια πύλη της όχύρωσης του έκτου χωριού. Άρμος και φραγμός της πύλης. Άνοιγμα περ. 1.20 μ.

Εικ. 67. Πέτρινος άρμος για το δοκάρι της πύλης (εικ. 66).

Εικ. 68. Κατώφλι της βόρειας πύλης. Ἀπὸ ἀνατολικά.

πὸν ὀνομάζουμε «κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν» ἦταν μιὰ ἐνδο-ἑλληνική ἐπιδρομὴ ἀπὸ ὀμάδες ἀνθρώπων.

Οἱ Αἰγινήτες δὲν ἐγκατέλειψαν τὸ κατεστραμμένο τους χωριό, ἔμειναν πεισματικά στὸν τόπο τους καὶ τὸν ξανάχτισαν γρήγορα. Ὁ χρόνος πίεζε, φοβοῦνταν νέες ἐπιθέσεις καὶ ἡ ζωὴ ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ. Ἔτσι χτίστηκε τὸ ἔκτο χωριό (2050-2000 π.Χ.). Διόρθωσαν τὶς ζημιὲς στὰ παλιὰ τεῖχη, τὰ ἐνίσχυσαν ὅπου ἦταν ἀνάγκη καὶ τὰ ἄφησαν νὰ λειτουργοῦν ὡς προτείχισμα. Ἡ καταστροφὴ μπόρεσε τελικὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ. Δὲν ἰσοπέδωσαν τὰ κτίσματα πὸν στέκονταν ἀκόμη ὀρθια, μόνις πὸν ἀπομάκρυναν τὰ χαλάσματα. Ἔκαναν ὅμως κάτι νέο γιὰ κάθε γνώστη προϊστορικήσ οἰκοδομίας: ἔχτισαν τὸ βασικὸ τεῖχος (εἰκ. 64, 65) μερικὰ μέτρα πίσω ἀπὸ τὸ παλιὸ καὶ τὸ θεμελίωσαν πάνω στὰ καμένα εἰσείρια τοῦ πρώτου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (εἰκ. 47, 49). Οἱ πέτρινες κρηπίδες πὸν στέκονταν ἀκόμα ὀρθιες, καθόρισαν τὸν τύπο καὶ τὴ διαδρομὴ τοῦ τεί-

χους καθὼς καὶ τὴ θέσῃ τῶν πύργων. Γέμισαν μὲ πέτρες καὶ χῶματα τοὺς χώρους τῶν πίσω σπιτιῶν, ἐνίσχυσαν καὶ κάλυψαν τοὺς πῖθ ἀδύνατους τοίχους. Ἄνὰ δύο σπίτια τὰ διαμόρφωναν σὲ πύργους χτίζοντάς τα μὲ πέτρες καὶ χῶμα, καὶ ἐνισχύοντας τοὺς τοίχους τους. Ἀκόμα καὶ τὸ παλιὸ σιδηρουργεῖο (εἰκ. 47, 50, 51) ἔγινε πύργος· μία σκάλα ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν παλιὰ εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ, ὀδηγοῦσε τώρα πάνω στὴν πλατφόρμα τοῦ τεῖχους. Τὸ σύστημα τῆς παλαιᾶς σειρᾶς τῶν σπιτιῶν καὶ οἱ κρηπίδες ποὺ εἶχαν μείνει ὄρθιες (εἰκ. 47, 49, 64, 65), καθόρισαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ σχέδιο τῆς νέας ὀχύρωσης. Ἔτσι ἔγινε τὸ νέο τεῖχος. Μιὰ καὶ οἱ δύο παλαιοὶ κεντρικοὶ δρόμοι παρέμειναν οἱ ἴδιοι, δὲν ἄλλαξε ὁ τρόπος ποὺ ἔμπαινε κανεὶς στὸ χωριό, ἔμπαινε δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ, στὰ δυτικά (εἰκ. 106, 113). Χτίστηκαν μόνο νέες πύλες. Ἀπὸ τὴ νότια πύλη διασώθηκαν μόνο: ἡ μεγάλη πέτρα μὲ τὸ κοίλωμα ποὺ πάνω της ἔστριβε τὸ δοκάρι τῆς πόρτας καὶ ἀκριβῶς ἀπέναντι μία κοιτρόνα, ποὺ πάνω της ἔκλεινε τὸ πορτόφυλλο (εἰκ. 66, 67). Στὴ βόρεια εἴσοδο βρίσκεται ἀκόμα ἐπὶ τόπου τὸ πέτρινο κατώφλι, ποὺ ἔχει πάχος 1.20 μ., καὶ εἶναι μόνο λίγο φθαρμένο. Καὶ ὅταν ὁ πέτρινος ἀρμὸς τῆς πόρτας (εἰκ. 67) εἶχε φαγωθεῖ πολὺ ἀπὸ τὸ δοκάρι ποὺ ἀνοιγόκλεινε, ἔβαλαν μία πέτρα μὲ λάσπη μέσα στὴν ὀπή. Τὸ πέμπτο τεῖχος τοῦ χωριοῦ ἔμεινε στὴ θέσῃ του καὶ ἔγινε προτείχισμα (εἰκ. 47, 49).

Πάνω στὰ τεῖχη καὶ τοὺς πύργους περνοῦσε ἕνας ἀμυντικὸς διάδρομος, κάπὼι ὡς δρόμος πάνω στὰ τεῖχη, ἐνισχυμένος μὲ πηλό (εἰκ. 65). Γιὰ πρώτη φορὰμποροῦσαν οἱ ἀμυνόμενοι νὰ στέκουν πάνω στὰ τεῖχη καὶ ὄχι νὰ στέκονται μόνο ἀπὸ πίσω ὅπως παλιά. Τὴν προστασία τῶν πλευρῶν ἀνέλαβαν τώρα οἱ πύργοι.

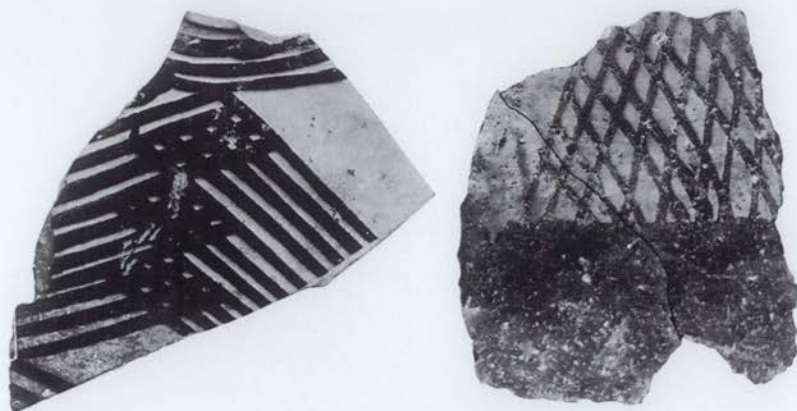
Ὅσο παράξενο καὶ νὰ μᾶς φαίνεται τὸ ὀχυρωματικὸ σύστημα τῆς Αἴγινας μὲ τοὺς ψηλοὺς πύργους δὲν ἔχει γίνεῖ πάνω σὲ ξένα πρότυπα. Τὸ σχέδιο εἶναι γέννημα μιᾶς ἀνάγκης, ποὺ ὀδήγησε τοὺς κατοίκους νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ σπίτια. Καὶ μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ κατάλαβαν τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχαν καὶ ἐκμεταλλεύτηκαν τίς νέες δυνατότητες γιὰ ἕνα καλύτερο ὀχυρωματικὸ σύστημα, θυσιάζοντας βέβαια γι' αὐτὸ

Είκ. 69. Ἀμφορέας. Ὑψος 45 ἐκ. 2050-200 π.Χ.

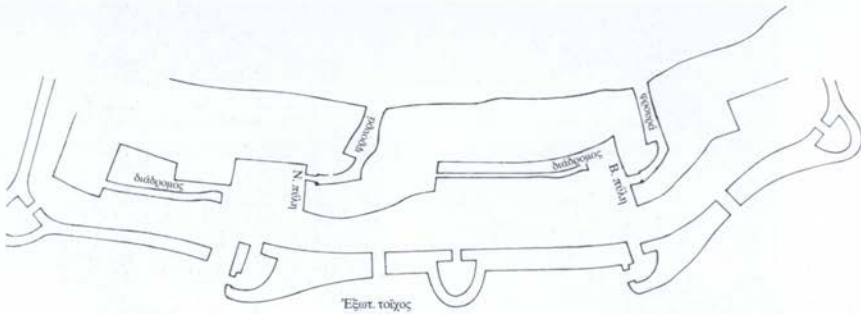
Είκ. 70. Θραύσματα κλειστοῦ ἀγγείου. Ὑψος 19 ἐκ. 2050-2000 π.Χ.

Εικ. 71-72. Θραύσματα ἀμφορέων. 2050-2000 π.Χ.

οικόπεδα τοῦ οἰκισμοῦ. Ἦταν δυσκολότερη τώρα ἢ εἰσβολὴ στὸ χωριὸ γιὰ ἓναν ἐπιδρομέα· θὰ ἔπρεπε νὰ ξεπεράσει κατ' ἀρχὴν τὸ προτείχισμα. Ἐπιβλητικὸ καὶ ἀποτρόπαιο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔμοιαζε τὸ τεῖχος μὲ τοὺς πύργους τοῦ ἀπὸ πίσω, σὰν ἀπειλητικὸ καὶ ἀπόρθητο κάστρο, εἶχε βέβαια καὶ τριάμισι μέτρα ὕψος. Πολεμίστρες δὲν εἶχαν οὔτε οἱ πύργοι οὔτε τὰ τεῖχη· παρ' ὅλη τὴν ἐνίσχυση ὅμως ἦταν καὶ παρέμεινε τὸ προστατευτικὸ τεῖχος ἐνὸς χωριοῦ καὶ ὄχι ἐνὸς κάστρου. Ἡ διαρρύθμιση τοῦ ξαναχτισμένου χωριοῦ δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού τὰ σπιτία εἶχαν σχηματίσει οἰκοδομικὰ τετράγωνα, θὰ ἦταν τὸ ἴδιο καὶ στὸ ἐπόμενο χωριό.

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε: Οἱ ντόπιοι κάτοικοι ἦταν αὐτοὶ πού ξανάχτισαν ὅ,τι εἶχε καταστραφεῖ, καὶ ὄχι ξένοι, γιατί μόνο οἱ ντόπιοι ἤξεραν νὰ βροῦν μέσα στὰ χαλάσματα τὰ θεμέλια τῶν σπιτιῶν καὶ τὴ διαδρομὴ τῶν δρόμων. Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν χιτίζουν τεῖχη πάνω στὰ ἐρείπια σπιτιῶν. Καὶ τὰ ἀγγεῖα τοῦ νέου χωριοῦ δὲν ἦταν ξενόφερτα. Οἱ ἀγγειοπλάστες κράτησαν τὶς παραδοσιακὲς μορφές. Τὸ φόντο καὶ ὁ διάκοσμος ἀλλάζουν χρωματικά. Ἐνα ἀνοιχτόχρωμο φόντο φέρει σκουρόχρω-

Εικ. 73. Τείχος ἑβδομου χωριοῦ καὶ ἑβδομο προτείχισμα. 2000-1900 π.Χ.

μα σχέδια καὶ τὸ ἀντίστροφο. Φορέας τοῦ διακόσμου στοὺς ἀμφορεῖς καὶ τὰ κανάλια εἶναι τώρα οἱ ὄμοιοι (εἰκ. 69-72), τὰ κύπελλα προσφέρονται γιὰ «ὀλόσωμη» διακόσμιση (εἰκ. 70). Ὁ διάκοσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ πυκνὲς γραμμὲς ποὺ εἶναι παράλληλες ἢ σχηματίζουν τρίγωνα. Τὰ γωνιώδη πλέγματα καὶ οἱ ταινίες παρακολουθοῦν τὴν καμπυλότητα τοῦ ἀγγείου. Οἱ μορφὲς τῶν ἀγγείων καὶ ὁ διάκοσμος προαναγγέλλουν τὴν μελλοντικὴν ἐξελίξις. Ἔτσι, γιὰ τὸ ἑβδομο χωριό, ἀποκομίζουμε ὡς βέβαιο, καὶ ὄχι ἀσήμεντο, τὸ γεγονός ὅτι οἱ κάτοικοι ἔμειναν οἱ ἴδιοι.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοι τοῦ ἑβδομου χωριοῦ (2000-1900 π.Χ., εἰκ. 73-75) μετέβαλαν ριζικὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ ἔκτου χωριοῦ ὕστερα ἀπὸ μισὸ μόνον αἰῶνα, εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀκατανόητος. Δὲν συνεπάγεται φυσικὰ κάθε ἀλλαγὴ, ὅσο μεγάλη καὶ νὰ εἶναι, μία προγενέστερη καταστροφὴ.

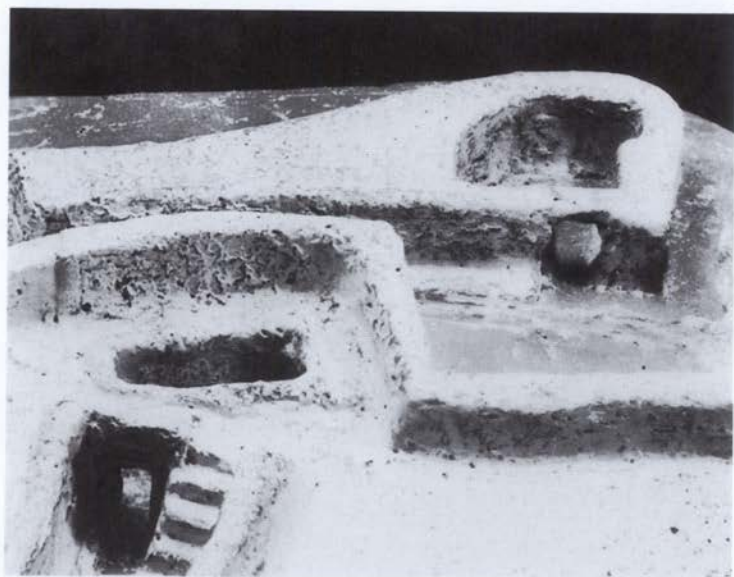
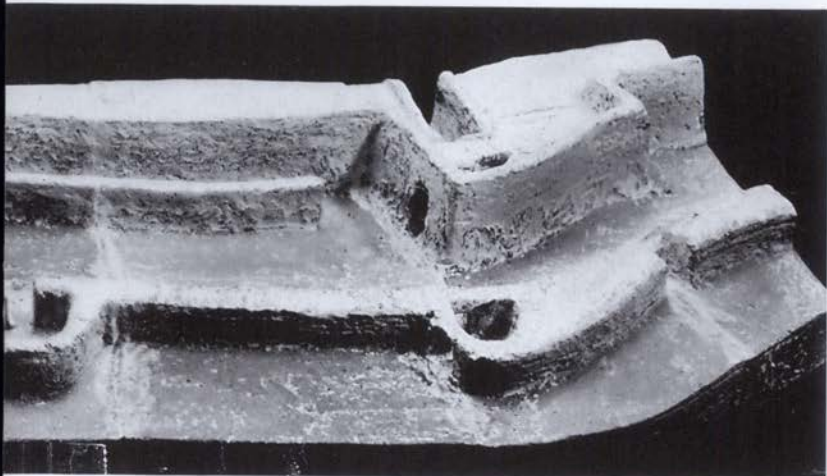
Τὸ παλιὸ τείχος δὲν χρησιμοποιήθηκε. Ἦταν καλοχτισμένο καὶ ἰσχυρὸ, τυχὸν ρωγμὲς θὰ μπορούσαν γρήγορα νὰ ἐπισκευαστοῦν. Δὲν τὸ ἔκαναν παρὰ κράτησαν τὸν πυρήνα τοῦ ἔκτου ὀχυρωματικοῦ τείχους καὶ ἐνίσχυσαν τὸ κυρίως τείχος μὲ προσθήκες μέχρι ποὺ ἔφθασε τὰ ἕξι μέτρα πάχος. Στὴν ἀρχαία Αἴγινα δὲ συνήθιζαν νὰ ἰσοπεδώνουν τελείως τὰ κτίσματα πρὶν χτίσουν κάτι νέο. Μόνον στὶς πύλες γκρέμισαν μερικὲς σειρὲς ἀπὸ πέτρες στὰ σημεῖα ὅπου ἐμπόδιζαν τὴν πρόσοδο. Ὅταν

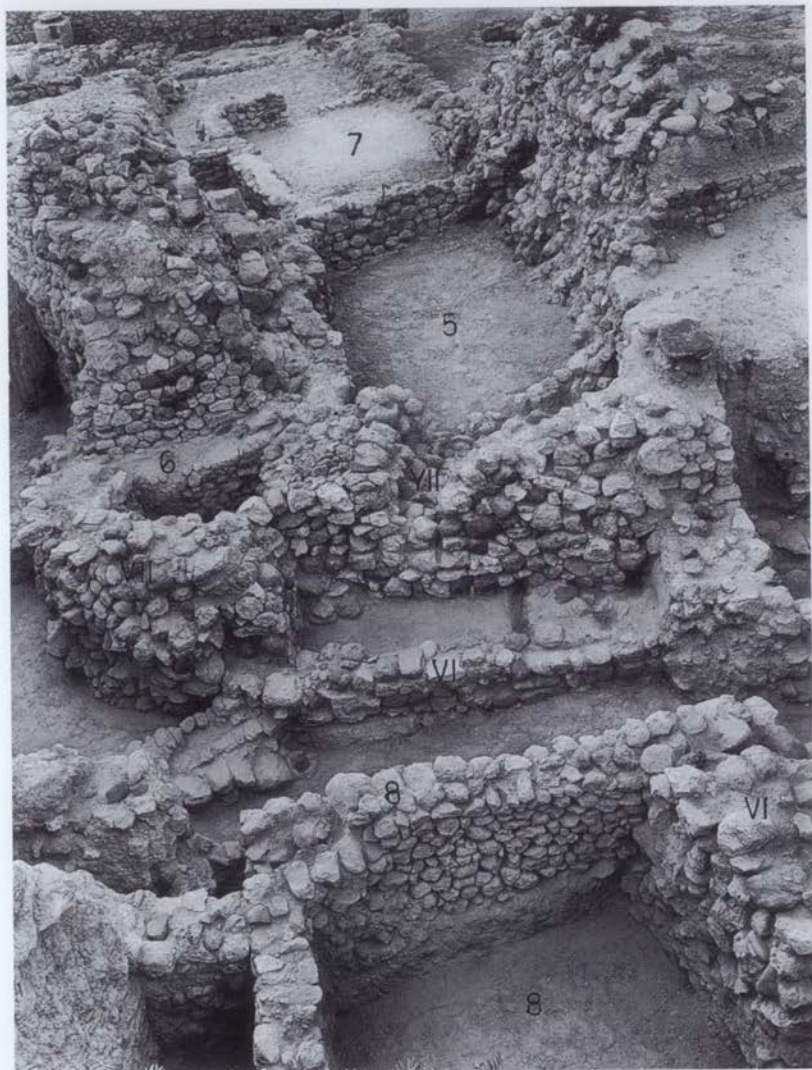
Εικ. 74α. Πήλινη μακέτα της όχύρωσης του ἑβδομου χωριού με πύργους στις εισόδους καὶ προτείχισμα (εἰκ. 73). Ἐπὶ ἀνατολικά.

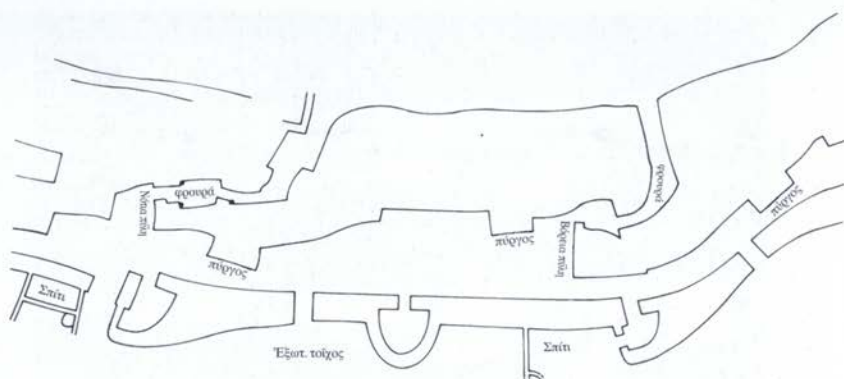
Εἰκ. 74β. Νότιο τμήμα, ἀμυντικὸς διάδρομος καὶ προτείχισμα.

Εικ. 74γ. Σκάλα πρὸς τὸν ἀμυντικὸ διάδρομο. Ἐπὶ δυτικά.

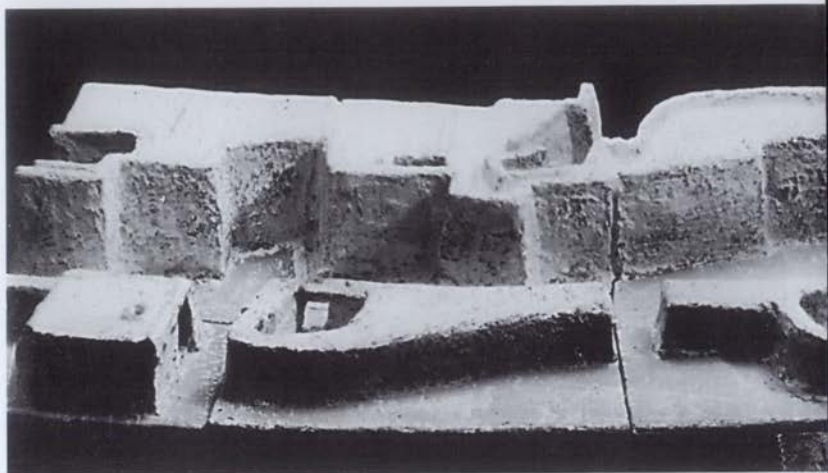

Εικ. 75. Όχύρωση του δρόμου της πύλης, έβδομο χωριό. Σπίτια του πέμπτου χωριού. Από βόρεια.

Εικ. 76. Ὀχύρωση καὶ προτείχισμα τοῦ ὄγδου χωριοῦ. 1900-1800 π.Χ.

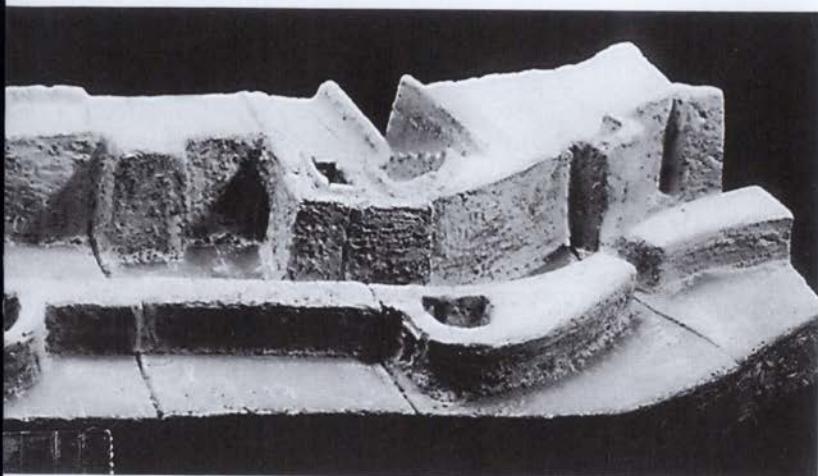
εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ οἱ ἐργασίες στὰ παλιὰ τείχη (εἰκ. 75), ἔβαλαν μπροστὰ ἓνα καμπύλο προτείχισμα στὸ νότιο καὶ βόρειο σημεῖο (εἰκ. 73, 74, 86). Μεταξὺ τοῦ παλιοῦ καὶ νέου τείχους δημιουργήθηκαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο πυργόσχημες ἑλικοειδεῖς πύλες, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τείχος σχημάτιζαν τὸν δρόμο τῆς πύλης. Οἱ δύο κεντρικοὶ δρόμοι ἔβγαιναν στὰ παλιὰ σοκάκια ποὺ προϋπήρχαν καὶ ποὺ καὶ στὰ προηγούμενα χωριά ὀδηγοῦσαν στὸ ἐσωτερικόν, στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 112, 113). Οἱ κεντρικὲς πύλες ἄνοιγαν πάλι πρὸς τὰ νότια καὶ οἱ κάτοικοι εἶχαν καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὀφέλη ποὺ εἶχαν καὶ παλαιότερα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα πρὸς Νότο. Οἱ ὀχυρωμένοι εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως ἀσφαλέστεροι καὶ ἢ ἄμυνά τους εἶναι εὐκολότερη· καὶ ἔπειτα ἐμποδίζουν τὸν ἐχθρὸ νὰ βλέπει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ. Στους Αἰγινήτες ὁ τρόπος αὐτὸς οἰκοδόμησις ἦταν οἰκεῖος, ἂν καὶ τώρα πῶ ἐξελιγμένος ἦταν ὁ παλιὸς αἰγινήτικος. Γιὰ νὰ προφυλάξουν τίς εισόδους ἀκόμα περισσότερο, πρόσθεσαν στὸ κυρίως τείχος ἓνα στενότερο ἔτσι ὥστε νὰ σχηματισεῖ ἓνας διάδρομος ποὺ νὰ μὴ γίνεται ἀντιληπτός ἀπ' ἔξω (εἰκ. 73, 74). Μέσα ἀπὸ αὐτὸν μπορούσαν νὰ ξεχυθοῦν οἱ ἀμυνόμενοι γιὰ νὰ αἰφνιδιάσουν τὸν ἐχθρὸ ἀπὸ τὰ νῶτα, ὅταν θὰ ξεσποῦσε ἡ μεγάλη μάχη γύρω ἀπὸ τὴν πύλη.

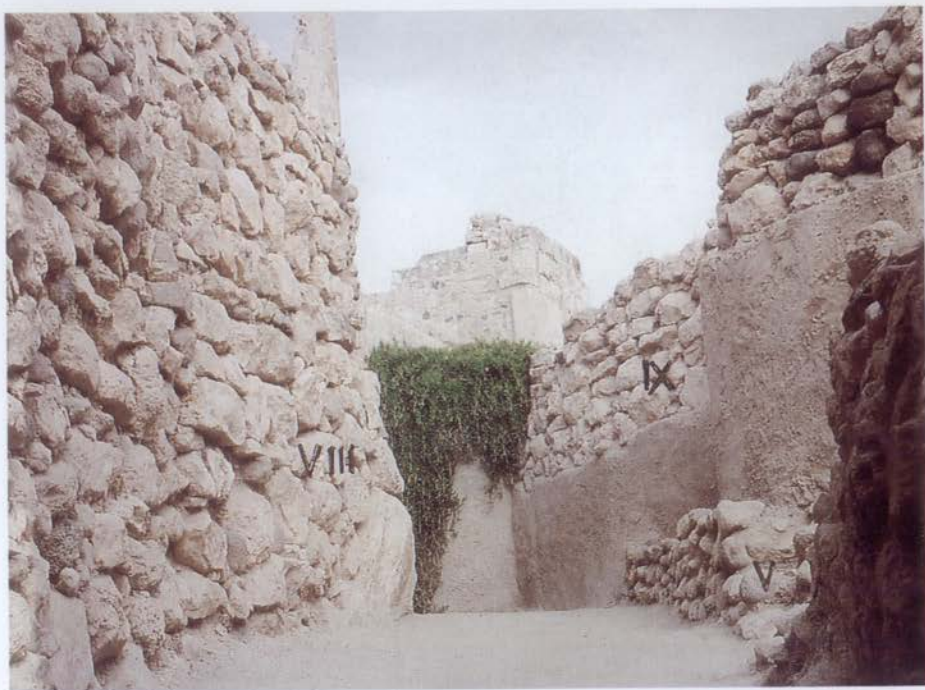
Εικ. 77α. Πήλινη μακέτα τοῦ ὄγδου τείχους (εἰκ. 76).

Εικ. 77β. Κυρίως τείχος καὶ προτείχιμα στὰ νότια.

Εικ. 77γ. Κυρίως τείχος καὶ προτείχισμα στὰ βόρεια. Ἀπὸ δυτικά.

Εικ. 78. Μεγάλο όχρωματικό τείχος στη νότια πόλη του όγδοου χωριού. Πέμπτο καί ένατο τείχος. Από νότια.

Το τείχος αυτό δέν απέκτησε πύργους: Ήταν άπλώς καμπυλόσχημο χωρίς κανένα ιδιαίτερο έξωτερικό γνώρισμα, πού έκρυβε όμως πολλούς κινδύνους για τον έπιθέμενο, μία ιδιότητα πού έχουν όλα τα φρούρια. Έκτος αυτού υπήρχε ακόμα το πολύτιμο προτείχισμα, το πρώην κύριο τείχος του πέμπτου χωριού (εικ. 49, 74). Δέν ήταν μόνο το άρχικό έμπόδιο για τον έχθρό, αλλά υπέκρυπτε πίσω του μυστικά τείχη, πύλες καί διαδρόμους.

Δέν έγινε κάθε χωριό στην «Κολόνα» στόχος επίθεσης ή πυρκαγιάς, ακόμα κι αν δέν θα έπρεπε να υποθέσει κανείς ότι οι αίώνες πού ακολούθησαν την καταστροφή του τέλους της τρίτης χιλιετίας ήταν ιδιαίτερα ειρηνικοί. Επί πλέον απέκτησαν προσφορότερες δυνατότητες άμυνας από παλαιότερα, εφάρ-

Εικ. 79. Ὀχυρωματικὸ τείχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. Ἀπὸ βόρεια.

μοσαν τὴν πολεμικὴ τους ἐμπειρία πάνω σὰ ὑπάρχοντα τείχη καὶ ἔχρισαν καὶ ἄλλους προμαχῶνες. Οἱ ἀπόκρυφες ἐλικοειδεῖς εἰσοδοὶ τῶν πυλῶν εἶχαν ἀποδειχθεῖ προφανῶς χρήσιμες, καὶ οἱ Αἰγινῆτες εἶχαν μιὰ ἰδιαίτερη προτίμηση σ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἰκοδόμησης. Καὶ ἔτσι τὴν διατήρησαν καὶ στὸ ὄγδοο χωριό (1900-1800 π.Χ., εἰκ. 76-86). Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά, πρόσθεσαν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τείχους μιὰ ἐνίσχυση ἀπὸ κυκλώπεια τείχη, προέκτειναν τοὺς διαδρόμους τῆς πύλης καὶ ἔφτιαξαν μιὰ δευτέρη πύλη μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη, τοποθέτησαν ἕναν πύργο σὰν φρουρὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν πύλη καὶ ὑψωσαν καὶ ἄλλους πύργους σὲ στρατηγικὰ σημαντικὰ σημεῖα (εἰκ. 76-79, 86). Γνώριζαν ὅτι πύργοι χτισμένοι καὶ συνδεδεμέ-

Εικ. 80. Τείχη μπροστά από την νότια είσοδο πόλης. 'Από νότια.

νοι με τὸ τεῖχος εἶναι ἐπικίνδυνοι. Γιατὶ ὅταν γκρεμιστοῦν, συμπαρασύρουν μαζὶ καὶ τὸ τεῖχος καὶ προκαλοῦν βαθιὲς ρωγμές. Ὅταν ὁ πύργος χτισεῖ ξεχωριστά, τότε μένει τουλάχιστον τὸ τεῖχος ἄθικτο. Ἡ ὀχύρωση ἦταν τώρα ἰσχυρότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, τὰ τεῖχη εἶχαν οὐ ὀρισμένα σημεῖα ὀκτὼ μέτρα πάχος καὶ ὕψος ὡς τέσσερα (εἰκ. 78, 79). Ὁ προμαχῶνας στὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος εἶχε 1.20 μέτρα ὕψος καὶ πάχος 60 ἑκατοστά. Εἶναι ἀναλογίεις παρμένες ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα, ἀρκετὰ γιὰ νὰ προφυλάξουν τὰ σώματά τους καὶ ὅμως ἀρκετὰ χαμηλὰ γιὰ νὰ μποροῦν οἱ πολεμιστὲς νὰ χειρίζονται τὰ ὄπλα τους καὶ νὰ σκύβουν πάνω ἀπὸ τὸν προμαχῶνα ὅταν ὁ ἐχθρὸς στεκόταν στὴ ρίζα τοῦ τείχους.

Προχωροῦμε ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ πρὸς τὴ νότια πύλη, περνοῦμε τὸν ἕνα γωνιακὸ πύργο (εἰκ. 80) μετὸν πέτρινο ἀρμό

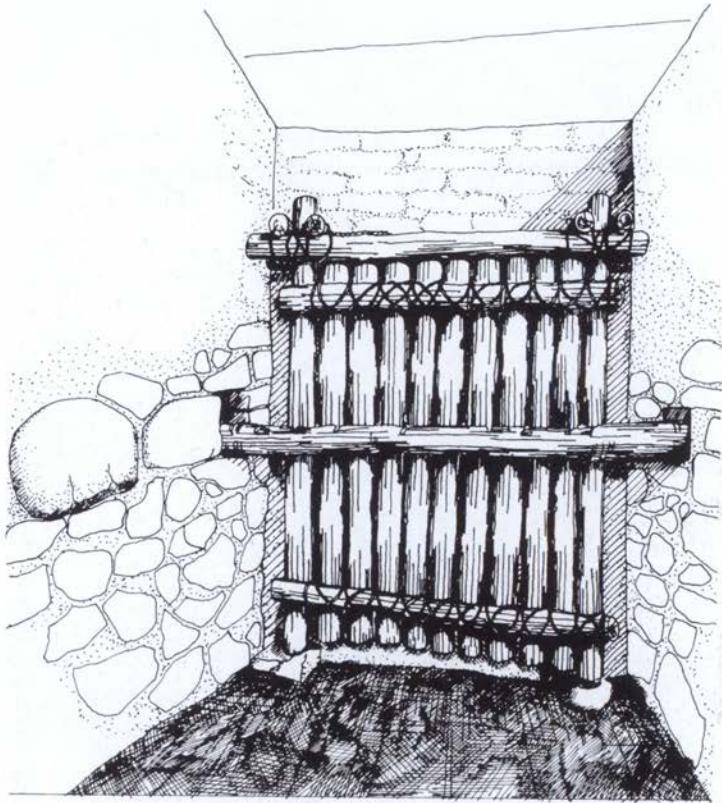

Εικ. 81. Νότια πύλη, έξωτερικό. Ἐπὶ νότια.

(εἰκ. 81). Τὸ βλέμμα μας πέφτει μέσα στὸ καμπυλόσχημο δρομάκι, τὸ διαβαίνουμε, κοιτάζουμε ἀπὸ μέσα τὴν πύλη καὶ ἀντιλαμβανόμεστε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι χτισμένη καὶ πῶς ἀμπάρωνε (εἰκ. 82). Σῶζονται ἀκόμα οἱ διπλοὶ πεσοοὶ τῆς στὸ ἀρχικὸ τους ὕψος· οἱ ἐξωτερικοὶ προφύλασσαν τοὺς ἐσωτερικοὺς ὅπου ἦταν προσαρμοσμένη ἢ πόρτα. Ὅ,τι ἦταν ἀπὸ φθαρτὸ ὕλικὸ καταστράφηκε: τὸ ξύλινο πορτόφυλλο, τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν δεμένο, καὶ ὁ πάσσαλος ποὺ τὸ συγκρατοῦσε στὴν ἀντικρινὴ πλευρά. Ὅ,τι ἦταν χτισμένο πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα δὲν ἄντεξε· ὅταν ἔπεσαν τὰ ξύλα, κατέρρευσε. Ἐπειδὴ ὅμως ἔχουν σωθεῖ ὀρισμένα ἄλλα σημαντικὰ στοιχεῖα, μπόρεσε νὰ γίνῃ ἡ γραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς πύλης (εἰκ. 83). Πάνω στοὺς πεσοοὺς τῆς πύλης ὑπῆρχαν κάποτε στὸ μῆκος τοῦ διαδρόμου πολλὰ πυκνοβαλμένα δοκάρια.

Εικ. 82. Δρομάκι της πόλης στα νότια του ὄγδου χωριού. Ἐπὶ βόρεια.

Εικ. 83. Νότια πύλη, έσωτερικά. Όγδοο χωριό. Αναπαράσταση.

Άπὸ πάνω ἦταν χυσιμένο ἓνα στρώμα ἀπὸ πέτρες καὶ ὠμές πλίνθους ποὺ ἦταν συγχρόνως τελείωμα τῆς εἰσόδου καὶ γέφυρα ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ τεῖχος. Τὰ τετράγωνα ἀνοίγματα γιὰ τὸν σύρτη τῆς πύλης ἦταν γύρω γύρω χυσιμένα μὲ μεγάλες κοτρόνες (εἰκ. 84, 85). Στὴν παλιά τους θέση βρίσκονται ἀκόμα οἱ δύο πέτρες ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς ἀρμοί: Πάνω στὴ στρογγυλὴ κοίλη πέτρα ἀπὸ σκληρὸ τραχίτη στὰ δεξιά, γύριζε τὸ κάθετο δοκάρι μὲ τὸ πορτόφυλλο· στὸν ἀριστερὸ ἀρμὸ ἀπὸ μαλακότερο ἀσβεστόλιθο μὲ ὀρθογώνιο βαθούλωμα,

Εικ. 84. Έσωτερικό του δρόμου της πόλης: αριστερή πλευρά της πόλης με τὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸν σύρτη· κάτω ὁ πέτρινος ἄρμος γιὰ τὸ σταθερὸ δοκάρι τῆς πόλης.

βρισκόταν προσαρμοσμένο τὸ ἀκίνητο δοκάρι ὅπου προσέκρουσε τὸ πορτόφυλλο. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη, τὰ δύο κάθετα δοκάρια ἦταν σφηνωμένα μέσα σὲ δύο ὀριζόντια τοξωτὰ ξύλινα ὑπέρθυρα ποῦ ἦταν στερεωμένα καὶ στὰ πλάγια (εἰκ. 83). Ἡ πόρτα ἀμπάρωνε ἀπὸ μέσα με ἓνα δοκάρι ἴσαμε δύο γροθιὲς χον-

Εικ. 85. Έσωτερικὸ τοῦ δρόμου τῆς πύλης: δεξιὰ πλευρὰ τῆς πύλης μετὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸν σύρτη· κάτω ὁ πέτρινος ἀρμός γιὰ τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι τῆς πύλης.

τὸ πὸὺ τὸ τραβοῦσαν ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄνοιγμα τοῦ τοίχου ὅπου χωνόταν σὲ ὅλο του τὸ μῆκος ὅταν ἡ πύλη ἦταν ἀνοιχτή. Σὲ περίπτωση πὸὺ ὁ ἐχθρὸς χτυποῦσε ὀρμητικὰ τὴν πύλη γιὰ νὰ σπάσει τὸν σύρτη μέσα ἀπὸ τὶς τρύπες, ἀντιστέκονταν δύο ἐντυπωσιακὰ μεγάλες τετράγωνες πέτρες πίσω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 84, 85). Στὰ ἀριστερὰ βρίσκεται μία μεγάλη γκριζογάλαζη πέτρα πὸὺ μοιάζει με μαγικὸ σημάδι μέσα στὸν τοῖχο (εἰκ. 83).

Εικ. 86. Όχρωματικά τείχη τῶν χωριῶν VII - IX. Βόρεια εἴσοδος, δρόμος τῆς ὄγδοης πύλης. Ἀπὸ νότια.

Ὁ ρόλος τῆς ἦταν νὰ συγκρατεῖ τὴν πίεση ὅταν ἐπιχειροῦσε κανεὶς νὰ παραβιάσει τὴν πύλη ὄχι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ περιστροφόμενου δοκαριοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀντικριστὴ, ὅπου ἦταν τὸ σταθερὸ δοκάρι, ποῦ πάνω του ἔκλεινε ἡ πόρτα.

Ἡ μονόφυλλη πόρτα ἦταν φτιαγμένη ἀπὸ ξύλα, τὴν συγκρατοῦσαν ὀριζόντιοι πάσσαλοι δεμένοι μὲ κλαδιὰ λυγαριάς (εἰκ. 83). Ἡ δίοδος κάτω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο ἔχει ὕψος 1.40 μέτρα. Ἐνα δρομάκι στρωμένο μὲ χαλίκι ὀδηγεῖ στὴ δευτέρη πύλη, ποῦ ἦταν παλαιότερα ἡ ἐξωτερικὴ πύλη τοῦ ἔβδομου χωριοῦ καὶ κά-

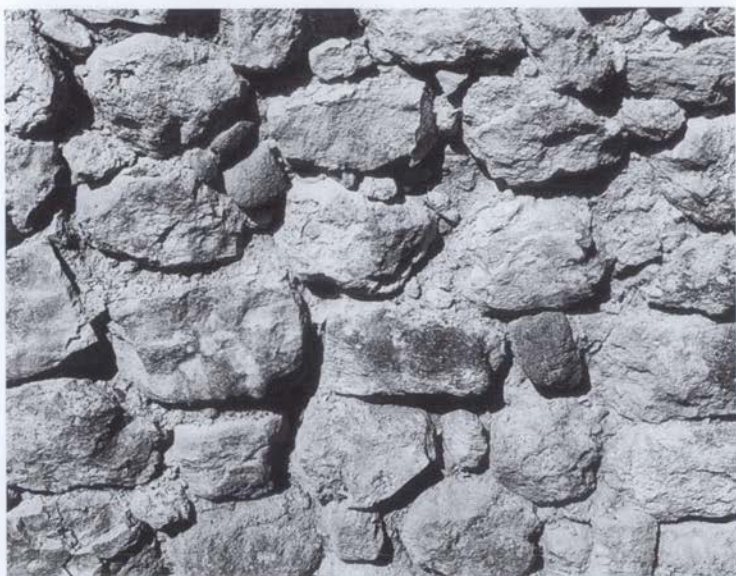
Εικ. 87. Τείχος του πέμπτου χωριού.

Εικ. 88. Τείχος του έβδομου χωριού.

νει μία διπλή στροφή πρὶν φτάσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 76). Παρόμοια εἶναι ἡ κατάσταση στὴ βορεινὴ εἴσοδο (εἰκ. 76, 86): Ἐνάμεσα στὸν πύργο καὶ τὴν πύλη περνᾷ ἕνα κεντρικὸ βόρειο δρομάκι πρὸς τὸ δυτικὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κυρίως τείχος βρίσκεται τὸ ἄξιο προτείχισμα (εἰκ. 76, 77) καὶ μπροστὰ του ἕνα σπῖτι μὲ ἀγνωστὴ λειτουργία.

Τὰ τείχη τοῦ ὄγδου χωριοῦ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ ἐνίσχυση τοῦ προηγουμένου. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωριστῆ ἡ σημασία τους. Τὸ ὄγδοο χωριὸ εἶναι ἀπὸ ὅλα τὸ ἀρτιότερα ὀχυρωμένο πάνω στὸν λόφο· οἱ οἰκιστὲς ἔχτισαν γιὰ πρώτη φορὰ προεξέχοντες πύργους καὶ ὀχυρὰ ποὺ ἀπειτέλεσαν πρότυπο γιὰ ὅλες τὶς κατοπινὲς ὀχυρώσεις. Πύργοι καὶ ὀχυρὰ σχημάτισαν κρυφὲς γωνίες καὶ γιὰ τοὺς ἐχθροὺς ἐπικίνδυνα ὀρμητήρια. Οἱ δύο πύργοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἀλωθοῦν εὐκόλα (εἰκ. 76). Ἀκόμα κι ἂν ὁ ἐχθρὸς θὰ εἶχε διαβεῖ τὸ προτείχισμα,

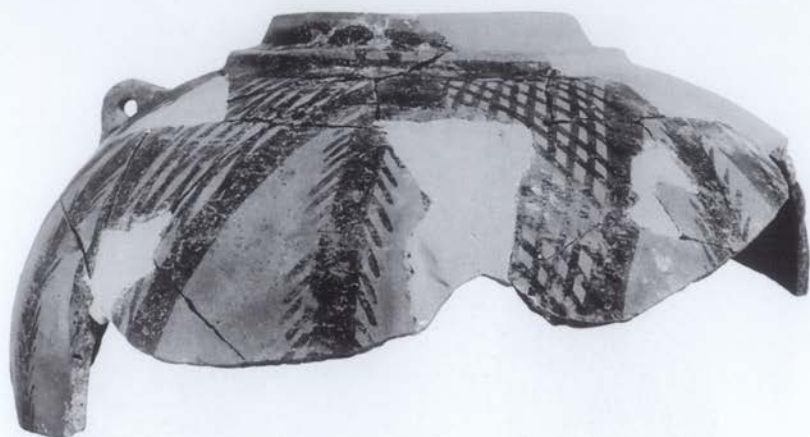
Εἰκ. 89. Τείχος τοῦ ὄγδου χωριοῦ.

Εικ. 90. Τμήμα πήθου. Ύψος 58 εκ. 2000-1900 π.Χ.

δὲν εἶχε φτάσει ἀκόμα τὰ σπίτια. Θὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ συρθεῖ παλεύοντας μέσα ἀπὸ τὰ σοκάκια, ἐκτεθειμένος καὶ ἀπὸ τὶς δύο μεριὲς στὰ πυρὰ τῶν ἀμυνομένων.

Καὶ τὰ τεῖχη ἔχουν τὴν ἱστορία τους. Τὸ μέγεθος καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἔστρωσαν τὶς πέτρες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν προσδιορίζουν τὴν ἐξωτερικὴ εἰκόνα τοῦ τεύχους, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀνθεκτικότητά του. Τὸ ὥραϊο χτίσιμο τοῦ τεύχους τοῦ πέμπτου χωριοῦ μὲ τὶς μικρὲς πέτρες (εἰκ. 87) ἦταν ἀνθεκτικὸ γιατί τὰ λιθάρια τῶν ἀγρῶν ἦταν χωμένα μέσα σὲ μία πολὺ καλὰ προε-

Εικ. 91. Θραύσματα πίθου. Ύψος 16.5 εκ. 2000-1900 π.Χ.

τοιμασμένη λάσπη. Τὸ χτίσιμο τοῦ ἑβδομου τεύχους (εἰκ. 88) ἔγινε μὲ μεγαλύτερες πέτρες καὶ καθὼς ἦταν ἀλάξευτες, χρειάστηκαν στοὺς ἀρμούς μικρὲς συμπληρωματικὲς πέτρες. Γιὰ νὰ χτιστοῦν τὸ κυρίως τεῖχος καὶ οἱ πύργοι τοῦ ὄγδου χωριοῦ (εἰκ. 89) κουβάλησαν οἱ ἄνθρωποι μεγάλες, κοκκινωπὲς πέτρες, τὶς γύριζαν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς καὶ τὶς ἔβαζαν στὸ πλάτος τὴν μιὰ πάνω στὴν ἄλλη· τὶς συγκρατοῦσε τὸ ἴδιο τους τὸ βάρος. Τὰ κενὰ ἔγιναν μικρότερα καὶ χρειάζονταν ὅλο καὶ λιγότερες πέτρες. Ἀλλὰ βλέποντας τὸ χτίσιμο καταλαβαίνει κανεὶς μὲ πόση δύναμη τῆς θέλησης ἔχει γίνει τὸ τεῖχος. Καὶ ἄς μὴν ξεχνᾶμε: ὅπως ὅλοι οἱ τοῖχοι ἔτσι καὶ αὐτὰ τὰ τεῖχη ἦταν χτισμένα μὲ λάσπη καὶ ἀσπρισμένα, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ἀντέχουν στὸν καιρό. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν «κουβέρτα» τοῦ σουβᾶ δὲν ἐξαφανίζονται οἱ πέτρες. Τὸ περίγραμμα καὶ τὸ πάχος τῆς πέτρας δὲν χανόταν γιὰ τὸ μάτι. Τὸ χέρι τοῦ χτίστη δὲν γνώριζε τὴν εἶναι ἕνας ἀσχημάτιστος πέτρινος ὄγκος.

Τὰ ἀγγεῖα τῶν χωριῶν VII καὶ VIII πρέπει, σ' ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴ μορφή καὶ τὸν διάκοσμο, νὰ ἰδωθοῦν μαζὶ. Οἱ ἀγγειοπλάστες συνέχισαν τὰ παλιὰ σχήματα: τὸν πίθο, τὸν ἀμφορέα, τὴν πρόχου, τὸν κἀνθαρο, τοὺς σκύφους (εἰκ. 90-97). Ἀλλὰ δὲν

Είκ. 92. Πίθος. Ύψος 86.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

ἔπλαθαν πὰ ἀγγεῖα μὲ τόσο λεπτὰ τοιχώματα ποὺ ἀγαποῦσαν οἱ παλιοί. Οἱ μορφές ἔγιναν αἰσθητὰ σφαιρικότερες καὶ βρίσκουν μιὰ ἀντάξια ζωγραφικὴ στὸ παχύρρευστο, καφεκόκκινο καὶ γκριζοκαφὲ ἐπίχρισμα καὶ χορταστικὰ ποικίλα σχέδια. Τὸ κυρίαρχο σχῆμα εἶναι τὸ τρίγωνο ἀλλὰ ὄχι ὡς ἀπλὲς λοξὲς μεταξὺ τους γραμμές. Ἐπιμήκη, ὀξυγώνια τρίγωνα μοιάζουν νὰ κρέμονται ἀπὸ τοὺς ὤμους ἢ τείνουν πρὸς τὰ πάνω. Ὑπάρχουν

Εικ. 93. Πρόχους. Ύψος 38 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Εικ. 94. Κάνθαρος. Ύψος 13.2 εκ. 1900-1800 π.Χ.

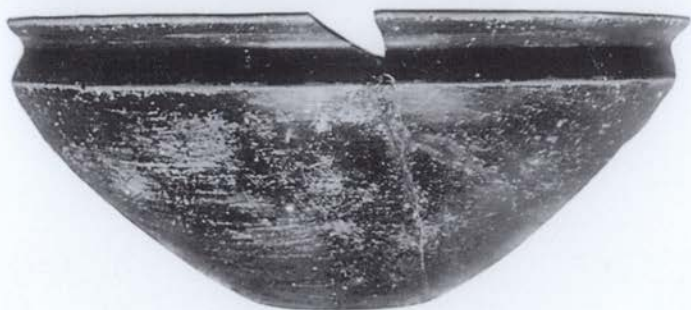

Εικ. 95. Κύπελλο με δύο λαβές. Ύψος 14.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Εικ. 96. Κάνθαρος. Ύψος 8.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

τρίγωνα που βρίσκονται το ένα πάνω από το άλλο ή το ένα μέσα στο άλλο. Χοντρές γραμμές σχηματίζουν το πλαίσιο που μέσα του εκτείνονται τα δικτυωτά μοτίβα. Έμφανίζονται κύκλοι και ήμικύκλια, οι χοντρές πινελιές μεταμορφώνουν τα σχέδια αυτά σε θαυμαστά δείγματα μίμησης της ύφαντικής τέχνης. Και παρ' όλα αυτά, τα αποθηκευτικά πιθάρια δεν έχουν γίνει όλα ταυτόχρονα: Αυτά των εικόνων 90 και 91 ανήκουν στο έβδομο χωριό,

Εικ. 97. Λεκάνη. Ύψος 7.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Εικ. 98. Λαμπός ἀμφορέα. Ύψος 28.3 εκ. Περ. 1800 π.Χ.

Είκ. 99. Ἀμφορέας. Ὑψος 78 ἐκ. Περ. 1800 π.Χ.

αὐτὸ τῆς εἰκόνας 92 στὸ ὄγδοο. Ὁ διάκοσμός τους εἶναι ἔντονος καὶ πυκνὸς καὶ μοιάζει σὰν τὰ ἀγγεῖα νὰ ἔχουν ντυθεῖ μὲ ἕναν μανδύα, σὰν τὸ ἐνιαῖο κόκκινο γυαλιστερὸ βερνίκι τοῦ χωρὶς διάκοσμο ἀγγείου τῆς εἰκ. 97. Ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγγεῖα ξεχωρίζουν δύο (εἰκ. 98, 99). Ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ μορφή τους ἀκόμα καὶ γιὰ ἀμφορεῖς. Ὁ λαιμὸς ἔχει ἕνα ἄνοιγμα σὰν κύπελλο· καὶ ἔπειτα ὁ διάκοσμος· ταινίες καὶ σειρὲς ἀπὸ στιγμὲς ἐκεῖ ὅπου ἐπικάθεται ὁ λαιμὸς πάνω στὸ σῶμα καὶ στιγμὲς ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει τὸ τμήμα μὲ τὸ φόντο στὸ φυσικὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Νέα εἶναι ἡ ἐνθεση τῶν πινακιδίων στῆ θέση τῆς κεντρικῆς εἰκόνας, στὸ μέσο

ένα πλέγμα από ρόμβους κάτω από ένα ήμικύκλιο· ένα τόξο στεφανώνει τη ζώνη των χερουλιών. Ἀκόμα καὶ ἂν ἐπανερχονται παλιὰ κυρίαρχα σχέδια, ὅλα γίνονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὁ διάκοσμος εἶναι καινούργιος. Τὰ δύο ἀγγεῖα δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἓνα βαρὺ, πυκνοῦφασμένο χαλί, ὅσο μὲ ἓνα ἀπαλό, ἀραχνούφαντο μεταξωτὸ ποὺ ντύνει τὸ σῶμα. Προκαλεῖται κανεὶς νὰ διαβάσει τὸν ἰστὸ στὴ γλώσσα του ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του ποὺ σίγουρα συμπεριλαμβάνει τὸν χῶρο τῶν ἀντικειμένων καὶ τὴ φύση. Μιὰ λέξη γιὰ τὸν μικρὸ κἀνθαρο (εἰκ. 96): ὑπῆρχαν τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς καὶ βρέθηκαν στὴν κόγχη ἑνὸς σπιτιοῦ· ὁ ἀγγειοπλάστης θὰ τοὺς ἔκανε γιὰ τέσσερα παιδιά, τὰ μικρὰ χερράκια ποὺ τοὺς κρατοῦσαν πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν στὴν εἰκόνα.

Τὸ ἓνα χωριὸ ἀκολουθεῖ τὸ ἄλλο χωρὶς κενὰ καὶ ξένα στοιχεῖα στὸν τρόπο οἰκοδόμησής. Ἔτσι ἐξελίσσονται καὶ τὰ ἀγγεῖα μέσα ἀπὸ τὶς παλιὲς μορφὲς καὶ ἐντούτοις ἔχουν τὸν χαρακτήρα τῶν σπιτιῶν στὰ ὁποῖα ἀνήκουν. Μοιάζει τὸ «στῦλ» τῆς τοιχοδομίας μὲ τὸ «στῦλ» τῶν ἀγγείων; Ὅταν τὰ τεῖχη τοῦ χωριοῦ πάχυναν, καμπυλώθηκαν πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀνέβηκαν λοξὰ πρὸς τὰ πάνω, ἔμοιαζαν μὲ τὸν τρόπο τους καὶ οἱ μορφὲς τῶν ἀγγείων μὲ χοντρὰ κυρτὰ τοιχώματα στὰ τεῖχη (εἰκ. 92, 102). Τρίγωνα, κύκλοι, ἡμικύκλια ὅλα πυκνοβαλμένα μὲ πλατὺ πινέλο τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ἀγκαλιάζουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου ὅπως ἀκριβῶς τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ τὰ σπῖτια, μὲ διπλὴ καὶ τριπλὴ τοιχοδομία. Ἄς χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἐξίσωση: Τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ σχετίζεται μὲ τὰ σπῖτια ὅπως ἀκριβῶς ὁ διάκοσμος μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

Τὰ ἀγγεῖα δὲν γεννιοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἴσθησις ὄγκου τοῦ ἀγγειοπλάστη καὶ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὰ μέσα, ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ σῶμα του πλάθει ὁ ἄνθρωπος τὶς φόρμες, αὐτὸ ἰσχύει εἰδικὰ γιὰ τοὺς πρώιμους αἰῶνες.

Ὀνόμασαν τὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀγγείων «ἀμαυρόχρωμη ζωγραφικὴ» καὶ ἀναγνώρισαν ἓναν νεωτερισμό· διερωτήθηκαν ποιοὶ ἄνθρωποι ἄραγε νὰ ἔφεραν τὴ νέα τεχνοτροπία; Νὰ ἦρθε ἀπὸ τὸν Βορρά, ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἢ νὰ εἶναι κοινὸ ἀπόκτημα ἐπιήλυδων καὶ ντόπιων κατοίκων; Τὸ ἐρώτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν

Εικ. 100. Ὁχύρωση τοῦ ἑνατου χωριοῦ με μετατροπὴ τῆς ὀχύρωσης τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. 1800-1650 π.Χ. Μῆκος 75 μ. Ἀπὸ ἀνατολικά.

καταγωγὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἔχει συσχετισεῖ με τὴν κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι νομαδική. Νομάδες ποὺ διανύουν μεγάλες ἀποστάσεις καὶ ἐγκαθίστανται σὲ νέους τόπους δὲν μποροῦν νὰ κάνουν τέτοια ἀγγεῖα καὶ τέτοιο διάκοσμο καὶ βέβαια τέτοια ζωγραφικὴ. Τὰ ἀγγεῖα νομάδων ἔχουν μάλλον ἐγχάρακτα σχέδια. Ἀγγεῖα ὅπως τῶν εἰκόνων 90-99 εἶναι ἔργα μόνιμα ἐγκατεστημένων. Δείχνουν τὴ φαντασία τῶν πρώιμων Ἑλλήνων.

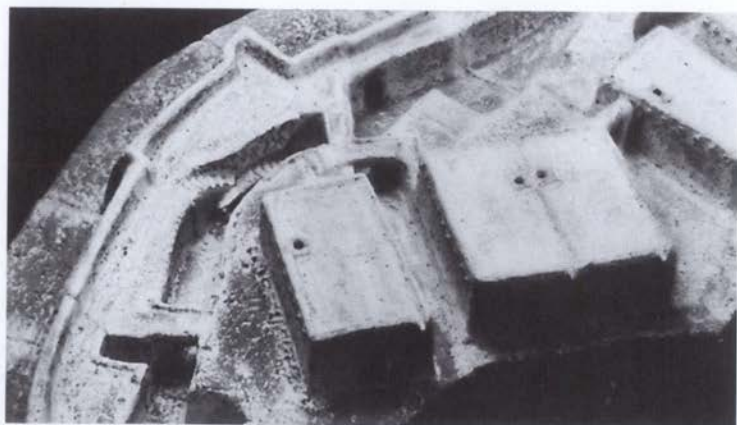
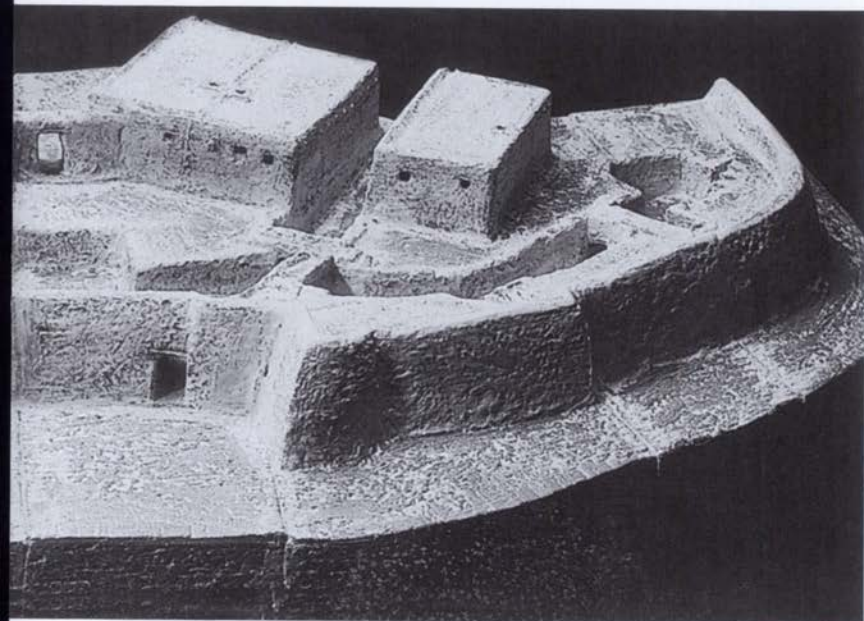
Κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ πᾶ σήμερα γιατί πάρθηκε ἀπόφαση νὰ ἀλλάξει τόσο ριζικὰ τὸ τεῖχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. Ἦταν ἰσχυρὸ καὶ ἔμοιαζε ἀπόρθητο. Ἀφορμὴ στάθηκε ἡ οἰκοδόμηση τοῦ ἑνατου χωριοῦ (1800-1650 π.Χ., εἰκ. 100-113) με τὸ προάστιο στὰ ἀνατολικά καὶ ξεχωριστὴ ὀχύρωση. Τί ἄλλαξε γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνει ὁ ἑνατος οἰκισμός; Ἀνύψωσαν ἐπιχωματώνοντας τὰ παλιὰ δρομάκια, ἐκεῖ ὅπου κρίθηκε ἀπαραίτητο. Σύμφωνα με παλιὸ σύστημα οἰκοδόμησης, δὲν γκρέμισαν παλιὰ τεῖχη. Μόνο τὸ τεῖχος τοῦ πέμπτου χωριοῦ (εἰκ. 47), ποὺ χρησίμευσε ὡς προμαχώνας τοῦ ἔκτου, ἑβδομου καὶ ὄγδοου χωριοῦ, βρισκόταν πολὺ χαμηλὰ καὶ ἔτσι χτίστηκε ἀπὸ πάνω του ἑνας μεγαλύτερος ἐξωτερικὸς ἀμυντικὸς περίβολος (εἰκ. 100, 101). Τὰ ἐξωτερικὰ τεῖχη τοῦ ὄγδοου χωριοῦ ἔγιναν ἐσω-

Εικ. 101α. Πήλινη μακέτα της όχύρωσης καὶ σπήτια, ἕνατο χωριό.

Εικ. 101β. Τείχος καὶ σπήτια στὰ νότια. Ἀπὸ νότια.

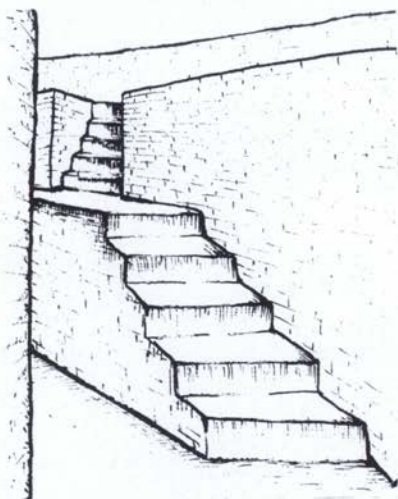

Εικ. 101γ. Ἄμυντικός διάδρομος καὶ οἷτια στὰ βόρεια. Ἀπὸ δυτικά.

Εικ. 102. "Αποψη της οχύρωσης του ένατου χωριού στα βόρεια με έσω-
τερικό και έξωτερικό τείχος, διάδρομο και κρυφή έξοδο. Αεροφωτο-
γραφία 1974. Από βόρεια.

τερικά. Ο νέος έξωτερικός περίβολος στα βόρεια ήταν μία τρι-
πλή λιθοδομία (εικ. 102): Στο έσωτερικό υπάρχει ένα τείχος από
ώμες πλίνθους με επάλληλα διαστρώματα από πέτρες και πλίν-
θους και από πάνω μία οχάρα από δοκάρια με ξύλα-σύρτες
ένσωματωμένα μέσα σε αυλάκια χαραγμένα στις πέτρες· πάνω
τους στηρίχτηκε ο άμυντικός διάδρομος που πάνω του περ-
πατούσαν οι φρουροί. Ένας στενός πέτρινος τοίχος, 1.20 μέ-
τρα ψηλότερος από τον άμυντικό διάδρομο ήταν ο προμαχώ-
νας. Πάνω του στηρίζεται ένα λοξό έξωτερικό τείχος ύψους

Είκ. 103. Σκάλα πρὸς τὸν ἀμυντικὸν διάδρομο πάνω στὰ τεῖχη (βλ. είκ. 102).

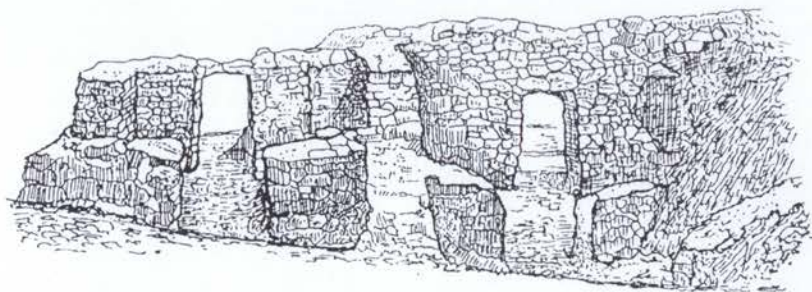
τεσσάρων μέτρων, πού δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὸ ἀνεβεῖ κανεὶς εὐκόλα, κάτι πού παρέχουν φυσικὰ τὰ κεκλιμένα τεῖχη. Μία σκάλα ἀπὸ ὠμῆς πλίνθους (είκ. 103) ὀδηγεῖ ἐσωτερικὰ στὸν ἀμυντικὸν διάδρομο. Ἀνάμεσα στὰ παλιὰ καὶ νέα τεῖχη σχηματίστηκε ἡ βόρεια αὐλὴ ὡς κομβικὸ σημεῖο καὶ ἕνας διάδρομος πού κατέληγε στὰ βόρεια σὲ ἕνα «φυλάκιο» (είκ. 100).

Οἱ ἀμυνόμενοι μποροῦσαν νὰ παρακολουθοῦν τὴ βόρεια πλαγιά, καὶ στὸ βάθος, ἀπὸ κάτω τους, τὸν βόρειο ὄρμο. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ «φυλάκιο» χτίστηκε στὸ τεῖχος μία μυστικὴ ἔξοδος (είκ. 102, 104): μία στενὴ δίοδος μὲ μία μικρὴ πύλη πιθανὸν σκεπασμένη ἀπ' ἔξω μὲ θάμνους γιὰ νὰ εἶναι κρυμμένη ἀπὸ τὸν ἐχθρό. Ἦταν ἡ πόρτα γιὰ ξαφνικὴ ἔξοδο τῶν πολιορκημένων σὲ περίπτωση πού ὁμάδα ἐχθρῶν θὰ ἔσπαγε τὴ βόρεια πλευρὰ καὶ θὰ πλησίαζε τὴ βόρεια πύλη.

Ἀπὸ τὴ βόρεια αὐλὴ ὀδηγεῖ ἕνα ἐξωτερικὸ τεῖχος πρὸς τὴ νότια αὐλὴ, ἀφοῦ ἔγιναν προηγουμένως ἐπιχωματώσεις στὰ βαθύτερα νότια τμήματα. Δημιουργήθηκε ἕνας διάδρομος,

Εικ. 104. Κρυφή έξοδος στα βόρεια. Ύπό ανατολικά.

Εικ. 107. Σπίτια στο προάσπιο. Ἀποτύπωση 1895. Ἀπὸ δυτικά.

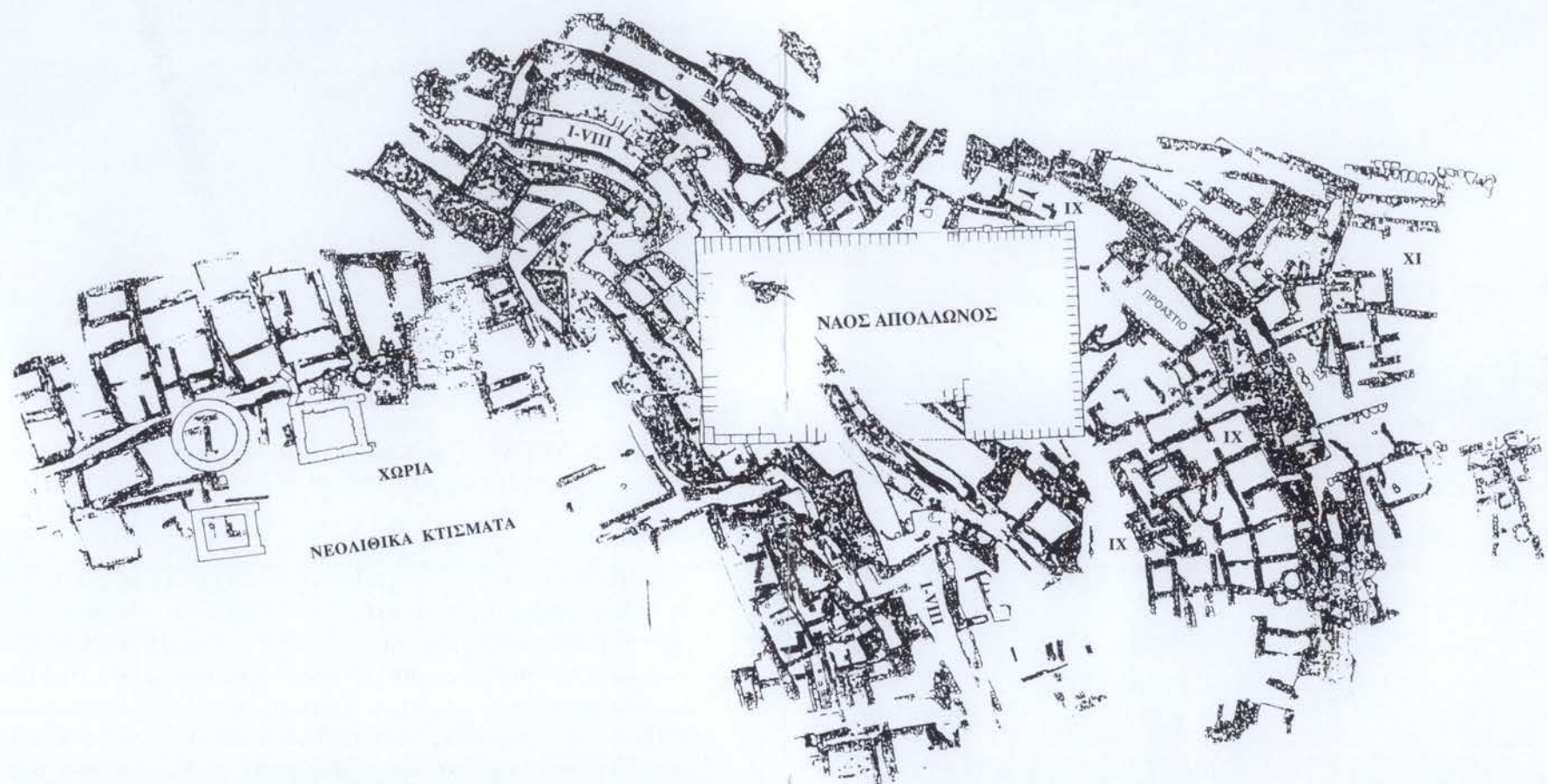
Εικ. 108. Ὁχύρωση τοῦ προαστίου με σπίτια, φούρνους κεραμικῆς (κάτω ἀπὸ τὴ στέγη).

Εικ. 105. Τείχος στὰ ὀχυρωματικὰ τείχη τοῦ προαστίου στὰ βόρεια, ἀρχαῖο τεμένους στὸ ἱερό. Ἀπὸ ἀνατολικά.

ποῦ ἔβγαине ὡς κομβικὸ σημεῖο στὴ νότια αὐλή (εἰκ. 100). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο περνοῦσε κανεῖς μέσα ἀπὸ ἓνα σοκάκι στὸ δυτικὸ κομμάτι τοῦ χωριοῦ καὶ μέσα ἀπὸ μία πύλη πρὸς τὰ ἔξω. Τὴν ὥρα τοῦ κινδύνου μπορούσαν οἱ πολιορκημένοι νὰ ἀλλάξουν ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ τείχη γρήγορα θέση, ἀπὸ τὴ μία αὐλὴ στὴν ἄλλη, τρέχοντας ἀπὸ τὴ μία πύλη στὴν ἄλλη καὶ νὰ ἀνεβοῦν στοὺς ἀμυντικὸς διαδρόμους χωρὶς νὰ γίνουν ἀντιληπτοὶ ἀπὸ κανέναν.

Ὅταν ὀλοκληρώθηκαν οἱ μετατροπὲς στὰ ἀμυντικὰ τείχη τοῦ ὄγδοου χωριοῦ, προχώρησαν στὴν οἰκοδόμησι τοῦ προαστίου πάνω στὴν ἀδόμητη πλατεῖα τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 7, 106). Ἦδη λίγο μετὰ τὸ 1800 εἶχαν χτιστεῖ ἐκεῖ σπίτια με ἓνα περιμε-

Εικ. 106. Γενικό σχέδιο της ανασκαφής.

τρικό τείχος. Τὸ προάσιο τοῦ ἑνατου χωριοῦ ἀπέκτησε τὴν πραγματικὴ του μορφή μὲ τὸ ὄχυρωματικὸ τείχος καὶ τὰ σπῖτια ποὺ χτίστηκαν μέσα. Τὸ νέο τείχος ἔφτανε στὰ νότια καὶ βόρεια καὶ κοντὰ στὶς νότιες πλαγιὲς μέχρι τὴς πύλες (εἰκ. 105). Ἡ μουσικὴ ἔξοδος ἔμεινε ἀπ' ἔξω. Τὸ νέο ὄχυρωματικὸ τείχος ἔχει πύργους μὲ πέτρινες κρηπίδες καὶ ἐπιτείχιμα ἀπὸ ὠμές πλίνθους καὶ ἀνάμεσά τους ἀκόμα πύργους γιὰ νὰ μειώσουν τὴν ἀπόσταση βολῆς τῶν πέτρινων βλημάτων (εἰκ. 106, 131). Τὸ ἑνατο χωριὸ εἶχε δύο περιμετρικὰ τείχη πρὸς Ἀνατολάς: ἓνα ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ προάσιο τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ νέο προασιακὸ τείχος. Προσάτευαν τὸ χωριὸ τῆς ἀρχαίας Αἴγινας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

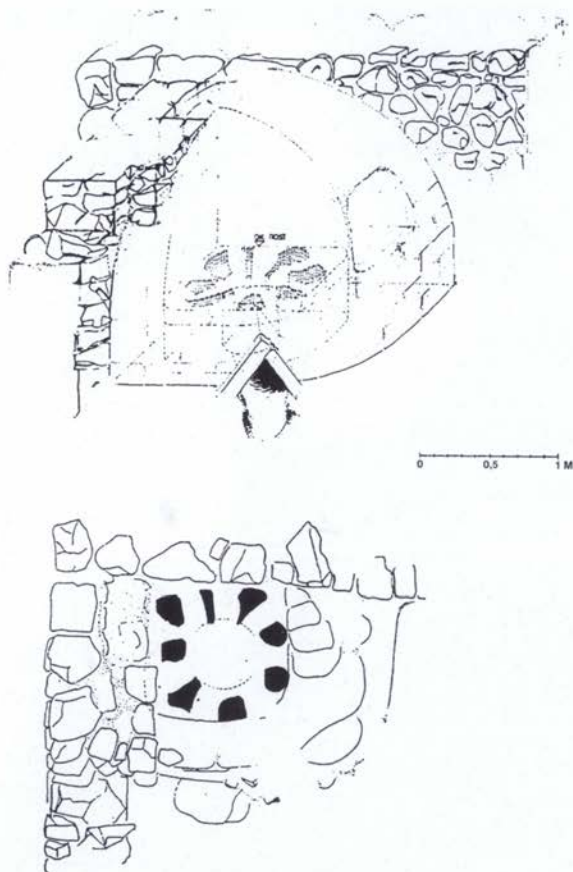

Εἰκ. 109. Σπῖτια τοῦ προασίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπὸ δυτικά.

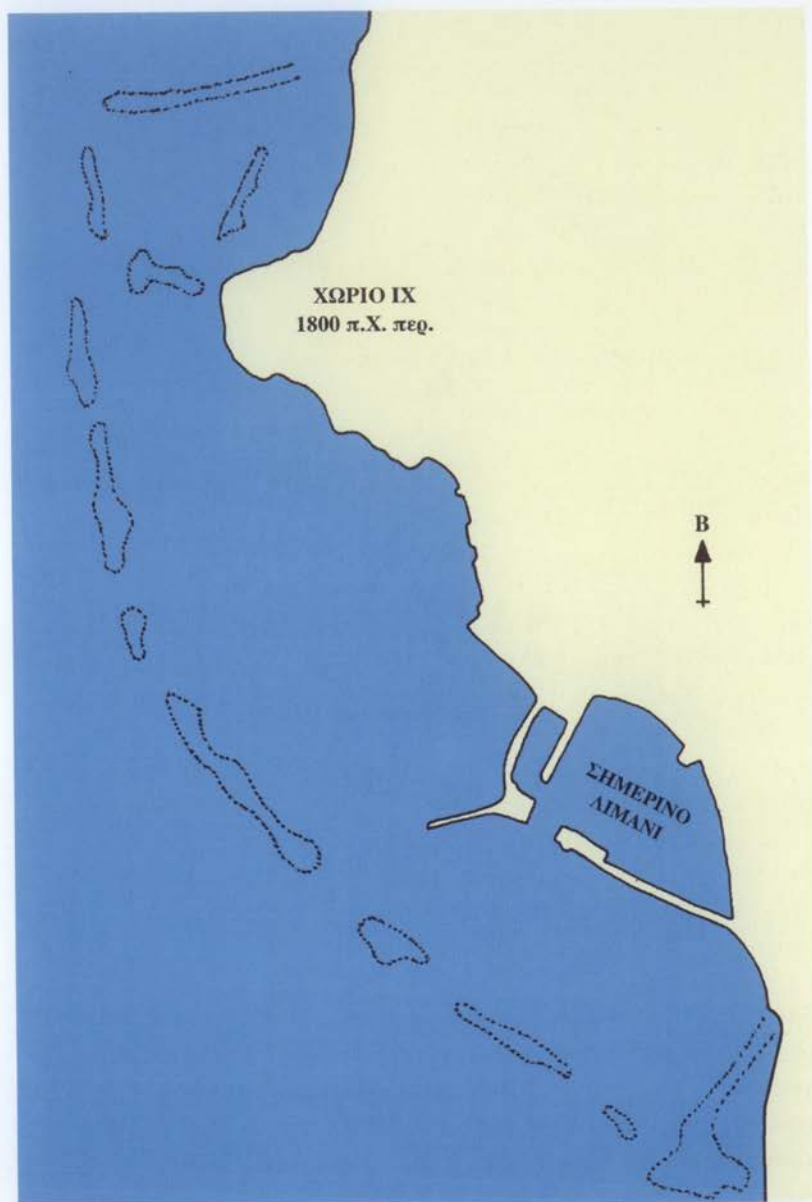
Εικ. 110α-β. Φοῦρνος κεραμικῆς, δάπεδο με θερμικὲς ὀπές.

Κάποτε σώζονταν οἱ τοῖχοι τῶν σπιτιῶν στὸ προάστιο ὡς τὸ ὕψος τῆς πόρτας (εἰκ. 107)· τὸ 1928 ὑπῆρχαν μόνο τὰ θεμέλια. Οἱ φωτογραφίες (εἰκ. 108-109) δείχνουν τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ὀχρωματικῶν τειχῶν τοῦ προαστίου. Πάνω του εἶναι στηριγμένες οἱ κάμαρες τῶν σπιτιῶν. Ἀκολουθοῦν τὸ ἡμικύκλιο τῆς ὀχύρωσης. Τὰ σπίτια χτισμένα με λαξευμένες πέτρες εἶναι πλα-

Εικ. 110γ. Φούρνος κεραμικής, ἀποκατάσταση. Περ. 1700 π.Χ.

τιὰ καὶ μπορούσαν νὰ συμπεριλάβουν ὡς ὄροφο ἓνα τεῖχος μὲ ὤμες πλίνθους. Οἱ τοῖχοι ἦταν σοβαντισμένοι καὶ βαμμένοι μὲ χρώματα καὶ πιθανῶς καὶ ἀπλὰ γραμμικὰ σχέδια, ὡς αὐτὰ ποὺ γνωρίσαμε καὶ στὰ ἀγγεῖα. Ὑπῆρχε καὶ ἓνας δρόμος ἀπὸ τὰ νότια πρὸς Βορρά. Ὑπῆρξαν ἀλλαγές: κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ χτίστηκαν πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια σπῖτια μὲ ἄλλη κατεύθυνση.

Είκ. 111. Ύφαλοι, θαλάσσιο τεῖχος γιὰ πλοῖα. 18ος αἰ. π.Χ.

Στη γωνιά ἐνὸς σπιτιοῦ χτίστηκε ἀργότερα ἕνας φούρνος κεραμικῆς (εἰκ. 110). Ἡ σκεπή του λείπει, ὅλα τὰ ἄλλα τμήματα ἔχουν σωθεῖ ἀκριβῶς ὅπως ἦταν ὅταν λειτουργοῦσε. Ὁ κατασκευαστὴς εἶχε χτίσει πρῶτα τὸ μέρος τῆς φωτιᾶς μὲ ὠμὲς πλῆθρες καὶ τὴ θερμικὴ δίοδο μὲ πέτρινες πλάκες τοποθετημένες λοξά, τοποθέτησε κατόπιν πάνω σὲ μία κωνικὴ πέτρα τὸ δάπεδο μὲ τὶς ὀκτῶ ὀπὲς ἀπ' ὅπου ἔβγαινε ἡ φωτιά, πῆρε ἔπειτα τοῦβλα γιὰ τὸ κουβούκλιο καὶ κάλυψε τὰ τοιχώματα μὲ παχὺ σοβά. Ἄφησε ἕνα ἢ δύο ἀνοίγματα στὸ πάνω μέρος τῆς στέγης γιὰ νὰ βάζει μέσα τὰ ἀγγεῖα. Τὴ φωτιὰ ἔδινε μαλακὸ ξύλο μὲ ρετοῖνι ποὺ κάνει ψηλὲς φλόγες καὶ ἀνεβάζει τὴ θερμοκρασία ὡς τοὺς 950 βαθμούς. Ὁ καπνὸς ἔβρισκε διέξοδο μέσα ἀπὸ μία καμινάδα στὴν ἄκρη τοῦ κουβούκλιου. Ὅταν τὰ ἀγγεῖα ἦταν στοιβαγμένα στὸν φούρνο, πρῶτα τὰ μεγαλύτερα μὲ τὸ στόμιό πρὸς τὰ κάτω, ἀναβε τὴ φωτιὰ καὶ ἔκλεινε μὲ πέτρινες πλάκες ὅλα τὰ ἀνοίγματα.

Πρὶν ὑπάρξει ὁ φούρνος κεραμικῆς, μέσα σὲ ἕνα ἀγγεῖο εἶχαν ἐνταφιάσει ἕνα παιδί στὸ δάπεδο τῆς κάμαρας· σύμφωνα μὲ τὰ παλιὰ ἔθιμα, τὸ παιδί θὰ ἦταν καὶ στὸν θάνατο ἀκόμα κοντὰ στοὺς γονεῖς. Οἱ ἐνήλικες θάβονταν ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό.

Μὰ γιατί ἕνα προάστιο; Εἶχε ἀύξηθεῖ ὁ πληθυσμὸς; Κάτι θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀλλάξει στὴ διάρθρωση τοῦ χωριοῦ. Αὐτὸς ποὺ πρόσταξε τὴν ἀνανέωση τῆς ὀχύρωσης δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ἕνας τυχαῖος «προεστὸς», θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάτι περισσότερο, μάλλον ἕνας βασιλιάς—ὅπως ὀριζόταν τὴ δευτέρη χιλιετία. Πάντως ἦταν ἕνας ἄνδρας ποὺ ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ βρισκόταν κοντύτερα στοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς κοινοὺς θνητοὺς.

Ὁ βασιλιάς—ἂς κρατήσουμε τὴν ὀνομασία— ἔκανε καὶ κάτι ἄλλο, ἔβαλε νὰ μαζέψουν μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες καὶ νὰ τὶς ρίξουν σὲ σωροὺς μέσα στὴ θάλασσα. Ὅταν ἔχει μπουνάτσα φαίνονται, καὶ τότε ἀκόμα δείχνουν μόνο σὰν σκοτεινὲς σκιὲς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Ἐγινε δυνατὸ νὰ ὑπολογιστεῖ ποῖο ἦταν περίπου τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας τῆς θάλασσας τὸ 1800 π.Χ. Οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς σωροὺς εἶναι μικρὲς, μόνο ὁ ντόπιος μπορούσε νὰ περάσει τὸ πλοῖο του ἀνά-

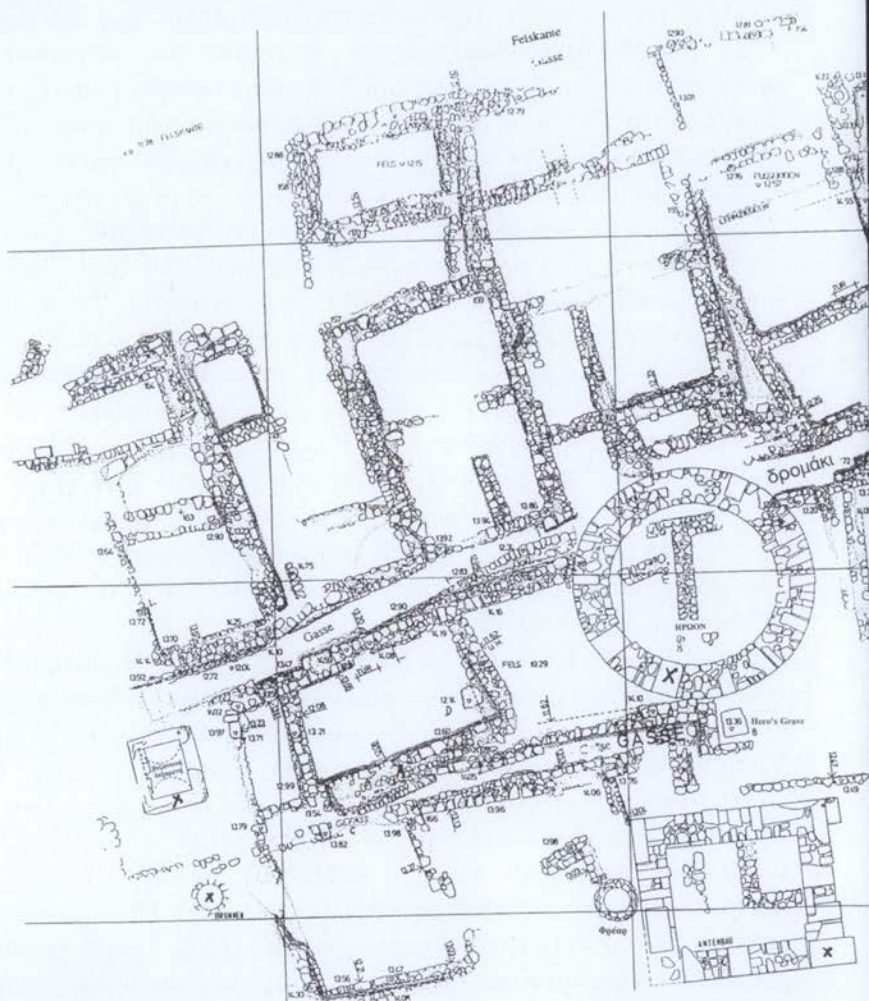
Εικ. 112. Ἡ ἀρχαία Αἴγινα, δυτικό τμήμα. Ἀεροφωτογραφία 1974. Ἀπὸ βόρεια.

μεσά τους χωρίς ζημιές· γιὰ τοὺς ξένους ἦταν ἓνα ἐπικίνδυνο ἔμπόδιο. Τὸ τεῖχος ἀπὸ τὰ λιθάρια τοῦ λόφου δὲν ἀσφάλιζε μόνο τὸν λόφο, ἀλλὰ φτάνει ἀπὸ τὸν βόρειο ὄρμο ὡς τὴν ἄκρη τοῦ σημερινοῦ λιμανιοῦ στὰ νότια. Οἱ τελευταῖοι πέτρινοι λόφοι φτάνουν μέχρι βαθιὰ μέσα στὴν ξηρά· θὰ χρησίμευαν στὸ νὰ ἐμποδίζουν τὴν πρόσβαση στὴν πίσω. Μία ὁλόκληρη περιοχὴ ἦταν ἐξασφαλισμένη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας. Γιὰ ποῖο λόγο ὑπῆρχε ἡ ὀχύρωση στὴ στεριά; Προφανῶς γύρω ἀπὸ τὸν λόφο καὶ στὴ νότια πεδιάδα ὑπῆρχαν μικροὶ οἰκισμοὶ καὶ ἀγροκτήματα ποὺ ἀνήκαν στὸ ἕνατο χωριὸ καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλιστοῦν.

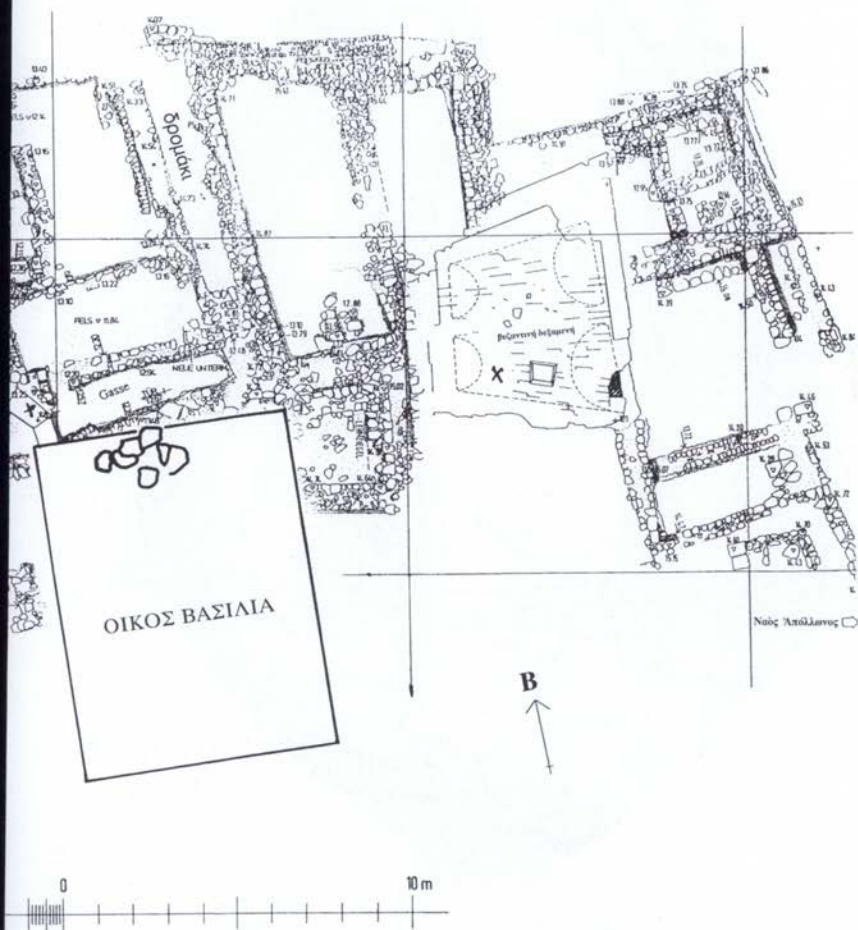
Τὸ ἑνατο χωριὸ δὲν ἦταν ἀκρόπολη, ὅπως οἱ Μυκῆνες, ἢ Τίρυνθα, ὁ Γλάς, ὁ βράχος ἦταν μικρὸς ἀλλὰ ἦταν ἰσχυρὸς ὅσο χρειαζόταν ἓνα ὄχυρὸ χωριοῦ. Ὁ βασιλιάς τῆς «Κολόνας» εἶχε τὴ δική του κατοικία. Βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 112, 113). Μεγάλοι πέτρινοι ὄγκοι μαρτυροῦν ἓνα κτίσμα ἀνάμεσα σὲ δύο στενοὺς δρόμους ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα συνηθισμένο σπίτι. Ἡ θέση εἶναι εὐνοϊκὴ· εἶναι προστατευμένο ἀπὸ δύο περιμετρικὰ τεῖχη ποὺ βρίσκονται μπροστά του σιὰ ἀνατολικά. Τὸ βλέμμα ἔφτανε πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ τεῖχη μέχρι τὴν ἐνδοχώρα, τὸν ὄρμο, τὴν πεδιάδα καὶ τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα.

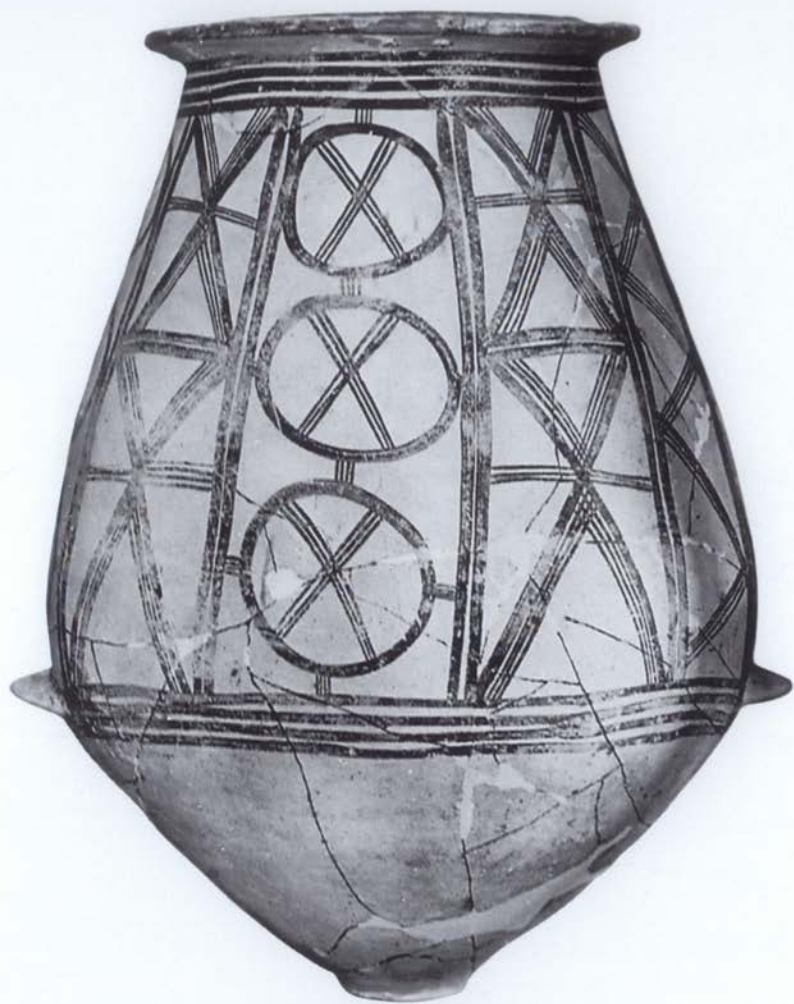
Ἐπῆρχε τάχα ἀπειλὴ ἐξωτερικῶν κινδύνων ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἓναν ἰσχυρὸ ἄνδρα καὶ μία νέα τάξη τῆς κοινότητος; Ἀποτελεῖ ἓνα μυστικὸ τῆς ἱστορίας, νὰ μὴν ὑπάρχει ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ἂν δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη. Συνέβη στὴν «Κολόνα» μετὰ τὸ 1800 π.Χ. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ χωριοῦ, πάνω στὸν λόφο καὶ στὴν ἐγγύτερη περιοχὴ βρίσκονταν στὸ ἐξῆς ὑπὸ τὴν προστασία ἐνὸς βασιλιά. Ἡ ἐξουσία του δὲν ἦταν ἀπεριόριστη. Δὲν ἦταν ἡγεμόνας ὑποτελῶν. Ἐπῆρχαν δεσμοὶ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ μὲ τὸν βασιλιά. Τὰ προβλήματα τους εἶχαν γίνει καὶ δικὰ του. Στὸ πρόσωπό του ἔβλεπαν τὸν ἄνθρωπο ποὺ στεκόταν κοντὰ στοὺς θεοὺς. Θὰ εἶχε ἰδιαίτερα δικαιώματα, μᾶλλον τὸ δικαίωμα τῆς θήρας. Κατὰ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ οἱ ἄνθρωποι εἶχαν τὸ φυσικὸ δικαίωμα πάνω σιὰ ζῶα, ποὺ συναντοῦσαν στὸν δρόμο τους καὶ σκότωναν ἐκεῖνα ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διατροφή τους. Τὰ ζῶα δὲν ἦταν λεία τοῦ κυνηγοῦ.

Οἱ τύποι τῶν ἀγγείων εἶναι κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ ἑνατου χωριοῦ, οἱ ἴδιοι. Ἐπῆρχε ὁ ἀποθηκευτικὸς ἀμφορέας, ἢ πρόχους, ὁ κἀνθαρος, τὸ κύπελλο καὶ ὁ σκύφος, μεγάλα καὶ μικρὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 114-121). Παραμένουν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παλιὰ διακοσμητικὰ σχέδια. Τρίγωνα ποὺ μοιάζουν κρεμασμένα σὲ μία ταινία, γραμμὲς τοποθετημένες ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη σὲ τρίγωνα, στιγμές. Ἡ διάρθρωση τοῦ διακόσμου πάνω στὸ ἀγγεῖο ἔχει ἀλλάξει καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ ἔχει σημασία. Οἱ ἀγγειογράφοι ἀπελευθέρωσαν τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὰ πυκνογραμμμένα σχέδια, ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς εἰκόνας

Εικ. 113. Ἡ ἀρχαία Αἴγινα, δυτικό τμήμα με τὸν οἶκο τοῦ βασιλιᾶ.

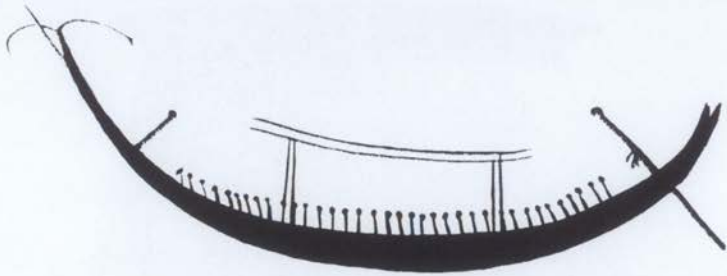
Εικ. 114. Πίθος. Ύψος 105.5 εκ. 18ος αἰ. π.Χ.

τοῦ «χαλιού» καὶ τοῦ ξανάδωσαν καθαρὴ μορφή. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου ἐμφανίζεται στὸ ἀνοιχτόχρωμο φῶς τοῦ φόντου. Μία λεπτὴ πινελιὰ συμμετέχει στὴν καθαρὴ γραμμὴ. Οἱ γραμμὲς πάνω στὸ ἀρχαιότερο ἀποθηκευτικὸ πιθάρι (εἰκ. 114) εἶναι

Εικ. 115. Πίθος. Ύψος 86 εκ. Περ. 1700 π.Χ.

τραβηγμένες με αυστηρότητα και παρ' όλα αυτά με μεγαλύτερη ελευθερία. Στο νεώτερο μεγάλο άγγείο (εικ. 115), οί ασύνδετοι κύκλοι και οί τεθλασμένες εϋθείες προσδίδουν στή μορφή μεγαλύτερο χῶρο. Ἐλεύθερος χῶρος ὑπάρχει καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐπικάθονται τὰ μοτίβα. Ὁ ἐλεύθερος χῶρος πάλι δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ εἰκονιστικὲς παραστάσεις. Πάνω

Εικ. 116. Πίθος. Τέσσερα πλοία με πλήρωμα. Ύψος 77.5 εκ. 18ος αϊ. π.Χ.

Εικ. 117. Απότμημα πήθου. Πλοίο, άνδρες με κουπιά και άκόντια, άριστερά ό τμονιέρης. Ύψος 16.2 εκ. 18ος αϊ. π.Χ.

στο πιθάρι της εικόνας 116 περιβάλλουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου τέσσερα πλοῖα με κουπιά, με ψηλά ἀνασηκωμένη πλώρη καὶ δύο κατάρτια ποὺ πάνω τους εἶναι στερεωμένα πανιά σὰν ιστία. Τὸ πλήρωμα εἶναι καθισμένο σὲ μία πυκνὴ γραμμὴ, οἱ ἄνδρες εἶναι ζωγραφισμένοι πολὺ μικροὶ ἀλλὰ σὲ κίνηση κωπηλασίας. Τὴν παράσταση συνοδεύουν ἀθρόυβα κύκλοι, ἡμικύκλια καὶ τρίγωνα. Ἐνα πολύτιμο εὐγενὲς ἀγγεῖο, ἀσυνήθιστο τόσο γιὰ τὸ σχῆμα του ὅσο καὶ γιὰ τὴν παράστασή του. Οἱ Αἰγυπτῆτες ταξίδευαν στὴ θάλασσα, ἦταν βασικὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ ζωὴ τους. Καὶ ἐντούτοις, ἡ παράσταση τῆς εικόνας 117 ξεφτιάζει: ἓνα πλοῖο καὶ μέσα κάθονται κωπηλάτες με ἀκόντια,

Είκ. 118. Ἀπότμημα πήθου. Ἄνθρωπος πάνω σὲ δελφίνι. Ὑψος 22.2 ἐκ., 18ος αἰ. π.Χ.

στην πρύμνη ὁ τιμονιέρης. Τὰ κεφάλια τῶν ναυτικῶν εἶναι ἓνας μεγάλος δίσκος, τὸ σῶμα μία γραμμή, καὶ εἶναι ἀσήμαντο τὶ κρατοῦν οἱ ἄνδρες στὰ χέρια. Κουπιὰ καὶ ἀκόντια καθορίζουν τὸν ἄνδρα ὡς ναυτικὸ καὶ πολεμιστὴ· ἓνας νησιώτης ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ τὰ δύο. Σὲ ἓνα ἄλλο ἓνας ἄνθρωπος χωρὶς ὄνομα καὶ χωρὶς στόχο εἶναι ὄρθιος πάνω σὲ ἓνα ψάρι, μάλλον σὲ ἓνα δελφίνι (εἰκ. 118). Σημαντικότερη ἀπὸ τὸ σῶμα εἶναι ἡ ἐκφραστικὴ γλώσσα τῆς κίνησης. Ποιὸς μπορεῖ νὰ πεῖ ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα θεϊκὸ ὄν ἢ γιὰ ἓναν θνητὸ ἰκέτη;

Πλοῖα ὑπάρχουν καὶ σὲ ἀγγεῖα ἄλλων περιοχῶν. Ὅμως πλοῖα καὶ πλήρωμα πάνω στὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα δὲν εἶναι μόνο ἀσυ-

νήθιστα, ξαφνιάζει ή αντικειμενικότητα, αϊφνιδιαζει σ' αυτη την πρωιμη εποχη. Τα πλοια (εικ. 116) ειναι ναυπηγημενα σκαρια με κουπια, με ανασηκωμενη την καρινα, με τιμονι- σαν τον ανεμο θα ταξιδευαν σ' ανοιχτα. Κατω απο το πανι καθονται οι κωπηλατες στη σειρα και χτυπουν με το κουπι τους τα αλμυρα νερα. Στο αλλο πλοιο (εικ. 117) -ενα θραυσμα μονο εχει μεινει- ο τιμονιερης κρατα το τιμονι, οι ανδρες κουπα και ακοντια, τα εξαρτηματα του ναυτικου που ειναι και πολεμιστης. Και αυτο το πλοιο μπορουμε να το φανταστουμε να κινειται στη θάλασσα. Η πρωιμη ιστορια -και αυτο μιαιμιση χιλιετια πριν απο τον Όμηρο- ο οποιοσ δεν γνωριζε μορφες σε αναπαυση και μονο ως εξαίρεση απεικονιζε στασιμες καταστασεις. Ο πολεμιστης στην *Τιαδα* ειναι καθιστος και ομως δεν ειναι απλως καθιστος, ειναι ετοιμος να δρασει.

Με αφορμη τα πλοια, ο νοϋς μας τρεχει στον Όδυσσεα που πηγαίνει στο δάσος, κόβει καλό, ώριμο ξύλο και με τα εργαλεία του ξυλουργού φτιάχνει τη σχεδιά του (*Όδύσεια* ε 234).

Τα άγγεϊα έχουν απελευθερωθει απο τον πυκνο διάκοσμο της προηγούμενης εποχης, τα πιθάρια, οι κανάτες, οι κάνθαροι, τα κύπελλα και όλα τα άγγεϊα. Αυτό ειναι το νέο «στύλ». Πάντως «στύλ» δεν ειναι μονο το υφος που ακολουθει την εποχη. Ο άγγειοπλάστης ξεκινά απο τη χρήση του άγγεϊου. Έτσι ένα κανάτι ειναι δοχεϊο για υγρα, το στόμιο ειναι το μέρος απ' όπου αυτα χύνονται, και πρέπει να ειναι πλατυ σαν ράμφος. Η χρήση και το σχημα του άγγεϊου μαζί ειναι τό «στύλ». Και τα διακοσμητικα στοιχεια δεν ειναι βαλμενα τυχαια. Οι επιφανειες της διακόσμησης ακολουθουν τη δομη του άγγεϊου. Στις πρόχους (εικ. 119, 120) τα στεφάνια καθονται πάνω στον ώμο, στο σημειο «ραφης» του σώματος με τον λαιμό. Η δομη των κανθάρων (εικ. 121, 122) δίνουν στον διάκοσμο το πεδίο του. Το κύπελλο (εικ. 123) δίνει τη μεγαλύτερη καμπυλότητα.

Οι μορφες δεν γεννήθηκαν τυχαία και ο διάκοσμος δεν βρήκε τυχαία τη θέση του. Το οργανωτικó σύστημα ερχεται απροσδόκητα για την πρωιμη αυτη εποχη. Λειποφτιαγμενες ειναι οι γραμμες που ζωγράφισαν πάνω στα άγγεϊα. Ένα δίκτυο απο

Είκ. 119. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 26 εκ., 18ος αί. π.Χ.

γραμμές περιβάλλει ολόκληρο τὸ σῶμα τῶν πιθαρῶν, μόνο τὸ πόδι ποὺ μπαίνει στὸ δάπεδο εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ σχέδια. Καὶ ὅμως δὲν ἔχει ζωγραφιστεῖ μόνο ἓνα δίκτυο ἀπὸ γραμμές. Εἰδικὰ οἱ κάθετες γραμμές συγκρατοῦν τὸ σῶμα ὡς σύνολο, ἔχουν μιὰ ἀποστολή. Τὰ σώματα εἶναι λαμπερὰ καὶ φωτεινά.

Οἱ γραμμές καὶ οἱ κύκλοι ἔχουν περιγραφεῖ συχνὰ ὡς γεωμετρικὰ σχέδια, ὅμοια μὲ τοὺς κύκλους καὶ τοὺς μαϊάνδρους καὶ τὰ γραμμικὰ σχέδια στὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα τοῦ δεκάτου καὶ τοῦ ἐνάτου αἰῶνα. Οἱ γραμμές ὅμως καὶ οἱ κύκλοι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἔχουν μιὰ ἐνέργεια, συμμετέχουν στὴ διαμόρφωση τοῦ πεδίου τῆς μετόπης, μπορεῖ νὰ ἐμφανιστοῦν καὶ ὡς

Εικ. 120. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 20 εκ., 18ος αι. π.Χ.

κύκλοι καὶ μαίανδροι, φέρουν μαζί τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ὁ διάκοσμος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα δὲν λειτουργεῖ ὡς φέρων παράγων, ἀλλὰ μοιάζει περισσότερο νὰ περιδένει σφιχτὰ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

Ἐπάρχουν περάσματα ἀπὸ τὴ μία ἐποχὴ στὴν ἄλλη, ὑπάρχει μία τελικὴ φάση ποὺ κάνει τόπο στὴ νέα ἐποχὴ. Σὲ μία τέτοια ἐποχὴ βρίσκεται τὸ κύπελλο τῆς εἰκόνας 124. Ἡ ἀνάπτυξη δὲν εἶναι μία συνεχόμενη εὐθεία, κάθε ἐποχὴ ἐντάσσεται στὴν

Εικ. 121. Κάνθαρος. Ύψος 8.5 εκ., 18ος αι. π.Χ.

Εικ. 122. Τμήματα κανθάρου. Ύψος 12.5 εκ., 18ος αι. π.Χ.

Είκ. 123. Κύπελλο. Ύψος 9.6 εκ., 18ος αί. π.Χ.

Είκ. 124. Κύπελλο. Ύψος 9.6 εκ. 1700 π.Χ. περ.

Εικ. 125. Κυκλαδική πρόχους σε σχήμα πάπιας. Ύψος 14 εκ.
2000-1900 π.Χ.

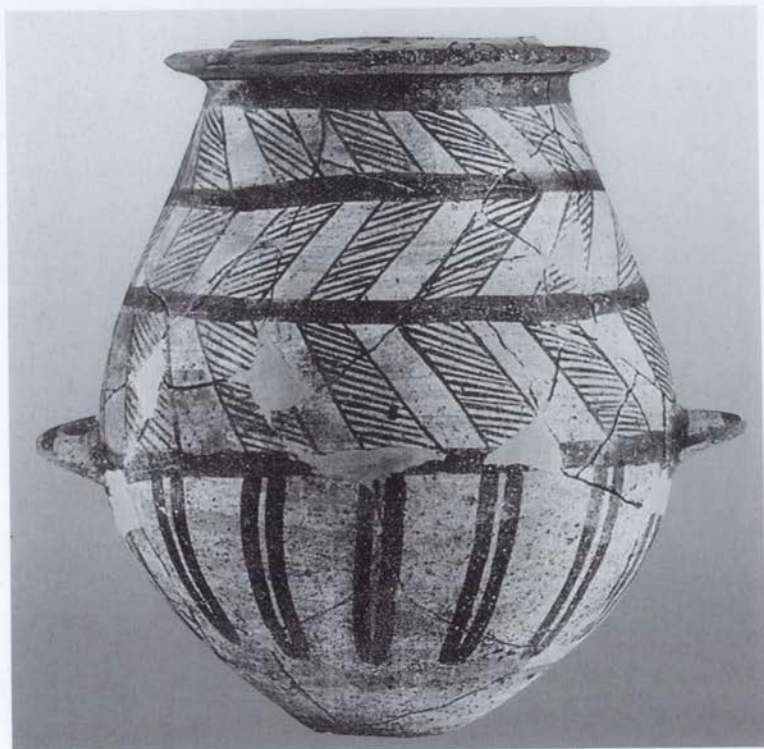
Εικ. 126. Παριανή ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 23.7 εκ.,
18ος αί. π.Χ.

Εικ. 127. Παριανή ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 48 εκ., 18ος αι. π.Χ.

εικόνα ἐνὸς κύκλου. Ὁ κύκλος ξεκινᾷ καὶ κλείνει στὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ τροχιά τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Κάθε ἐποχὴ εἶναι ἓνα ἀνεξάρτητο σχῆμα ἀπὸ μόνο του, ἀκόμα καὶ ἂν δένει μὲ τὴν ἐπόμενη. Ἡ διαδικασία εἶναι ἐσωτερικὴ, εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις. Γιατὶ τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι: ποῖα εἶναι ἡ σχέση ἐνὸς ἀγγείου μὲ τὸν διάκοσμό του, καὶ μιᾶς χρονολογίας μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία ἔτσι ὅπως μᾶς τὴν ἔμαθαν;

Παρατηρώντας καὶ μόνο τὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς ὡς τὸ τέλος τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μέσα ἀπὸ τὶς λιγοστὲς αὐτὲς ἀπεικονίσεις –πίσω ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρίσκεται ἓνας τεράστιος ἀριθμὸς ἀγγείων ὑψηλῆς ποιότητας–, ἀνακαλύπτει κανεῖς, ὄχι μόνο μία λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης· στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἐνυπάρχει μία ἐσωτερικὴ κινητήρια

Εικ. 128. Παριανός πίθος. Ύψος 49 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

δύναμη, πού προεικάζει τούς κατοπινοὺς αἰῶνες. Μία δύναμη πού γεννᾶ συνεχῶς τὴν ἀνάπτυξη. Εἶναι ἓνα ἑλληνικὸ φαινόμενο, πού ἀνιχνεύεται ἤδη τὴν τρίτη καὶ δεύτερη χιλιετία.

Οἱ Αἰγινητες εἶναι νησιῶτες καὶ ἔτσι εἶναι ἀνοιχτοὶ στὸν κόσμο. Ἀπὸ νωρὸς ἔφτασαν στὸ χωριὸ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴς Κυκλάδες, ὅπως ἡ κανάτα πού μιμεῖται μία καθιστὴ πάπα (εἰκ. 125). Τώρα ὅμως οἱ εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιώτικα ἐργαστήρια ἔχουν αὐξηθεῖ. Παριανοὶ καὶ Μήλιοι ἀγγειοπλάστες ἔστειλαν τὰ ἀγγεῖα τούς στὴν Αἴγινα (εἰκ. 126-128). Εὐκόλα ἀναγνωρίζεται ἡ παριανὴ φόρμα μὲ τὴς ἄσπρες γραμμὲς καὶ τὰ τόξα, τὸν κιτρινοκόκκινο πηλὸ καὶ τὴν ἀδρότητά της. Τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Κρήτη αὐξήθηκε

Είκ. 129. Κρητικός άμφορέας. Ύψος 47 εκ., 18ος αι. π.Χ.

έπίσης: Ένας άμφορέας (είκ. 129) με τὰ γλυκὰ πολύχρωμα μοτίβα, άντιπροσωπεύει τὸ στυλ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα π.Χ. Οἱ Αἰγινῆτες δὲν μπόρεσαν νὰ άντισταθοῦν στὴ γοητεία τους καὶ τὰ μιμήθηκαν. Ἡ παρακίνηση γιὰ κάτι τέτοιο θὰ προήλθε με βεβαιότητα ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς «Κολόνας», ποὺ θὰ εἶδαν τὰ ξένα ἀγγεῖα ὡς πολύτιμους θησαυροὺς, γιὰτὶ ἀνέβαζαν τὴν ἐκτίμηση τοῦ οἴκου τους.

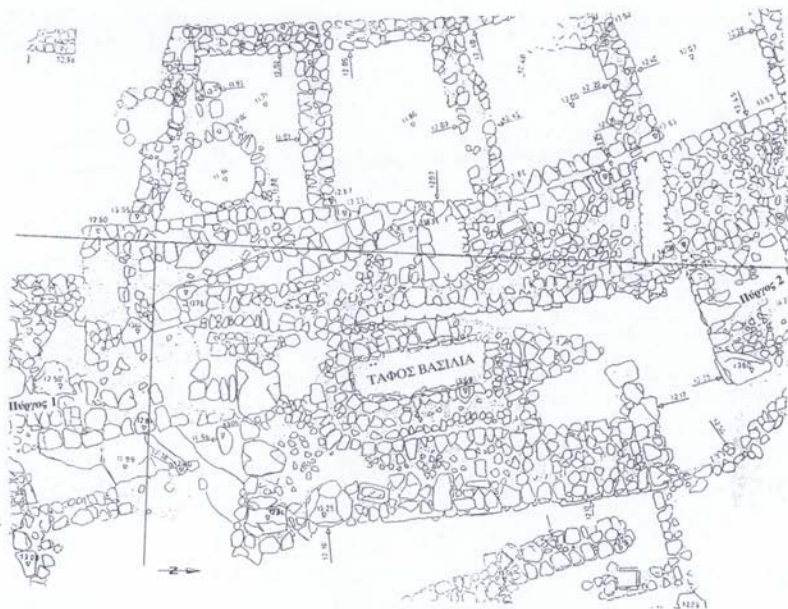
Σὲ αὐτὸν τὸν δέκατο ὀγδοο αἰώνα τὸ ὄχυρωμένο χωριὸ με ἕναν βασιλιὰ ἦταν καὶ αὐτὸ μία ἰσχυρὴ δύναμη. Ἄν ὑπῆρχε «μυκηναϊκὴ αὐτοκρατορία» ὡς σύνολο, πράγμα ποὺ δὲν πι-

Εικ. 130. Βασιλικός τάφος στη νότια πόλη. Ἀπὸ ἀνατολικά. 1700 π.Χ. περ.

στεύω, ἡ ἀρχαία Αἴγινα ὡς χωριό-κάστρο μὲ τὸν βασιλιά της θὰ ἀποτελοῦσε μέρος της.

Θὰ ἦταν γύρω στὰ 1700 π.Χ. ὅταν τὸ χωριὸ δέχτηκε μιὰ σφοδρὴ ἐπίθεση. Κάποιος ποὺ σκοτώθηκε πρὸ τῶν πυλῶν, βρίσκεται θαμμένος σὲ ἓναν τάφο (1×2.60 μ.) (εἰκ. 130, 131), ποὺ τοῦ παραχώρησαν τιμητικὰ κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ. Καθὼς οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλιοῦ ἔπεφταν πάνω στὶς πέτρες καὶ τὸ χῶμα τὴν ὥρα τῆς ἀνασκαφῆς, φάνηκε τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ χῶμα ποὺ εἶχαν σκεπάσει τὸν τάφο. Ὁ νεκρὸς ἦταν ἓνας νέος ἄνδρας, σιὰ εἴκοσι τρία τοῦ χρόνια θὰ ἦταν, θὰ εἶχε ὕψος 1.72 μ. καὶ ἦταν πολὺ γεροδεμένος. Τὸ δεξί του χέρι εἶναι ἐντυπωσιακὰ δυνατὸ καὶ μυῶδες· εἶναι τὸ χέρι ποὺ καθοδηγοῦσε τὸ ξίφος, ἔριχνε στὴ μάχη τὸ ἀκόντιο καὶ τέντωνε τὴ χορδὴ τοῦ τόξου. Οἱ δικοί του τὸν ἀκούμπησαν μὲ τὴ ράχη πάνω στὸ λει-

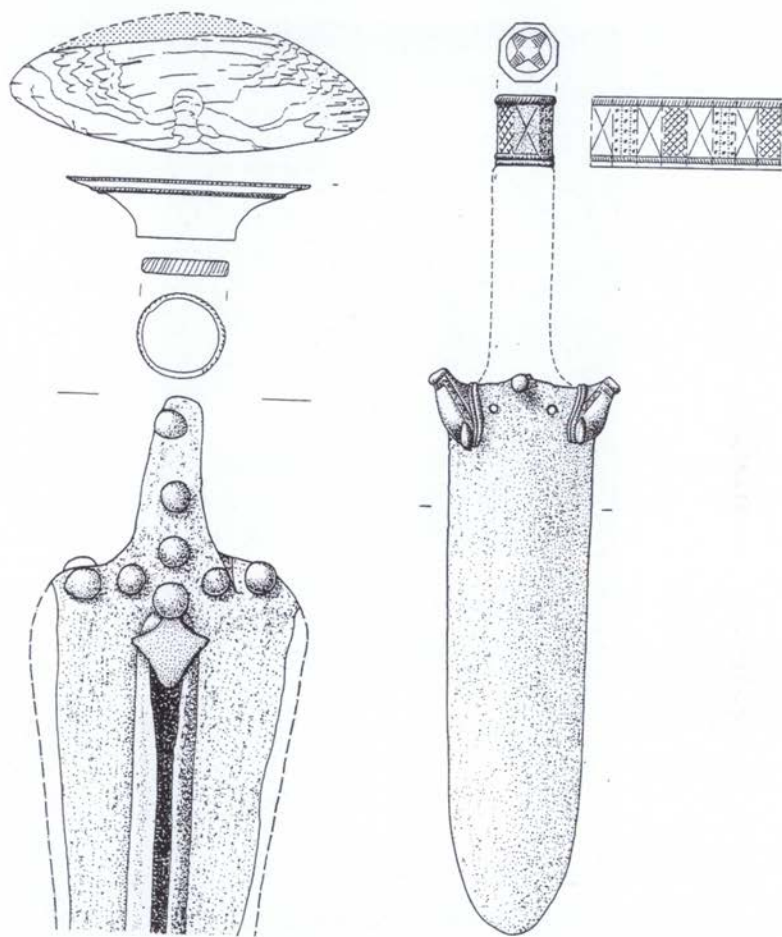

Εικ. 131. Σχέδιο άνασκαφής στη νότια πόλη με τόν βασιλικό τάφο.

ασμένο πέτρινο δάπεδο με τούς μηρούς έλαφρά λυγισμένους προς τὰ πάνω. Ένα ξύλινο κάλυμμα προφύλαγε τόν χώρο πάνω άπό τόν κορμί του. Στόν τάφο του άπόθεσαν όλα του τὰ όπλα καί τὰ τοποθέτησαν μπροστά του πάνω στην πέτρα. Είίαι πολύτιμα χάλκινα όπλα (εϊκ. 132): Τό ξίφος του με την έλεφάντινη λαβή (εϊκ. 133), ένα σιπέτο, ένα κυνηγετικό μαχαίρι, ένα μαχαίρι με κοντή λεπίδα (εϊκ. 135), ένα έξαιρετικά πολύτιμο μαχαίρι με δύο χρυσά κεφάλια του πανίσχυρου καί έπιθετικού κάπρου καί επένδυση άπό χρυσάφι στο άκρο της λαβής (εϊκ. 134): τó δόρυ, έξι μύτες όψιανού για τὰ βέλη καί περίπου όγδόντα δόντια κάπρου άπό τόν κράνος του, όπως συνηθίζοταν να φοριοϋνται άπό τούς πολεμιστές τόν αϊώνα εκείνο (εϊκ. 136). Τά όπλα είχαν ξύλινες λαβές, τó δόρυ ένα ξύλινο χερούλι που έλιωσε μέσα στην άνυδρη γη. Πάνω στο στήθος βρισκόταν ένα διάδημα που κάποτε θα φοροϋσε στο μέτωπο. Στη γωνία του

Εικ. 132. Διάδημα περ. 45 εκ., χάλκινο ξίφος, λάμα 79.2 εκ., χρυσή λαβή, δακτύλιος, καρφί· χάλκινο σπαθί με χρυσά κεφαλάκια κάπρου καὶ χρυσή ἐπένδυση· χάλκινα σπιλέτα 24.5 καὶ 20.8 εκ., μύτες ἀπὸ δόρυ 15.2 εκ., δόντια κάπρου, κομβίον ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο γιὰ τὴν κορυφή τοῦ κράνους 7.2 εκ.

Εικ. 133. Χάλκινο ξίφος. Μήκος λάμας 79.2 εκ. Εικ. 134. Χάλκινο σπυλίδο. Μήκος 14.3 εκ. με δύο κεφαλάκια κάπρου και χρυσή επένδυση στην άκρη της λαβής.

Εικ. 135. Χάλκινο μαχαίρι. Μήκος 12.7 εκ.

Εικ. 136. Ἐλεφάντινο κεφάλι με κράνος ἀπὸ δόντια κάπρου. Ἀπὸ θολωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν, Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσεῖο. Ὑψος 8 ἐκ., 13ος αἰ. π.Χ.

τάφου, στὰ πόδια τοῦ νεκροῦ, βρέθηκαν σπασμένα ντόπια, κυκλαδίτικα καὶ κρητικὰ κανάτια μετὰ τὰ ὁποῖα γίνονταν οἱ σπονδὲς τῆς νεκρικῆς τελετῆς.

Ὁ νεκρὸς δὲν ἦταν ἓνας τυχαῖος πολεμιστῆς, ἦταν ὁ βασιλιάς τῆς «Κολόνας», ποὺ ἔπεσε πρῶτος στὴ μάχη, ἓνας ἀπόγονος ἐκείνου ποὺ ἴδρυσε τὸ βασίλειο, αὐτὸς ποὺ ἔχτισε τὸ ἔνατο χωριὸ ποὺ ἦταν ὄχυρωμένο, ὁ ἴδιος ποὺ διέταξε νὰ γίνει τὸ θαλάσσιο τεῖχος. Ὁ τάφος του βρίσκεται σὲ προνομιακὴ θέση, στὸ ὄχυρωματικὸ τεῖχος στὴ νότια πύλη (εἰκ. 130, 131), ἐκεῖ ὅπου ὁ κόσμος ἔμπαινε καὶ ἔβγαινε. Γιὰ προστασία τοποθέτη-

σαν γύρω από τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἔλλειψοειδῆ ὀχύρωση καὶ συγχρόνως ἐνίσχυσαν τὴν πύλη.

Δὲν φαίνονταν τραυματισμοὶ στοῦ σῶμα του ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν στὸν θάνατο. Ἀναγνωρίστηκαν παλιὰ ἀποθεραπευμένα τραύματα. Ἀπὸ τὸν νεκρὸ ἔλειπαν ὅμως οἱ κνήμες. Συλήθηκε ὁ τάφος καὶ τὰ μέλη ἔμειναν μετὰ τὴν ἀνοικοδόμηση ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο; Ὁφείλουμε νὰ τὸ ἀναφέρουμε ἀκόμα καὶ ἂν κάτι τέτοιο δὲν συμβαίνει μ' αὐτὸν τὸν νεκρὸ σύμφωνα μὲ μία δοξασία, ἰσχυροὶ νεκροί, ὅπως οἱ ἥρωες ποῦ ἀσκοῦσαν ὅσο ζοῦσαν κάποια ἐπίδραση, τὴν ἀσκοῦσαν καὶ ἀπὸ τὸν τάφο καὶ μπορούσαν ἀκόμα καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὴ ζωὴ. Γιὰ νὰ ἀποτρέψουν κάτι τέτοιο τοὺς ἀφαιροῦσαν τὰ μέλη. Ὁ διασημότερος νεκρὸς, ποῦ ἢ Κλυταμνήστρα διέταξε νὰ ἀκρωτηριάσουν, ἦταν ὁ Ἀγαμέμνων, γιὰ νὰ μὴν ἐπιστρέψει πὰ ποτέ. Στὴ «νεκρικὴ θυσία» τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου ὁ χορὸς τὸ ξεστομίζει μπροστὰ στὰ δύο ἀδελφία, τὴν Ἥλέκτρα καὶ τὸν Ὀρέστη: «Ἦταν πετσοκομμένος, καὶ ἄκου καὶ τοῦτο! Ἐκείνη ποῦ τὸν σκότωσε, ἐκείνη ἦταν ἡ δράσις». Ἀλλὰ γιατί νὰ συμβαίνει κάτι ἀντίστοιχο στὴν «Κολόνα»; Ἀφοῦ ἦταν ἕνας δικὸς τους καὶ ὄχι κάποιος ξένος ἡγεμόνας. Ἡ ἐπρροή του θὰ μπορούσε μόνο ἀγαθὰ νὰ φέρει. Ἡ μήπως ἔχασε στὴ μάχη καὶ τὶς δύο κνήμες; Ὁ τάφος του στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ ἦταν τόπος λατρείας. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μείνει ἀσχολίαστο τὸ γεγονός ὅτι ὁ βασιλικὸς τάφος τῆς Αἴγινας εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς περίφημους κιβωπιόσημους τάφους τῶν ἡγεμόνων τῶν Μυκηνῶν.

Μὲ τὴν ἐπίθεση στοῦ προάστιο δὲν τελειώνει ἡ ἱστορία τοῦ ἔνατου χωριοῦ. Ἡ ἀρχαία Αἴγινα ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ὡς δέκατο χωριὸ (1650-1600 π.Χ.). Διορθώθηκαν οἱ ζημιές, ἀλλάχτηκαν μερικὰ πράγματα στὶς πύλες, ἐξισώθηκαν καὶ ἐνισχύθηκαν οἱ ἐνδιάμεσες ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς πύργους καὶ τὰ τεῖχη. Ἕνα καμπύλο, διογκωμένο τεῖχος ἀκουμπᾷ στὸ ἤδη ὑπάρχον (εἰκ. 137). Ἡ βόρεια εἴσοδος ἀσφαλίστηκε περισσότερο. Ὅταν πέφτει πάνω στὸ τεῖχος αὐτὸ τὸ πρῶτο φῶς τῆς μέρας καὶ οἱ πωρόλιθοι λάμπουν μὲ τὰ καστανὰ καὶ ἄσπρα τοὺς χρώματα καὶ διαγράφεται σὰν σχέδιο τὸ περίγραμμά τους

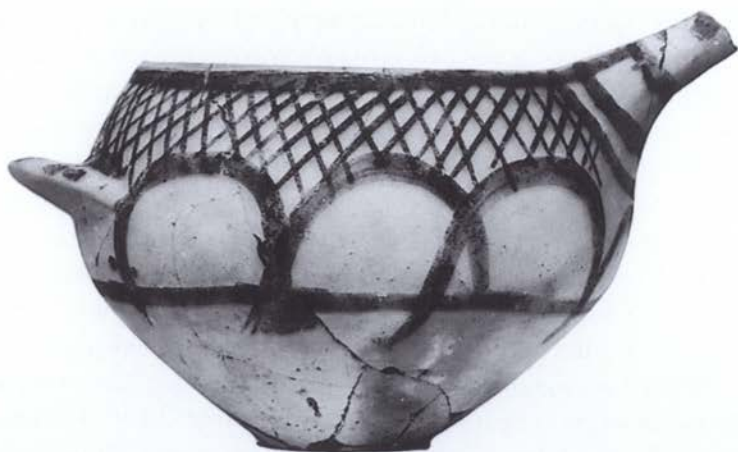
Εικ. 137. Όχυρωματικό τείχος του δέκατου χωριού στα βόρεια. Από ανατολικά. 1650 π.Χ. περ.

πάνω στην επιφάνεια του τείχους, διακρίνονται δύο αρμοί σαν «ραφές» που λοξαίνουν στενεύοντας προς τα πάνω. Το χτίσιμο του τείχους άρχισε με το πέτρινο αυτό τρίγωνο σαν οδηγό που καθόρισε τη λιθοδομία και το πάχος του τείχους. Ένα υπόδειγμα χτισίματος, απ' όπου ξεκίνησαν οι χτίστες, πριν κατασκευάσουν την καμπύλη προς την πύλη και το άψιδωτό μέρος στα δυτικά.

Τα άγγεϊα άλλαξαν. Τό «καλαθάκι» και ο σκύφος με προχολή (εικ. 138, 139) ανήκουν όπως και πολλά άλλα άγγεϊα στα καινούργια σχήματα. Οί δικτυωτές γραμμές, τὰ άπλωμένα και τεντωμένα τόξα εϊναι σχήματα που θα επικρατήσουν. Το στύλ, ύστερα από τέσσερις αιώνες εξέπνευσε. Και πάνω στη διάλυση προετοιμάστηκε ταυτόχρονα το έδαφος για νέα σχέδια. Κυματοειδείς γραμμές και άσαφη κυκλικά τόξα δείχνουν στο μέλλον.

Είκ. 138. Πήλινο «καλαθάκι». Μήκος 13 εκ. 1650 π.Χ. περ.

Είκ. 139. «Σαλτοιέρα». Ύψος 25 εκ. 1650 π.Χ. περ.

Εικ. 140. Ὀχυρωματικὸ τείχος τοῦ ἐνδέκατου χωριῦ (πύργος) στὰ βορειοανατολικά. Ἀπὸ βόρεια. 16ος αἰ. π.Χ.

Στὰ μέσα τῆς δεύτερης χιλιετίας, γύρω στὰ 1600 π.Χ. ἐξαπλώθηκε τὸ τελευταῖο χωριό, τὸ ἐνδέκατο, πάνω στὰ τείχη καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λόφου. Ἀπὸ τότε δὲν ὑπῆρχε πᾶ τὸ προάσιο. Ἐνα ὀχυρωματικὸ τείχος ποῦ ἐκτεινόταν σὲ μεγάλη ἔκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά, περιέβαλλε ὁλόκληρο τὸ χωριό. Ἐπειδὴ τὰ σπιτία προεξείχαν ἀκόμα, χρειάστηκε, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ νὰ παραμεριστοῦν γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Μόνο στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου, μπροστὰ ἀπὸ τὶς πύλες τῆς παλαιότερης ὀχύρωσης τοῦ χωριοῦ, σῶθηκαν οἱ πέτρινοι τοῖχοι τῶν σπιτιῶν ἐκείνων ποῦ ἦταν χτισμένα χαμηλότερα (εἰκ. 106). Στὰ νοτιοανατολικά βρίσκεται ἀκόμα ἓνα ἐντυπωσιακὸ κομμάτι τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους (εἰκ. 140). Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ βαριοὺς ὀγκόλιθους, τοποθετημένους ἐπάλληλα ὅπως στὸ κάστρο τῆς Τίρυνθας, ὅπου «γιγάντιοι Κύκλω-

Εικ. 141. Κρατήρας. Ύψος 22 εκ. 15ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 142. Κύπελλο. Ύψος 8 εκ. 1350 π.Χ. περ.

πες ἦρθαν καὶ τὸ τεῖχος χτίσαν» (*Βακχυλίδης*), εἶναι ὅμως καὶ αὐτὲς μεγάλες καὶ βαριῆς πέτρες, ποὺ ἔπρεπε νὰ κουβαληθοῦν καὶ νὰ τοποθετηθοῦν ἀπὸ πολλὰ ἀνθρώπινα χέρια. Μικρότε-

Εικ. 143. Πρόχους. Ύψος 26 εκ. 1500-1450 π.Χ.

ρες συμπληρωματικές πέτρες παραγεμίζουν τὰ κενά. Τὸ ὄχρωματικό τεῖχος δὲν εἶναι χτισμένο μὲ μεγάλη φροντίδα, εἶναι ὅμως ἰσχυρότερο ἀπὸ τὰ παλαιότερα τεῖχη τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 87-89). Ἀπὸ τὴ μία εἶναι μικρότερα ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηγῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ἑνὸς «κυκλώπειου» τεῖχους, ἑνὸς χωριοῦ ποῦ εἶχε ὑπάρξει ὄχρωμένο σὰν κάστρο. Οἱ βασιλεῖς ποῦ ἔχισαν τὸ τελευταῖο αὐτὸ χωριὸ καὶ ὄριζαν τὶς τύχες του, θὰ πρέπει νὰ ἦταν κραταιοί. Τρεῖς φορές ἀνακαινίστηκε τὸ χωριό, ἂν αὐτὸ ἔγινε γιὰ ὀλόκληρο τὸ χωριὸ ἢ μόνο γιὰ ὀρισμένες περιοχές, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἐδῶ. Τοὺς νεκροὺς τοὺς ἔθαβαν ἔξω, στὸν «λόφο μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους», ἀπέναντι ἀπὸ τὸ χωριό.

Ἀμέτρητα ἀγγεῖα, ἂν καὶ θρυμματισμένα, μαρτυροῦν τὴ ζωντάνια ἐνὸς πυκνοκατοικημένου χωριοῦ μὲ ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο. Μία ἐποχὴ εἶχε κλείσει καὶ μαζί της οἱ παλιές φόρμες

Εικ. 144. Ύοστρακο κρητικῆς πρόχου. Μῆκος 8 ἐκ. 1500 π.Χ. περ.

Εικ. 145. Κρητικῆ πρόχου ἀπὸ τῆ Φαιστό. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Ὑψὸς 23 ἐκ. 1500 π.Χ. περ.

Εικ. 146. Ψευδόστομος ἀμφορέας με σουπά. 1500-1450 π.Χ.

καὶ τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων. Κύπελλα με χαμηλὸ καὶ ψηλὸ πόδι, ἀγγεῖα με καινοφανὴ στόμια (εἰκ. 141-143). Ἀμφορεῖς με τέσσερα χερούλια στοὺς ὤμους καθορίζουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγγείου. Τὰ νέα ἀγγεῖα ἐπιζητοῦν νέα σχέδια. Ἡ ἕλικά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολλά. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀπόχρωση τοῦ πηλοῦ ἔχει ἀλλάξει τώρα. Φαίνεται πὼς τὸ πρασινωπὸ χρῶμα δὲν ἄρεσε πὰ κι ἔτσι ἔψηναν τὰ ἀγγεῖα σὲ ὑψηλότερες θερμοκρασίες, καὶ ὁ πρασινωπὸς πηλὸς ποὺ ὑπάρχει παντοῦ στὸ νησί, ἔχανε τὸ χρῶμα του στὸν φούρνο καὶ γινόταν σκληρότερος καὶ ὠχροκίτρινος καὶ κοκκινωπός, καὶ παρ' ὅλ' αὐτὰ ἦταν ὁ ἴδιος, ντόπιος πηλός. Πίσω ἀπὸ τὶς νέες μορφές καὶ τὰ σχέδιά τους ἀνιχνεύεται ἡ βούληση τοῦ ἡγεμόνα τοῦ κάστρου.

Ἦδη πρὶν ἀπὸ μιὸν αἰῶνα ὑπῆρχαν κρητικὰ ἀγγεῖα στὸ νησί καὶ εἶχαν προκαλέσει τοὺς Αἰγινῆτες ἀγγειοπλάστες νὰ κάνουν

παρόμοια. Καὶ αὐτοὶ ἔδειχναν πράγματι μιὰ διάθεση γιὰ πρόσληψη τῆς κρητικῆς μορφῆς καὶ τῶν σχεδίων. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ὑπάρχει στὴν Κρήτη ποικιλία θεμάτων. Εἶναι εἰκόνες ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα: φυτεῖες ἀπὸ ζαφορά, κρόκοι, κρίνοι ποὺ λικνίζονται σὲ μακριοὺς μίσχους, πουλιά, σουπιές, ἀστερίες. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε καὶ τὰ φωτεινὰ καὶ ἀπλὰ χρώματα ὅπως μπλέ, κόκκινο, ἄσπρο, ὡς μεγαλόπρηπη πολυχρωμία. Οἱ Κρήτες δὲν εἶχαν συγκινηθεῖ ἀπὸ τὴ σκληρὴ ἀδρότητα ὅπως οἱ Αἰγινῆτες καὶ πολλοὶ ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ χώρα. Ὑπάρχει ἡ ἀρχοντικὴ πρόχους (εἰκ. 145) τυλιγμένη ὀλόκληρη στὴν πρασινάδα. Μία τέτοια πρόχους εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν «Κολόνα» καὶ ἔσπασε ἐκεῖ. Καὶ ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας μὲ μία πολύποδη σουπιὰ (εἰκ. 146) ἔχει τὴν καταγωγή του ἀπὸ κρητικὸ ἢ ντόπιο ἀγγειοπλάστη; Τὰ πλοκάμια τῆς ἀγκαλιάζουν τὸ δοχεῖο σὰν νὰ τὰ κινοῦν τὰ ἀπαλὰ κύματα τῆς θάλασσας. Ἐδῶ ἔχει ἀνακατευτεῖ τὸ χέρι κάποιου κρητικοῦ τεχνίτη. Ντόπιοι ἀγγειοπλάστες ἀκολούθησαν τὰ ἐρεθίσματα καὶ παρέλαβαν τὰ κρητικὰ θέματα. Ἦταν ὅμως ἡ βούληση τοῦ ἡγεμόνα ποὺ ἔδινε τὴν παραγγελία, γιὰ νὰ προσδώσει λάμψη στὴ ζωὴ τοῦ χωριοῦ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ του εἰκόνα.

Τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας πάνω στὴν «Κολόνα»: Ὑστερα ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας πάνω στὸν λόφο, πέρασε ἡ ἐποχὴ τῆς. Ἀκόμα καὶ τὸ χωριό-κάστρο δὲν ὑπῆρχε πιά. Οἱ τοῖχοι του γκρεμίστηκαν, ὁ κόσμος ἔφυγε.

Στὴν ἄκρη τοῦ νησιοῦ, πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὑψώνεται τὸ μικρὸ πέτρινο ἀκρωτήρι μὲ τὰ ἐρείπια τῶν χωριῶν πάνω του. Μία μακριὰ ἱστορία διαδραματίστηκε ἐκεῖ πάνω, ἀκόμα κι ἂν δὲν τραγούδησε κανεὶς ποιητὴς τὸ ἀκρωτήρι αὐτό, ὅπως ὁ Ὅμηρος τὸν λόφο τῆς Τροίας. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ κόσμου στὴν ἀρχαία Αἰγινα νὰ παραμείνουν στὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς γῆς ὅπου εἶχαν κάποτε ἐγκατασταθεῖ παρ' ὅλες τὶς μεγάλες δυσκολίες, ὁ ἀγώνας τους νὰ δώσουν ἓνα σχῆμα στὴν ὑπαρξή τους, εἶναι ἀπὸ μόνο του ἓνα κομμάτι «ἱστορίας τῆς ζωῆς». Γιὰ κάπου δύο χιλιετίες κατοίκησαν ἄνθρωποι πάνω στὸν λόφο, ἀπὸ τὶς ἡμέρες ὅταν στὴ νεολι-

θική εποχή έφτασαν οί πρώτοι άνθρωποι στην «Κολόνα» ως την ημέρα, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας, πού ἐγκατέλειψαν τὸν βράχο καὶ τράβηξαν στὴν ἐνδοχώρα καὶ στὴ νότια παραλιακὴ ζώνη, ὅπου βρίσκεται σήμερα ἡ πόλη Αἴγινα. Ἐκεῖ συνεχίστηκε ἡ ζωὴ· στὸν λόφο ἔπεσε ἡ σιωπὴ.

Ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ δὲν ὑπῆρχε πιά. Ἡ «Κολόνα» ὁμως παρέμεινε ἕνας μικρὸς χῶρος προσκυνηματος γιὰ τὸν κόσμο πού κάποτε ἔζησε πάνω στὸν λόφο. Τελευταῖο ἦταν ἕνα πηγάδι τοῦ ἔνατου χωριοῦ, ἀπ' ὅπου ἔβγαζαν τὸ νερὸ γιὰ τὶς τελετουργίες γιὰ μία θεότητα πού τὸ ὄνομά της δὲν ἔγινε γνωστό. Μερικὰ μέτρα πιδ πέρα, ἔσκαψαν τὸν δέκατο αἰῶνα ἕνα νέο πηγάδι πού ἐξυπηρετοῦσε στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα. Στὸν τόπο αὐτὸ συγκεντρωνόταν ὁ κόσμος γιὰ τὶς τελετές. Τὸ δέσιμο μὲ τὸν τόπο ἦταν ταυτόχρονα ἕνα δέσιμο τοῦ κόσμου τῆς «Κολόνας» μεταξὺ του.

Ἄν στὸ τέλος τῆς μελέτης μας στρέψουμε τὰ μάτια ἀπὸ τὰ σχέδια, τὶς μακέτες καὶ φωτογραφίες στὸν ἴδιο τὸν χῶρο ὅπου χτίστηκαν τὰ χωριά τῆς «Κολόνας» θὰ ἀναρωτηθοῦμε: εἶναι ἄραγε θεμιτὲς οἱ λήψεις ἐρειπίων ἀπὸ μεγάλο ὕψος; Τὸ περίγραμμα τῶν τειχῶν ἐμφανίζεται ὑπερβολικὰ καθαρὸ, οἱ εἰκόνες ὁμως δὲν παύουν νὰ εἶναι δυοδιάστατες. Οἱ κάτοικοι δὲν ἔβλεπαν ἔτσι τὸ χωριὸ τους. Τὸ ἔβλεπαν ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δικοῦ τους ὀπτικοῦ πεδίου. Ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ μισὸ ὕψος μοῦ φαίνεται τὸ χωριὸ σὰν νὰ εἶναι ἕνα συγκεχυμένο συνονθύλευμα τειχῶν, στενῶν δρόμων, πλατειῶν, σπιτιῶν σὰν τυχαῖα στριμωγμένα. Ξεδιאלύνω τὴ σύγχυση μόλις ἀναγνωρίσω ἕνα ἢ δύο σπίτια, ὅπως τὸ «Ἄσπρο Σπίτι» ἢ τὸ «σιδηρουργεῖο» μὲ τὴ θολωτὴ στέγη, καὶ τότε δὲν μὲ ξενίζουν οὔτε καὶ τὰ ἄλλα σπίτια. Ἐνα πλέγμα σχέσεων ἀνάμεσα σὲ σπίτια καὶ δρομάκια λειτουργεῖ πάραυτα. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ πλησιάσει τὸν κόσμο τῆς «Κολόνας» ὀφείλει νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ χωριοῦ, νὰ ἀκολουθήσει τὰ βήματά του στὰ στενὰ δρομάκια, νὰ πλησιάσει τὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν του, νὰ πᾶει ἀπὸ τὰ σπίτια σὶς πύλες τοῦ τείχους τοῦ χωριοῦ· τότε μόνο ἀντιλαμβάνομαι γιὰ τὴ τείχη, ἡ ρυμοτομία, καὶ

οί γωνίες είναι ἔτσι καὶ ὄχι ἀλλιῶς. Καὶ ὅταν μπορῶ νὰ νοικοκυρέψω τὰ σύνεργα ἐνὸς σπιτιοῦ μὲ τὴ φαντασία μου μέσα στὶς κάμαρες ἀπὸ ὅπου τὰ πῆρε ἡ ἀνασκαφή, τότε τὰ ἐρείπια γίνονται ἕνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς καὶ μπορῶ νὰ συναντήσω τὸν κόσμον ποὺ τὰ κατοίκησε ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπάρχει πιά.

Τὰ χωριά δὲν χτίστηκαν ἀπὸ ἔλλειψη χώρου τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο. Μὲ κάθε χωριὸ ξαναγινόταν τὸ ἴδιο χωριὸ καὶ μάλιστα πολὺ συχνὰ εἰσχωροῦν τεῖχη στὴν τοιχοδομία παλαιότερων χωριῶν. Τόσο σφιχτοδεμένος μὲ τοὺς προγόνους ἦταν ὁ κόσμος στὴν ἀρχαία Αἴγινα μέσα στοὺς αἰῶνες.

Τὰ χωριά πάνω στὸν λόφο ἔχουν πολλὰ πρόσωπα καὶ ὅμως πρόκειται μόνο γιὰ τὶς ποικίλες μορφές ἐνὸς καὶ μόνο προσώπου ποὺ ἀποτύπωσε τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ τόπου –ἐνὸς τόπου ποὺ διατήρησε μέσα στοὺς αἰῶνες τὴ βασικὴ του μορφή καὶ ποὺ ἦταν τὸ χωριὸ τοῦ κόσμου στὴν ἀρχαία Αἴγινα. Εἶναι ἡ εἰκόνα ἐνὸς ἀτρόμητου ταύρου, ποὺ τὸ σῶμα του στὰ δυτικὰ συμπεριλαμβάνει τὰ σπίτια, καὶ τὸ κεφάλι του μὲ τὸ δυνατὸ μέτωπο καὶ τὰ πεταχτά, μισόκλειστα μάτια –ἔτσι πρέπει νὰ δοῦμε τὶς πύλες– ὀρμᾶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅπου παραμονεύει καὶ ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος.

Καὶ ἄλλη μία εἰκόνα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ ἐσωτερικόν: πυκνοχτισμένα σπίτια ἀκουμποῦν καὶ στηρίζουν τὸ ἕνα τ' ἄλλο μέσ' ἀπὸ στενὰ δρομάκια, ἕνας εἰρηνικὸς καὶ ἀπόκρυφος τόπος, κλεισμένος μέσα σ' ἕνα σφιχτὸ περιμετρικὸ τεῖχος: ἴδια ἀετοφωλιὰ χυσομένη πάνω σὲ ψηλὸ βράχο.

Προπαντὸς στὰ ἀγγεῖα, τὰ ἐργαλεῖα καὶ σύνεργα, στὸ εἶδος τῆς τοιχοδομίας διαισθάνεται κανεὶς ἐντονότερα τὸ ἀνθρώπινο χέρι. Τὸ ἀναγνωρίζω ἄραγε καὶ στὴν «πολεοδομία» τοῦ χωριοῦ; Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ σημεῖο παρατήρησης ἐνὸς χωριοῦ καὶ ἐνὸς ἐρειπίου. Οἱ ἀξονομετρικὲς ἀναπαραστάσεις ἀποδίδουν τὰ τεῖχη καὶ τὰ σπίτια ἀπὸ ἕνα ἐξωτερικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς. Ἐνα τέτοιο σημεῖο ὅμως εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τοῦ πολιορκητῆ καὶ τοῦ κατοπινοῦ παρατηρητῆ, ὄχι αὐτοῦ ποὺ ἔχτισε τὰ τεῖχη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ κατοίκου. Γιατὶ μό-

νο αὐτοὶ γνώριζαν τὴν κατοικήσιμη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου καὶ τὶς ἀμυντικὲς δυνατότητες καὶ γνώριζαν ὅτι ἡ θέση ἦταν εὐνοϊκὴ. Ὅποιος ἐπιθυμῆι νὰ καταλάβει πραγματικὰ τὴ διαδρομὴ τῶν τειχῶν, πρέπει νὰ τὰ δεῖ καὶ νὰ τὰ φανταστῆι ἀπὸ μέσα—ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι—, μέσα ἀπὸ τὰ σπίτια καὶ τὰ δρομάκια, ὅταν ἔχτιζαν τὸ χωριό τους. Νὰ χτίζεις ὄντας μέσα στὸ χωριὸ σημαίνει νὰ τοποθετεῖς ἓνα προόπισμα τείχους γύρω ἀπὸ τὰ σπίτια καὶ τὰ σώματα τῶν κατοίκων, ὅπως ὁ πολεμιστὴς ποὺ δένει τὴν πανοπλία του γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ κρατᾷ τὴν ἀσπίδα γιὰ προστασία ὅταν εἶναι μέσα στὴ μάχη.

Πολλὰ μονοπάτια ὀδηγοῦν ἀπὸ τὶς πύλες στὴ νησιωτικὴ ἐνδοχώρα, στὰ χωράφια καὶ κάτω στὴ θάλασσα. Ἐνα στενὸ καλοπατημένο μονοπάτι ἀνεβαίνει, πιθανὸν κἀνοντας πολλὲς στροφές, ἀπὸ τὴ βόρεια πλαγιά. Ὁδηγημένος ἀπὸ μία ἀπαλὴ καμπὴ τοῦ τείχους, στρίβει ὁ κάτοικος τοῦ χωριοῦ καὶ μπαίνει στὸ χωριό του (εἰκ. 147).

Χαρακτηρίζουμε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ χωριὰ τῆς ἐποχῆς, πρὶν ὑπάρξουν μαρτυρίες γραφῆς, ὡς προϊστορικοὺς ἀνθρώπους καὶ προϊστορικὰ χωριὰ. Πότε ὅμως ἀρχίζει ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου; Μὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος. Τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησε πίσω του εἶναι τεκμήρια τῆς ὑπαρξῆς του.

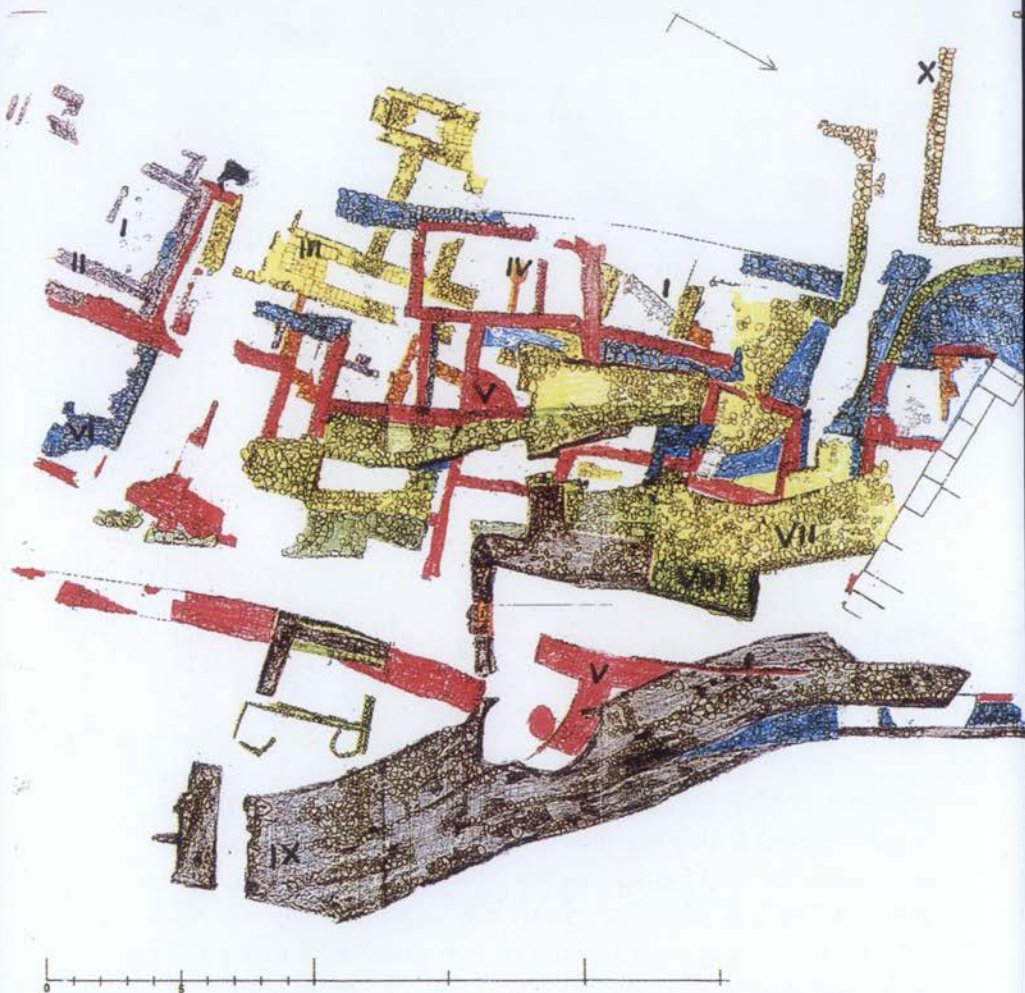
Τέσσερις χιλιάδες χρόνια μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸν κόσμο στὴν ἀρχαία Αἴγινα. Τότε ὅλα τὰ συμβάντα τῆς ζωῆς, ὅλα τὰ γεγονότα: γέννηση, θάνατος, ὑγεία καὶ ἀρρώστια, χαρὰ καὶ πόνος βίωνονταν πολὺ ἐντονότερα· τὸ φῶς τῆς μέρας καὶ τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας, ἡ κάψα τοῦ καλοκαριοῦ καὶ ἡ ψύχρα τοῦ χειμῶνα, ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἐποχῶν βίωνονταν μέσα στὴν ἀμεσότητα τῆς φύσης. Ὁ ἄνθρωπος ζοῦσε μὲ τὴ φύση καὶ τὰ ζῶα καὶ ὄχι ἐναντίον τους. Εἶναι μία προκατάληψη νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ ζωὴ τότε ἦταν δυσκολότερη. Κυρίως ἦταν προσανατολισμένη στὰ οὐσιώδη. Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ἔχει ἀλλάξει. Στὸ μεταξὺ ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ κοσμικοὺς χώρους, στὸν δρόμο του γιὰ τ' ἄστρα. Ἡ νέα πραγματικότητα φαίνεται νὰ διέλυσε τὴν παλιά. Τί εἶναι ὅμως ἡ νέα πραγματικότητα; Τὰ

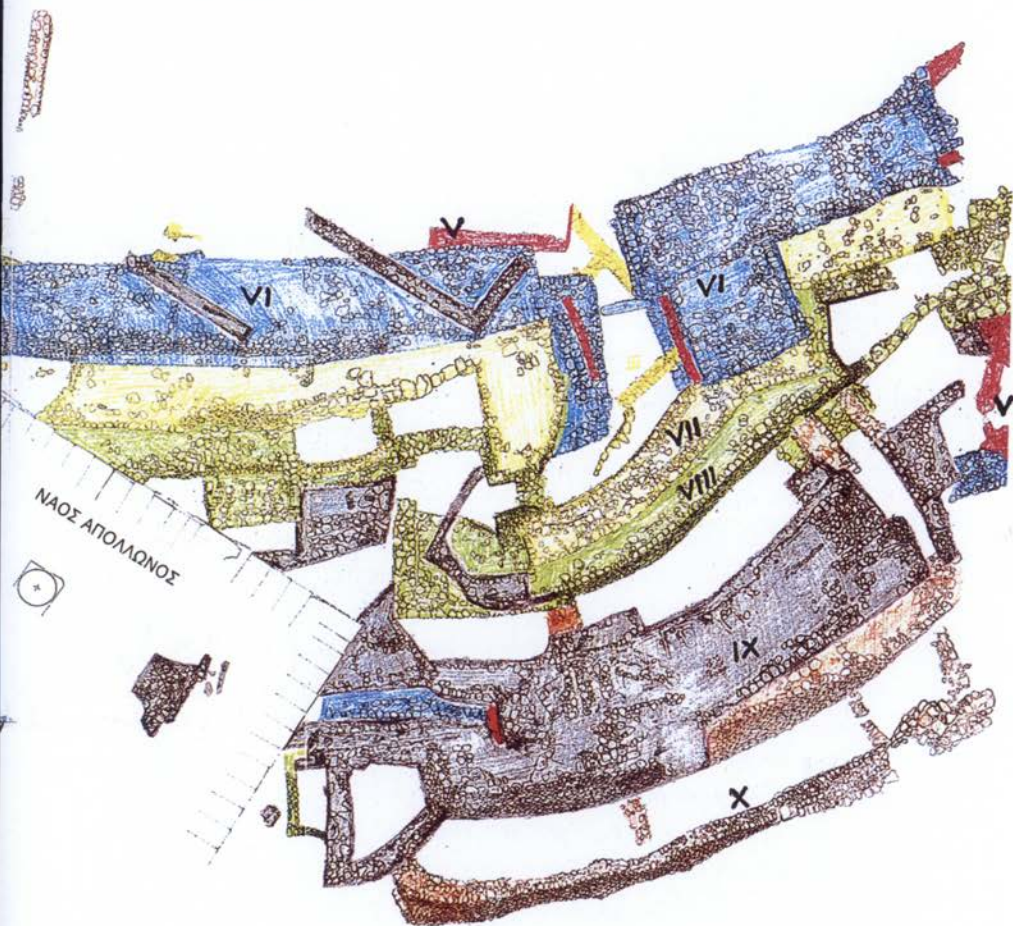
Εικ. 147. Όχύρωση του χωριού στα βόρεια του δέκατου χωριού με τὸν δρόμο πὸ ὁδηγεῖ στὴν εἴσοδο. Σχέδιο τοῦ Karl Korab, Βιέννη 1982.

Βασικὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης εἶναι τὰ ἴδια, ἀντίθετα: ἀρρώστιες καὶ πόνος, ἄγχη καὶ κληροί, φυσικὲς καταστροφὲς δὲν ἔχουν λιγοστέψει. Τὰ ὄρια φαίνεται νὰ ἔχουν θολώσει σήμερα μὲ τὴν τεχνολογικὴ «πρόοδο» καὶ τὸν πρόσκαιρο πλουτισμό, τουλάχιστον σὲ ἓνα μικρὸ κομμάτι τοῦ κόσμου. Καὶ μαζί τους ἐπῆλθε ἡ ἀδιαφορία τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἐρείπια τῶν χωριῶν πάνω στὸν λόφο τῆς «Κολόνας» μᾶς ἀφήνουν μία γεύση νοσταλγίας γιὰ τὴ χαμένη ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Δὲν ἦταν σκοπός μου νὰ ξυπνήσω τὴ νοσταλγία γι' αὐτὸν τὸν μακρινὸ κόσμο. Ἡ ἀνάδυσή του στὸν παρόντα χρόνο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μόνο μία προτροπὴ γιὰ συμβίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Ὁ λόφος τῆς «Κολόνας»

Εικ. 148. Σχέδιο άνασκαφής τών τειχών του χωριού και τὰ σπίτια I-IX.
Κάτω τὰ δυτικά θεμέλια του ναού του 'Απόλλωνος.

είναι και ένας τόπος διαλογισμού για την αρχή της ύπαρξης, τότε που ξεκίνησαν όλα.

Κάποτε με ρώτησε ένας επισκέπτης πάνω στον λόφο: «Γιατί σκάβετε εδώ;». Μία δύσκολη απάντηση σε μία δικαιολογημένη ερώτηση. Προσπάθησα να δώσω μία απάντηση. Το βιβλίο, πιστεύω, δίνει μία πληρέστερη απάντηση.

Όλες οι ανασκαφές μοιάζουν μεταξύ τους όταν δουλεύουν με την παραδοσιακή και ασφαλή μέθοδο, δηλαδή με προκαθορισμένες τετραγωνισμένες επιφάνειες. Για την αρχαία Αίγινα η μέθοδος αυτή δεν ήταν πρόσφορη, δεν θα έφερνε κανένα αποτέλεσμα, τόσο είναι τα χωριά κρυμμένα το ένα μέσα στο άλλο. Κάθε μέθοδος είναι μία γέφυρα, δεν είναι αυτοσκοπός, είναι ένας δρόμος, που καθορίζεται από το ίδιο το έρείπιο. Πιθανόν να ήταν το ένστικτο που οδήγησε στο να ανασκαφούν τα δυτικά θεμέλια του ναού του Απόλλωνος (εικ. 148). Ήταν όμως και το ξεκίνημα από το δυσκολότερο σημείο. Εκεί βρίσκονται σπίτια από δέκα χωριά και έξι τείχη χτισμένα το ένα μέσα στο άλλο και το ένα πάνω στο άλλο. Για τη λύση τους ήταν αναγκαία η ενιαία ισόπεδη ανασκαφή σε ένα βάθος περίπου τριάντα μέτρων.

Το να κάνει κανείς ανασκαφές είναι μία πνευματική όσο και χειρωνακτική δραστηριότητα που σχετίζεται άμεσα με την αίσθηση του εδάφους που έχει ένας γεωργός. Ένω σκάβουμε από πάνω προς τα κάτω, πρέπει πάντοτε να σκεπτόμαστε από κάτω προς τα πάνω, με αφετηρία το επίπεδο του βράχου. Και πρέπει να συμπεριλαμβανουμε με τη φαντασία μας απομακρυσμένα τείχη που δεν έχουν έλθει ακόμα στο φως. Άλλως μπορούμε να αφήσουμε μία ανασκαφή στα χέρια ενός τεχνικού. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό (εικ. 148) θα μπορούσε να συγκριθεί με μία πράξη αριθμητικής. Λύθηκε τότε μόνο όταν βρέθηκε η σχέση κάθε τείχους με τα σπίτια και τις όχυρώσεις, αν βέβαια με τη μαθηματική λογική, έχει λυθεί ή εξίσωση.

Τα ερωτήματα που τίθενται σε μία ανασκαφή με χωριά είναι διαφορετικά από αυτά ενός ιερού αφιερωμένου σε κάποια

θεότητα. Ἀκόμα καὶ ἡ προσέγγιση τοῦ ἀρχαιολόγου πρέπει νὰ εἶναι σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις διαφορετικὴ. Πρέπει πάντα νὰ ἔχει σιδὸν νοῦ του τὸ ὅτι ἓνα χωριὸ τὸ ἔχτισαν καὶ τὸ κατοίκησαν ἄνθρωποι. Νὰ σκεφτεῖ σπίτια, σοκάκια, χώρους δουλειᾶς, τείχη τοῦ χωριοῦ, τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων, νὰ σκέπτεται ὅτι ἓνα χωριὸ εἶναι σὰν ἓνας ὄργανισμός. Ἐνα τετραγωνισμένο δίκτυο τοποθετημένο φανταστικὰ ἢ πραγματικὰ πάνω σὲ ἓνα σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς μὲ πέτρες, χωρίζει σπίτια, τείχη καὶ σοκάκια σὲ τρίγωνα, ὀρθογώνια, ρόμβους ἢ ποιοὺς ξέρει πόσα ἀκόμα γεωμετρικὰ σχήματα. Ἐνα σπίτι ὅμως πρέπει νὰ γίνῃ ἀντιληπτό ὡς σπίτι, ἓνα σοκάκι εἶναι ἓνας δρόμος μὲ κάποιο στόχο, ἓνα τεῖχος τοῦ χωριοῦ εἶναι μόνο στὸ σύνολό του ἓνα ὀχυρωματικὸ τεῖχος.

Τὰ χωριὰ καὶ τὰ ἀγγεῖα ἔχουν μία διάρκεια ζωῆς ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι. Χωρίζουμε τὸ παρελθὸν λογικὰ σὲ αἰῶνες καὶ μισὰ τῶν αἰῶνων, γιὰτὶ σχετίζονται μὲ τὴν ἡλικία τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ ταξινομήσει κανεὶς χρονολογικὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔργα τους ὅπως σπίτια, ἀγγεῖα, σὲ ἄψυχους, σχηματικούς «τύπους» (ὅπως ΥΕ ΠΠΓα). Αὐτὲς εἶναι περιγραφὲς ἐλάχιστα φιλικὲς πρὸς τὸν ἄνθρωπο.

Κάθε ἐρείπιο ποῦ ἔρχεται στὸ φῶς ὑποφέρει ἀπὸ τὶς καταστροφικὲς καιρικὲς συνθήκες, ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀφόρητη ζέση, καὶ αὐτὸ εἰδικὰ στὰ χωριὰ τῆς προϊστορίας, ποῦ οἱ πέτρες τους –λαξευμένες ἢ ἀπλὰ λιθάρια τῶν ἀγρῶν– εἶναι στηριγμένες μὲ σοβὰ ἀπὸ λάσπη. Ἐνα σπίτι ρημάζει ἀπὸ μόνο του, ὅταν λείπει ἡ πνοὴ τοῦ κατοίκου του, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἓνα ἐρείπιο, ποῦ τοῦ πήραν τὸ χῶμα ποῦ τὸ στηρίζει. Χωρὶς φροντίδα τὰ τείχη πέφτουν γρηγορότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως.

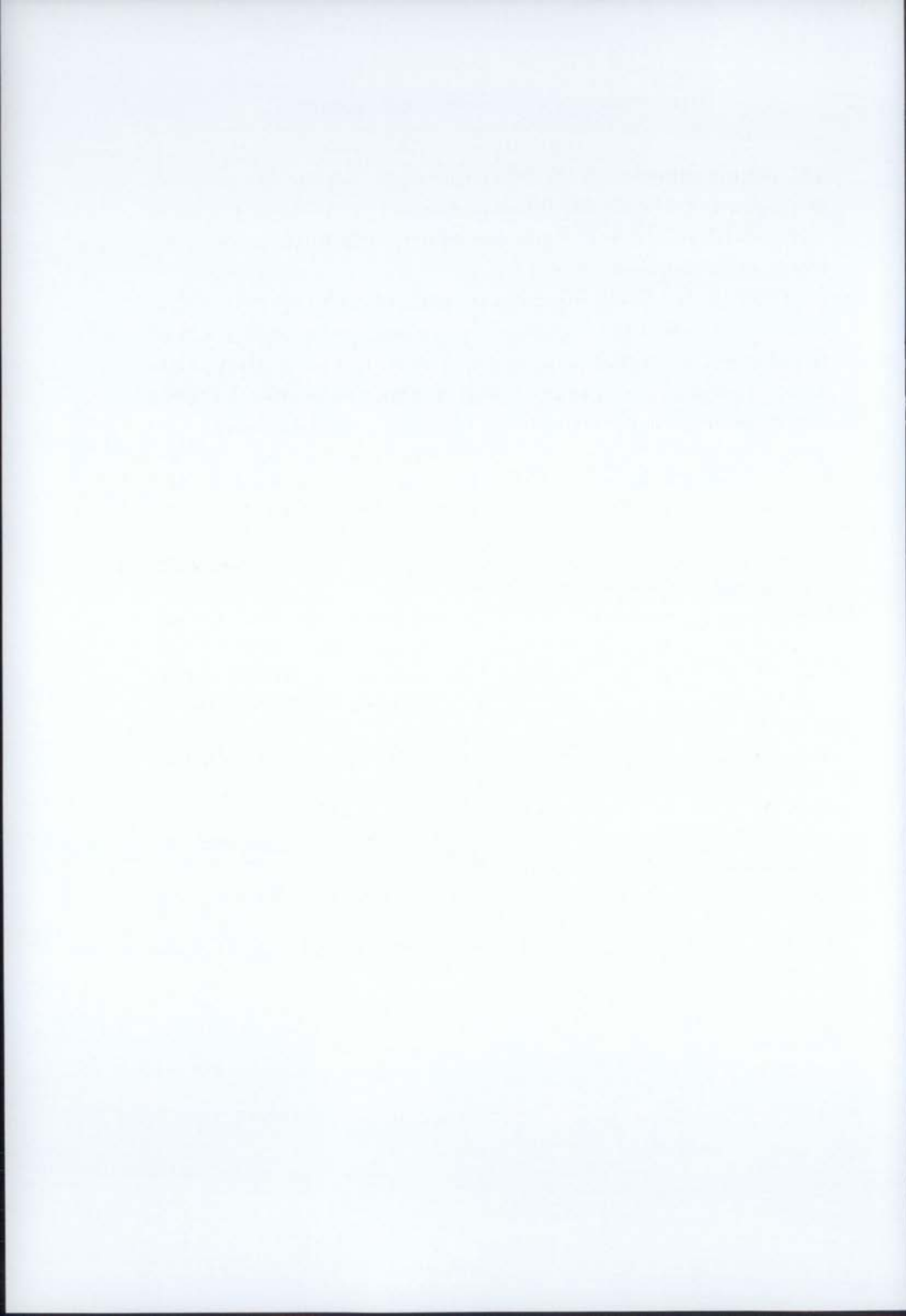
Ἐνα ἐρείπιο ποῦ φέραμε στὸ φῶς, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὸ συντηρήσουμε. Θὰ ἦταν ἀπλὸ νὰ τὸ παραγεμίσουμε πάλι μὲ χῶμα –ἐντελῶς ἢ τμηματικὰ– καὶ νὰ θάψουμε τὴ γνώση μας γι' αὐτὸ στὴ γραπτὴ δημοσίευση. Ἐνα χωριὸ χρισμένο μὲ λιθάρια καὶ λαξευτὲς πέτρες ἀποζητᾷ διαρκὴ φροντίδα, πρέπει ὄχι μόνο νὰ διατηρηθεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ φαίνεται. Πῶς διατηροῦνται τὰ ἐρείπια

στην ἀρχαία Αἴγινα; Τὸ τοιμέντο εἶναι ἓνα τεχνητὸ προϊόν, δὲν εἶναι κὰν ὕλη γιὰ τὴ φυσικὴ πέτρα, εἶναι ἓνα ξένο ὑλικό. Ἡ συντήρηση τῶν τειχῶν γίνεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τους μὲ σοβὰ ἀπὸ λάσπη, ἓνα μίγμα ἀπὸ λάσπη καὶ ἀσβέστη. Ἐνα τεῖχος ποὺ ἦλθε στὸ φῶς διαβρώνεται ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ γίνεται σὰν σφουγγάρι· οἱ ὀπὲς ποὺ δημιουργοῦνται εἶναι ὅμως καλοδεχομένοι ἀγωγοί, μέσα στοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ χύσουμε ὑγρὸ σοβὰ. Τὸ τεῖχος γίνεται τότε κορεσμένο καὶ συγκρατεῖ τὶς πέτρες. Ὅταν οἱ ἐσωτερικὲς ὀπὲς τοῦ τεῖχους γεμίσουν μὲ αὐτὸ τὸ ὑλικό, τότε περιβάλλουμε τὶς ἐξωτερικὲς πέτρες ποὺ διακρίνονται μὲ λάσπη, ἀκολουθώντας τὸ περίγραμμά τους. Πάνω στὴν ὑγρὴ λάσπη ρίχνουμε καθαρὸ χῶμα. Βέβαια, κάποτε τὰ τεῖχη δὲν ἔδειχναν τὴν ἀτόφια πέτρινη ὄψη τους, ἦταν περασμένα μὲ ἄσπρο ἐπίχρισμα. Πάνω στὴν ἐπίσπεψη τοῦ τεῖχους ἀρκεῖ νὰ βάλουμε ἓνα παχὺ στρώμα λάσπης, ποὺ ὅμως πρέπει νὰ ἀνανεώνεται κάθε τόσο. Ἀλλὰ πῶς συντηροῦμε τεῖχη ποὺ βρίσκονται ψηλά, πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, πάνω σὲ ἓναν σωρὸ ἀπὸ χῶματα; Χτίζουμε ἓνα τεῖχος ἀπὸ σοβὰ ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἐλαφρὰ κεκλιμένο πρὸς τὸ χῶμα καὶ φτιάχνουμε ἀπὸ πάνω, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ παλιὸ τεῖχος σμίγει μὲ τὸ νέο, ἓνα στενὸ κιβώτιο, τὸ γεμίζουμε μὲ καθαρὸ χῶμα καὶ μέσα φυτεύουμε μία ρίζα ἀλόης. Ἡ ἀλόη φυτρώνει πρὸς τὰ κάτω καὶ κρύβει τὸ νέο τεῖχος (εἰκ. 78, 79, 105).

Ἡ ἀλόη εἶναι ἓνα γκριζοπράσινο φυτό: δὲν χρειάζεται φροντίδα, εἶναι εὐχαριστημένη μὲ λίγο χῶμα καὶ νερό· φυτρώνει ἀπὸ μόνη της ὅπως τὰ ζιζάνια. Φυτεύει κανεὶς μία ριζούλα ἀνάμεσα στὶς πέτρες, ἡ ρίζα δὲν πηγαίνει βαθιά, δὲν καταστρέφει τίποτα, ἀλλὰ μεγαλώνει πολὺ γρήγορα καὶ βγάζει νέα βλαστάρια. Βρίσκει μόνη τὸν δρόμο της καὶ σέρνεται σὰν φίδι πάνω ἀπὸ τὶς κορυφὲς τῶν τειχῶν. Ὅ,τι κι ἂν βρεθεῖ ἀπὸ κάτω της –ζιζάνια– νεκρώνεται χωρὶς ἥλιο καὶ φῶς. Φύτεψα ἀλόη ἐκεῖ ὅπου τὸ θεώρησα ἀπαραίτητο: γιὰ νὰ φανεῖ ἡ διάρθρωση τῶν πολὺπλοκων τειχῶν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ τὰ κάνω πὸ κατανοητά, γιὰ νὰ τὰ προστατέψω, γιὰ νὰ βάλω ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια περιθώρια στοὺς χαραγμένους ἐπισκέψιμους δρόμους,

καὶ γὰρ νὰ ἀποκλείσω τὸ ἐνδεχόμενον νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ κορυφές τῶν τειχῶν ὡς δρόμοι. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἀρχαία Αἴγινα καλεῖ ἐπιτακτικὰ τὸν ἐπισκέπη νὰ βαδίζει μόνον πάνω στοὺς καθορισμένους δρόμους.

Ὁ Ernle Bradford ἀποδίδει μ' αὐτὰ τὰ λόγια τὶς ἐντυπώσεις τοῦ ἀπὸ τὴν «Κολόνα»: «Μία καὶ μοναδικὴ ὄρθια κολόνα καὶ τὰ θεμέλια ποὺ εἶναι σκεπασμένα μετὰ τὴ γκριζοπράσινη ἀλόη: πάνω τοὺς ἀναπαύονται τὰ περιτειχισμένα κατάλοιπα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἑλλάδας».

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ:

Alt-Ägina, Έκδ. Philipp von Zabern, Mainz

Έπιστ. έπιμέλεια: Hans Walter και Έλενα Walter-Καρύδη

Τόμ. I, 1: WURSTER, WOLFGANG W. *Der Apollontempel*. 1974

Τόμ. I, 2: WURSTER, WOLFGANG W. *Die spätrömische Akropolismauer, Architektur und Spolien*. – FELTEN, FLORENS. *Die Inschriften der spätrömischen Akropolismauer. Die christliche Siedlung*. 1975

Τόμ. I, 3: HOFFELNER, KLAUS. *Das Apollon-Heiligtum. Tempel, Altäre, Temenosmauer, Thearion*. 1999

Τόμ. II, 1: WALTER-KARYDI, ELENA. *Ostgriechische Keramik*. – FELTEN, WASSILIKI. *Lakonische Keramik. Attisch schwarzfigurige und rotfigurige Keramik*. – SMETANA-SCHERER, RUDOLFINE. *Spätklassische und hellenistische Keramik*. 1982

Τόμ. II, 2: WALTER-KARYDI, ELENA. *Die äginetische Bildhauerschule. Werke und schriftliche Quellen*. 1987

Τόμ. II, 3: MARGREITER, INGRID. *Die Kleinfunde aus dem Apollon-Heiligtum*. 1988

Τόμ. II, 4: HOFFELNER, KLAUS. *Die Sphinxsäule; Votivträger, Altäre, Steingeräte*. – KERSCHNER, MICHAEL. *Perirrhanterien und Becken*. 1996

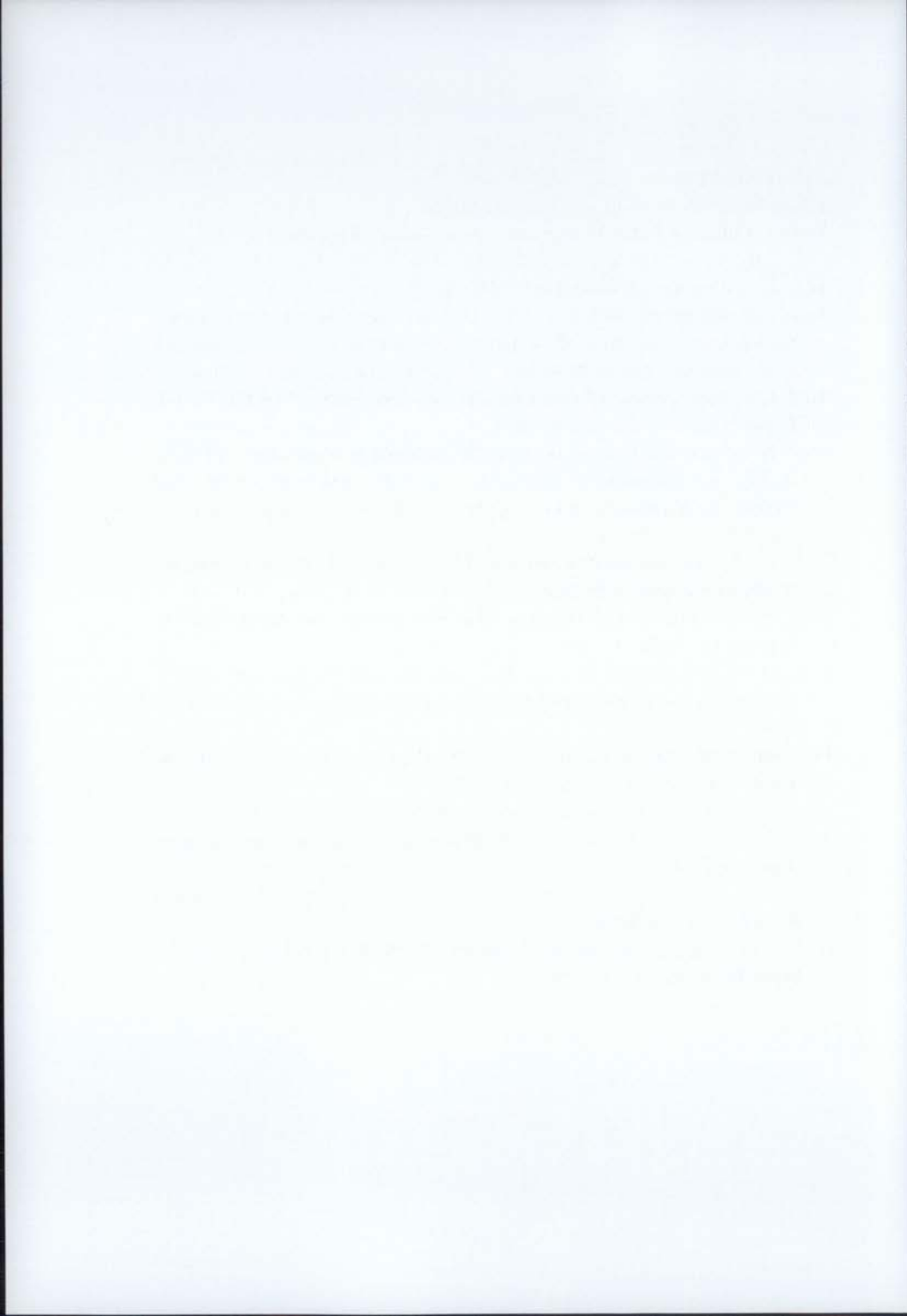
Τόμ. III, 1: WALTER, HANS und FELTEN, FLORENS. *Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde*. 1981

Τόμ. IV, 1: HILLER, STEFAN. *Mykenische Keramik*. 1975

Τόμ. IV, 2: SIEDENTOPF, HEINRICH B. *Mattbemalte Keramik der mittleren Bronzezeit*. 1991

Τόμ. IV, 3: KILIAN-DIRLMEIER, IMMA. *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*. 1997

H. WALTER. *Ägina. Die archäologische Geschichte einer griechischen Insel*. DKV, München 1995

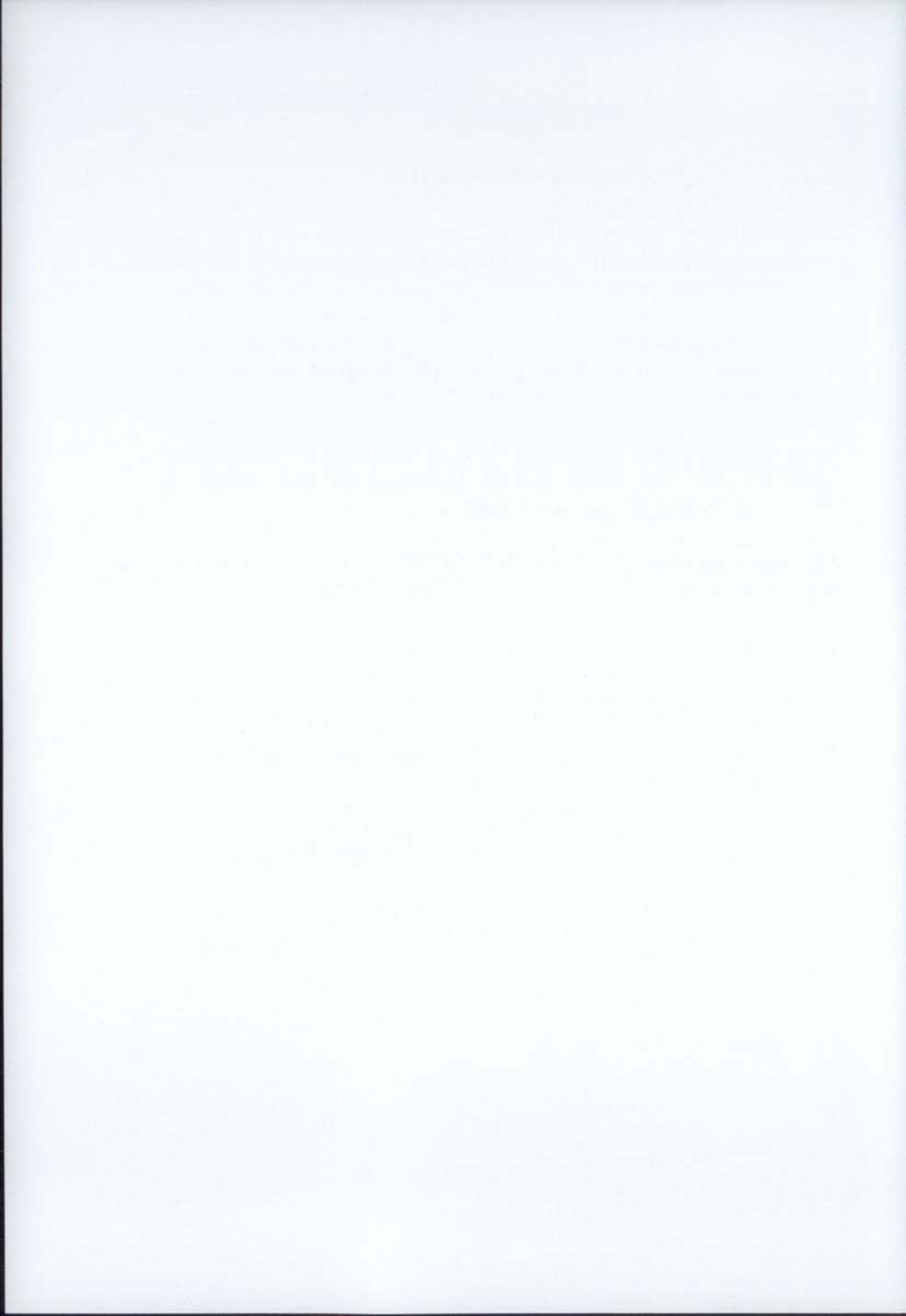
Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Ἡ ἀνασκαφή πάνω στὸν λόφο τῆς «Κολόνας» ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθή-
νας Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1894 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Β. Στάη. Ὁ
Β. Στάης ἔσκαψε στὰ δυτικὰ καὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλω-
νος, ὅπου ἀνακάλυψε τὸν οἰκισμὸ τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (*Αρ-
χαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1895). Ὁ Α. Furtwängler, ἀνασκαφέας τῆς Ἀφαίας
κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀντιβασιλέα τῆς Βαυαρίας Luitpold von Bayern καὶ
τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἀνέλαβε μεταξὺ 1902 καὶ
1907 ἔρευνες μικρότερης ἔκτασης πάνω στὴν «Κολόνα». Τὸ 1924 συνέ-
χισαν τὴν ἀνασκαφὴ οἱ P. Wolters καὶ G. Welter, ὁ τελευταῖος ὡς τὸ
1941. Τὸ 1966 ὁ Η. Walter ἀνέλαβε τὴν ἀνασκαφὴ κατ' ἐντολὴν τῆς
Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

Οἱ πήλινες μακέτες τῶν χωριῶν 5-9 (εἰκ. 49, 65, 74, 77, 101) καὶ τοῦ
μπρούντζινου φούρνου (εἰκ. 46) ἔγιναν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ G. Praschak.
Ἡ πήλινη μακέτα τοῦ «Ἄσπρου Σπιτιοῦ» (εἰκ. 38), ἔγινε ἀπὸ τὸν διπλω-
ματοῦχο μηχανικὸ E. Wachter.

Εἰκ. 10: *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1895, εἰκ. 2.

Τὸ παράθεμα: Ernle Bradford, *Die griechischen Inseln* [«Τὰ ἑλληνικὰ νη-
σιὰ»] ἐκδ. Prestel, Μόναχο 1985.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ο ΚΟΣΜΟΣ

ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ

3000-1000 π.Χ.

ΤΟΥ HANS WALTER

ΑΡ. 233 ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ-

ΑΡ. 28 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

«ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ»

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΠΑΝ. ΜΠΟΥΔΟΥΚΟΥ - ΦΡ. ΠΙΡΙΠΙΝΙΑ Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ

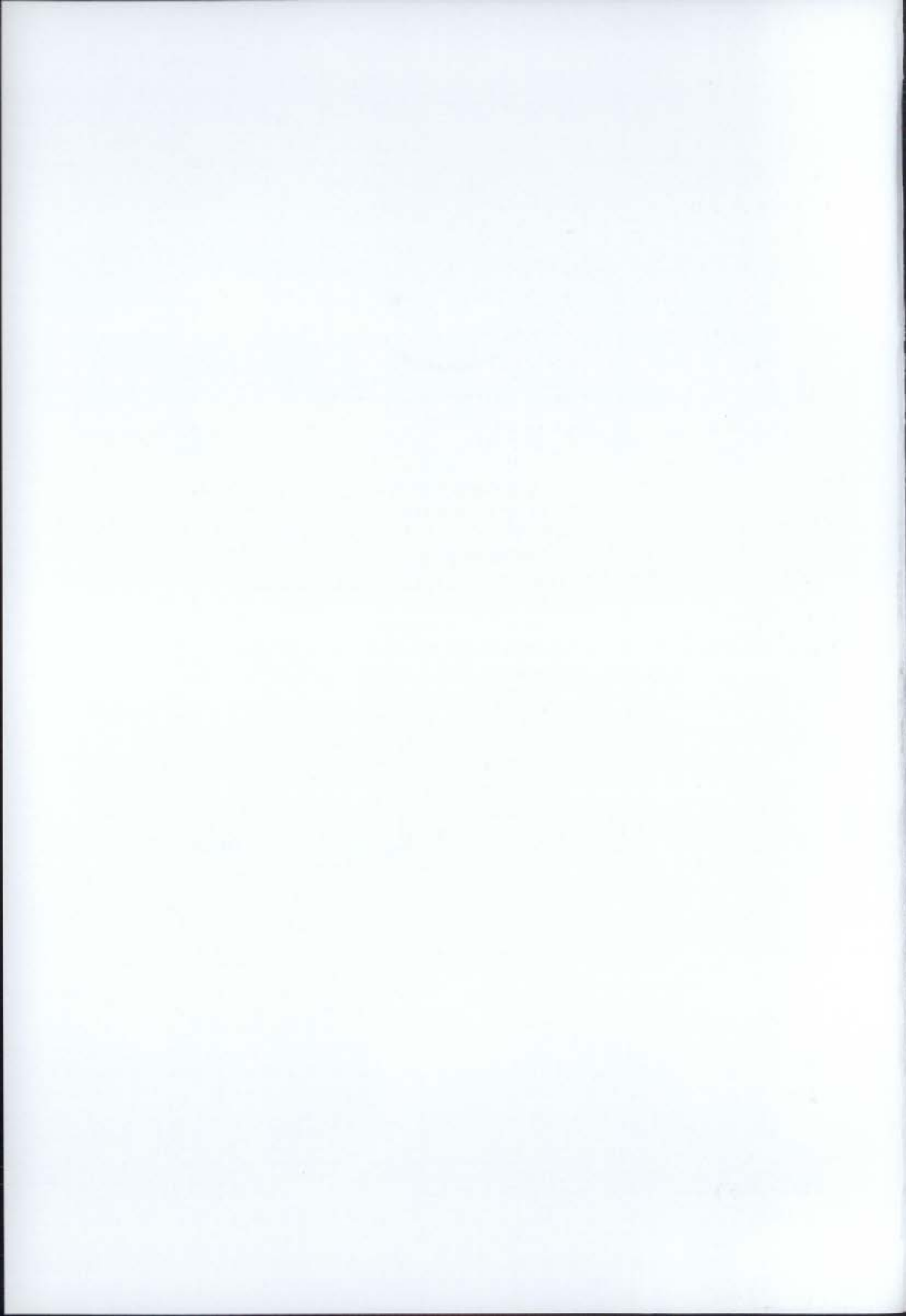
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΧΡΩΜΩΝ

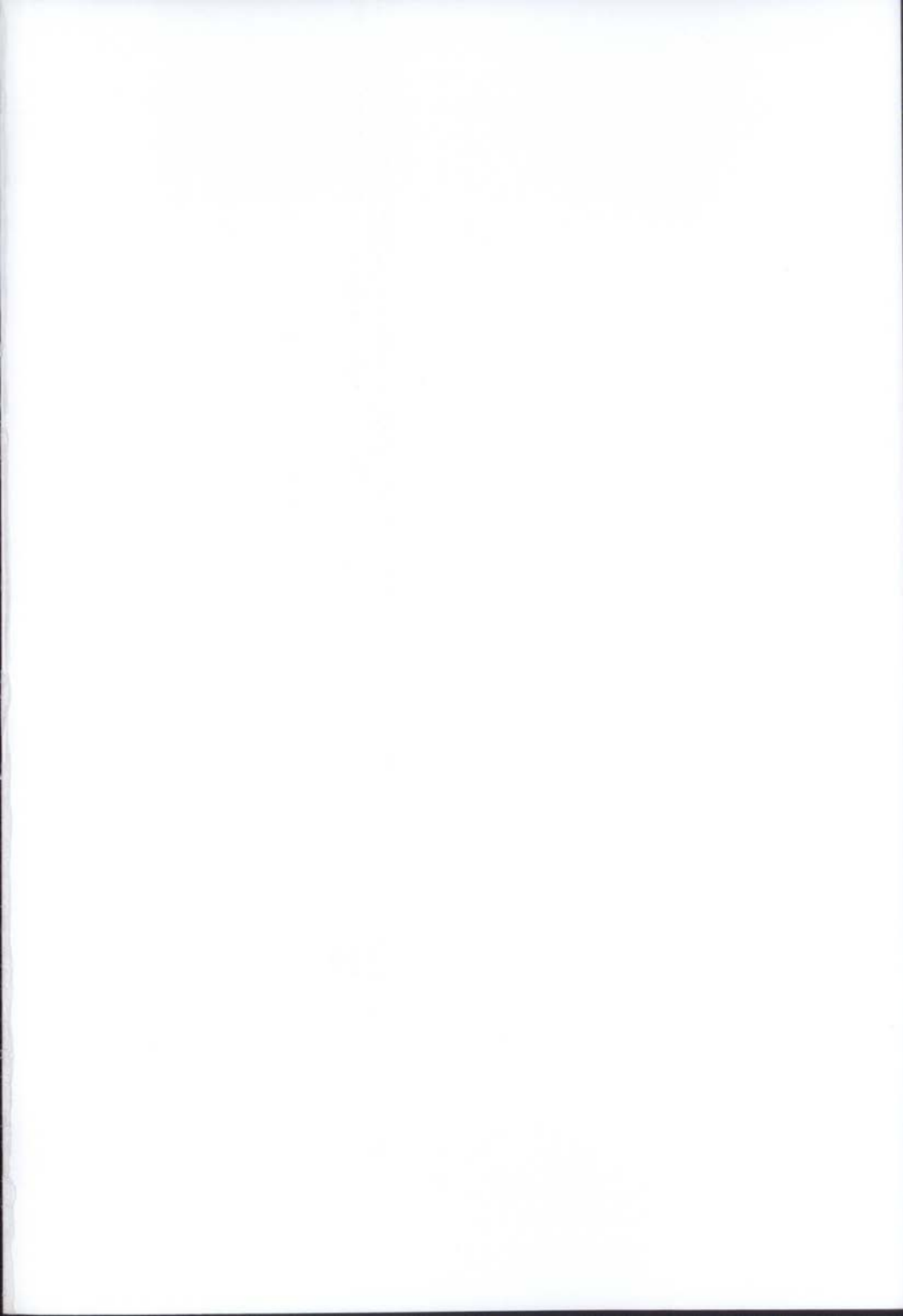
ΤΟΣΟ Ο.Ε.

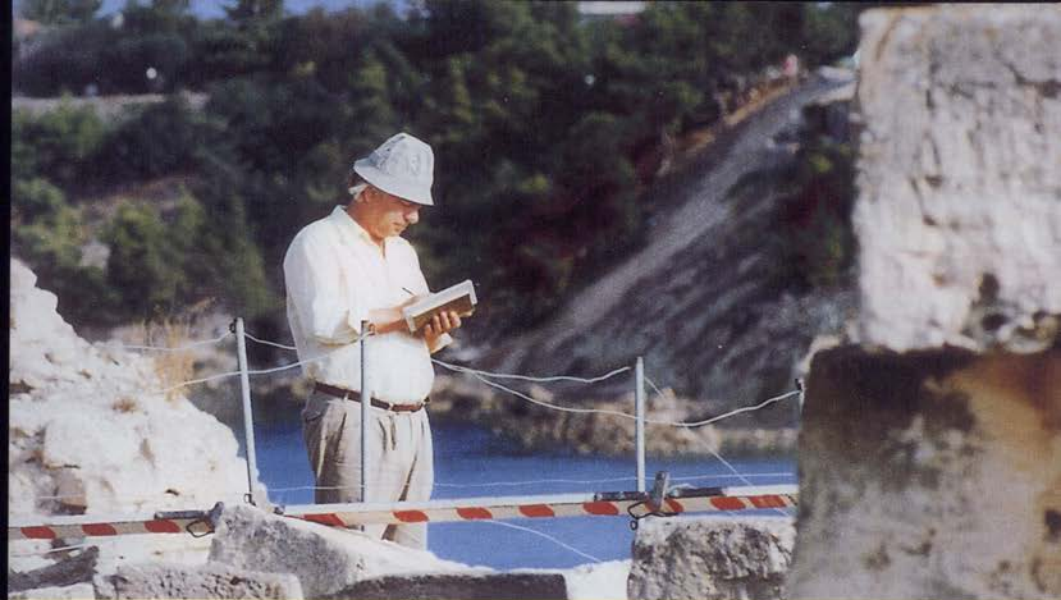
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Πέντε χιλιάδες χρόνια έχουν περάσει από τη στιγμή που άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στο βραχώδες ακρωτήριο, τη σημερινή «Κολόνα» και δημιούργησαν ένα χωριό. Μέσα σε δύο χιλιάδες χρόνια έκτισαν έντεκα επάλληλους οικισμούς. Οι άνθρωποι και τα σπίτια τους προστατεύονταν από τείχη. Οι κάτοικοι ήταν ψαράδες και ικανοί ναυτικοί. Γνώριζαν, επίσης, πώς να αξιοποιήσουν την περιοχή γύρω από τον λόφο καλλιεργώντας τα χωράφια με δημητριακά. Μπορούσαν ακόμη να επεξεργαστούν το μέταλλο και από εκεί μας είναι γνωστό το προιμότερο καμίνι για την τήξη ορείχαλκου. Τον έαυτό τους είχαν ως μέτρο κατά την οικοδόμηση των σπιτιών, ενώ έκτιζαν με οικοδομικά υλικά που δεν έβλαπταν την υγεία τους: «Σπίτι του ανθρώπου», λοιπόν, σε μία τόσο πρωίμη εποχή. Ός τρόπος ζωής γεννήθηκε η κοινότητα. Στα 1800 π.Χ. περίπου ένας ηγεμόνας έκτισε έναν οικισμό δίπλα στο παλιό χωριό και τοποθέτησε μέσα στη θάλασσα, μπροστά στην παραλία, πέτρες για εμπόδιο. Μόνον οι ντόπιοι μπορούσαν να διασχίσουν ακίνδυνα το θαλάσσιο αυτό τείχος με τα πλοία τους. Το χωριό μετατράπηκε έτσι σε φρούριο και τη φροντίδα για τη ζωή των κατοίκων του ανέλαβε ο ηγεμόνας. Κάποιος απόγονος του πρώτου ηγεμόνα σκοτώθηκε σε μάχη. Οι δικοί του τοποθέτησαν τον νεκρό με τα όπλα του σε τάφο εμπρός από τα τείχη, κοντά στη νότια πόλη. Τα τείχη, τα σπίτια, ο οικιακός εξοπλισμός, τα αγγεία και τα εργαλεία αποτελούν τις υλικές μαρτυρίες της ζωής. Μπορούν κατά κάποιον τρόπο να θεωρηθούν ως «γραπτές πηγές» που διαβάζονται. Τα σπίτια και τα δρομάκια θα ήταν κενά και θλιβερά εάν δεν σκεφτόμασταν ότι κάποτε μέσα σε αυτά ζούσαν άνθρωποι. Στα τέλη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. οι κάτοικοι του χωριού εγκατέλειψαν τον λόφο, ο οποίος μετατράπηκε σε ιερό χώρο του Απόλλωνος. Τεκμήριο του ιερού του και της σημαντικής αυτής ακρόπολης της Αίγινας αποτελεί ο τελευταίος κίονας του ναού του, ο οποίος στέκεται ακόμα όρθιος.